Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 1

تذڪرهٔ مخدومانِ هالا

(1205-1364هه/1790-1944ع)

مخدوم جميل الزمان

Gul Hayat Institute

طالب الموليٰ اڪيڊمي، هالا

1438هه / 2017ع

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 2

تَذڪِرهُ
مَخدُومَانِ هَالا

(1205-1364هه/1790-1944ع)

مصنف

مخدوم جميل الزمان

Gul Hayat Institute

طالب المولىٰ اڪيڊمي، هالا

١٤٣٨هه/2017ع

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪتاب جا حق ۽ واسطا ڇپائيندڙ وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو:	تَذڪِرہ مَخدُومانِ هَالا
مصنف:	مخدوم جميل الزمان
لي آئوٽ:	امان الله يتي
انڊيڪس:	نديم احمد سولنگي
پهريون ڇاپو:	2001ع
ٻيو ڇاپو:	١٤٣٨هه/2017ع
ڇپيندڙ:	سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي
ڇپائيندڙ:	طالب المولىٰ اڪيڊمي، هالا
پڙهو ڪندڙ:	گُل پنوهر سروري هالا
قيمت:	500/= روپيا

طالب المولىٰ اڪيڊمي

هالا

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 4

فهرست

انتساب (ڇاپو پهريون) xv
انتساب (ڇاپو ٻيو) xvi
پيش لفظ (ڇاپو پهريون) مخدوم جميل الزمان xvii
پيش لفظ (ڇاپو ٻيو) مخدوم جميل الزمان xx
ٻه اکر ڊاڪٽر نواز علي شوق xxi
تَذڪِره مَخدُومَانِ هَالا حصّو پهريون
(51 ق هه_998 هه/573_1590ع) 1
خاندان جو پس منظر 3
سلسلهء نسب 4
خاندان جي بزرگن جو تذڪرو 5
حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه 5
حضرت محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه 9
حضرت شيخ القاسم المدني رحمة الله عليه 13
حضرت حافظ عبدالرحمان المدني رحمة الله عليه 14
شيخ الشيوخ شهاب الدين عمر سهروردي رحمة الله عليه 15
حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور رحمة الله عليه 19
حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جا بيت 22
اپٽيان نه انڌيون پوريون پرين پسن 22
نه سي جوڳي جوءِ ۾ نه سا سڪي ڇات 22
ابوبڪر! آءُ سامي سفر هليا 23
متان ڏسي موهجين دنيا وارو ڏَجُ 23
سمون ٻه ساٿين ڳڏ تون ٻه لوچج لڄ ڪي 23
برصغير ۾ آمد 24

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 5

سنڌ ۾ آمد 28

هالَڪنديءَ ۾ آمد 28

تصوف 30

اويسي طريقو 30

سهروردي سلسلو 30

سروري سلسلو 32

ضميما 34

حَرّه جو اندوهناڪ سانحو 34

يوم الحّره جا شهيد 54

ستين جو ٿان 62

تَذڪِره مَخدُومَانِ هَالا حصّو ٻيو

(1205_1364 هه/1790_1944ع) 65

حضرت مخدوم محمد امين ثاني صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه 67

(1205_1252 هه/1790_1836ع)

سلسلهٔ نسب 70

والد بزرگوار جي طرف کان 70

والده ماجده جي طرف کان 70

ولادت مبارڪ 71

شادي ۽ اولاد 72

سجّاده نشيني 73

ليفٽيننٽ ايڊورڊ ڊيل هوسٽي جي هالا ۾ آمد 75

وصال 81

ضميما 82

فاتح سنڌ مير فتح علي خان ٽالپر 82

واقعاتي تاريخ 84

حضرت مخدوم محمد زمان رابع صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه

(1233_1269 هه/1818_1852ع) 91

ولادت 94

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سلسلهٔ نسب 95
شادي ۽ اولاد 95
سجّاده نشيني 97
وصال 98
حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه جي فرزندن جو احوال 98
حضرت مخدوم محمد امين پکن ڏٺي سائين رحمة الله عليه 99
حضرت ميان شاه محمد عرف شاهنواز رحمة الله عليه 99
حضرت ميان غلام نبي "پنيلڊو" رحمة الله عليه 100
حضرت پنيل سائين جو ڪلام 104
مئنون لِڱڙا قرب ڪلُوري (ڪافي) 104
سڄڻ ڪيو ناگاه نظر (ڪافي) 105
عشق اصل ڪنئون اڙانگو، پرت جو پند پري تيو (ڪافي) 105
مون کي هوت ملي هيڪار، دعا ڪريو ڙي جيڏيون (ڪافي) 105
اڙي منهنجا راڻا آئون نتي چاڻان (ڪافي) 106
ضميما 106
"سليم" هالائي ابڙو 106
آخوند محمد هاشم علوي 108
درگاه جا مجاور 110
واقعاتي تاريخ 111
حضرت مخدوم محمد امين ثالث صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه
(1254_1303 هه/1838_1886ع) 117
ولادت ۽ تعليم 119
شادي ۽ اولاد 121
سجّاده نشيني 123
پکن ڏٺي سائين رحمة الله عليه سان حيدر شاه جي ملاقات 123
ست بگهاڙي جو قصو 125
وصال 126
حضرت مخدوم امين محمد ثالث رحمة الله عليه جي فرزندن جو احوال 128

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حضرت مخدوم محمد زمان سائين سرڪار ﷫ 128
حضرت مخدوم ظهير الدين سائين ﷫ 129
حضرت پير ميان جان محمد ﷫ 129
حضرت پير ميان مٺن ﷫ 129
حضرت پير ميان فتح محمد ﷫ 130
حضرت پير ميان نبي بخش ﷫ 131
پکن ڏٽي سائين ﷫ جن جي شاعري 132
حضرت پکن وارن صاحبن ﷫ جو ڪلام 136
مرحبا يا مصطفيٰ ﷺ سردار سرور مرحبا (مولود شريف) 136
دلبر دل ڪي دام وِڌا (ڪافي) 137
جي ميخاني ملندو مولا، بتخاني ۾ چاهي چاهي! (ڪافي) 138
بانگِ اَلستُ ربّي، چئي عشق جن تي آيو (ڪافي) 139
ٻاروچا ٻيهار، اڱڻ آءُ تان عيد ڪيون (ڪافي) 140
سڄڻ جا ساريو سانگ آئون وينِي روز رڙان (ڪافي) 140
اڄ عشق اَسان ڪَني آيا هي، ڪر بسم الله سِر چايا هي (ڪافي) 141
”امين محمد“ آئيا جوڳي جهونجهي جُوءِ (بيت) 141
ضميما 144
راهوند جا فقيراڻا آثار 144
سيد حيدر شاه حيدر اجناڻي ﷫ 147
پير سيد صالح شاهه جيلاني ”صالح“ 150
مرزا قليچ بيگ ”قليچ“ 151
قاضي يار محمد قريشي 152
آخوند الله بخش انصاري 154
سيٺ وشنداس مانجهوءَ وارو 156
سيلو فقير سيلاني 158
منٺار فقير راڄڙ 160
فقير حاجي محمد پريل مگسي 162
فقير پريل نوشهرائي 163

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 8

فقير علي بخش پتو 164
قاضي عبدالله پورگر 166
واقعاتي تاريخ 166
حضرت مخدوم محمد زمان سرڪار صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه
(1278ـ1331 هه/1861ـ1913ع) 181
ولادت مبارڪ 181
شادي 182
سجّاده نشيني 182
پاٽوئي ۽ سنائي شاهن جو قصو 186
وگهامل کي معافي ڏيڻ 187
وصال 188
واقعاتي تاريخ 190
حضرت مخدوم محمد ظهير الدين صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه
(1280ـ1345 هه/1863ـ1927ع) 207
ولادت مبارڪ ۽ تعليم 207
شادي ۽ اولاد 208
دستاربندي 209
انتظامي اُمور ۽ ترقياتي ڪوششون 210
پاڙيسرين سان حسنِ سلوڪ ڪرڻ 212
مولانا عبيدالله سنڌي رحمة الله عليه جي مدد 213
پٽنا ۾ ڪپڙن جي نمائش 214
علم پروري 215
وصال 218
حضرت مخدوم ظهير الدين رحمة الله عليه جن جي فرزندن جو احوال 220
حضرت مخدوم غلام محمد عرف گل سائين رحمة الله عليه 220
حضرت پير ميان عبدالحسين رحمة الله عليه 220
حضرت پير ميان عبدالرحيم رحمة الله عليه 221
حضرت پير ميان عبدالرحيم عرف الله بچايو رحمة الله عليه 221

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حضرت مولوي مخدوم غلام حيدر سائين رحمة الله عليه 222
ضميما 228
ڪمال فقير نوشهرائي 228
ماستر نارائڻ داس 234
واقعاتي تاريخ 234
حضرت مخدوم غلام محمد "مغموم" عرف گل سائين صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه
(1303_1364 هه/1886_1944ع) 249
ولادت مبارڪ 250
تعليم 250
شادي ۽ اولاد 251
سجّاده نشيني 252
شاعري 253
ڪاهي تون رس ڪمڪَ تي هربار يا عليؑ (ڪافي) 254
الف _ اعليٰ آهه افضل اڪمل و اڪبر عليؑ (سه حرفي) 254
حضرت مخدوم محمد امين فهيم سائينؒ جن جي ولادت جي پيشنگوئي 258
عمر دراز تيڏي هادي نگهبان هوئي (ڪافي فقير نانڪ يوسف) 259
مظلوم پاران حق جي شاهدي 260
حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سائين رحمة الله عليه جن جو ڪانئڻ
ذڪر وٺڻ 262
حضرت مخدوم طالب المولىٰ سائين رحمة الله عليه جن ڪي تحسين و آفرين 262
وصال 265
حضرت مخدوم غلام محمد سائين رحمة الله عليه جن جي فرزندن جو احوال 267
حضرت پير ميان محمد زمان رحمة الله عليه 267
حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سائين رحمة الله عليه 267
چوند شاعري 271
سهڻل جا سينگار _ وهوا _ دل ڪي وٹن تا (ڪافي) 271
سهڻا ساٿيڙا مون وٽ اڄ تا اچن (ڪافي) 272

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 10

ڏوهه دل جو آهي ظاهر ۾ وڃي اڪرڻيون اڙيون (ڪافي)......................273
ساهه سڪي تو جن لاءِ (ڪافي)......................273
رشڪِ بختِ سيهه رشڪِ تاريڪِ شب (غزل)......................274
ڦرين تون ساقي پيءُ پو مستانه وار آ (غزل)......................275
يار ڏاڍا ڏينهن لاتئي چو يلا آهي ته خير (غزل)......................276
ڪنهن جي دردِ محبّت ڪي دل جان (غزل)......................277
اسين مڪينِ سرِ رهگذارِ يار آهيون (غزل)......................278
خبر ڪا نه تي پئي ته چاڪي چڏيون؟ (غزل)......................279
اڙي واعظ هي ميخانو اتئي مڪتب ته ڪونهي ڪو (غزل)......................280
معلوم ناهه چا ڪان طبيعت اداس آهه (غزل)......................281
اي ساقي پنهنجي مستن اهلِ ميخانن جي پارت تئي (غزل)......................282
آزاد دل ڪي ڪنهن جي تمنّا نتي ڇڏي (غزل)......................283
ڪهڙي ادا سا چئجي جا دلربا نه آهي (غزل)......................284
اگر بي لوث الفت تي وڃي تي (غزل)......................285
حضرت پير ميان امين محمد رحمة الله عليه......................285
ضميما......................286
حضرت سيد فتح محمد شاهه اجناٹي رحمة الله عليه(20)......................286
لطف فقير......................289
عالي فقير......................291
محمد فقير ڪتياڻ......................292
استاد سينڌو خان ”صيد“......................292
پريل ”پينار“......................293
ربو فقير ابڙيجو......................294
ڦتو ڳاهوني......................294
مريد فقير ميربحر......................295
فقير الهه بخش ”بهشتي“......................296
رئيس غلام محمد خان نظاماڻي......................297
حضرت پير ميان امام علي صدّيقي قريشي رح......................298
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 11

واقعاتي تاريخ 300
تذڪراءِ سوانح (حاشيه)
شهنشاهه يزدگرد شجرو 9
علامه ابن الخلڪان رحمة الله عليه 15
مخدوم عربي ڏياڻو رحمة الله عليه 20
حضرت شيخ المشائخ ابو نجيب سهروردي رحمة الله عليه 31
حضرت شيخ المشائخ ابو الفتح الغزالي رحمة الله عليه 31
حضرت غوث الاعظم رحمة الله عليه 31
حضرت معقِل بن سنان 40
باني شهر هالا نوان مخدوم مير محمد ثاني رحمة الله عليه 72
حضرت مخدوم محمد زمان ثالث رحمة الله عليه 72
مير غلام علي خان ٽالپر 73
مير ڪرم علي خان ٽالپر 74
مير مراد علي خان ٽالپر 74
مير نور محمد خان ٽالپر 82
پير ميان محمد علي صدّيقي قريشي 94
پير ميان وريل صدّيقي قريشي 95
حضرت مخدوم جنگ جلال صدّيقي قريشي رحمة الله عليه 96
سيد محمد فاضل شاهه 118
استو گلاب ڪٽي 120
آخوند حافظ حاجي محمد قاسم 120
نورپور جا پير صاحبان 121
مخدوم ابراهيم نقشبندي 127
حضرت مخدوم فتح محمد صدّيقي قريشي رحمة الله عليه 130
خواجه غلام فريد رحمة الله عليه 133
مفتي سعد الله انصاري 134
آخوند حافظ حاجي عبد الغني 135
پير ميان مگيلڻو صدّيقي (شجرو) 159

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

خليفو ارم فقير 182
زوار الله ورايو........ 183
گل شير ڪاڪا 187
شجرا
شجره عالي نسب........ 325
حضرت بادشاھ پير دستگير رحمة الله عليه........ 326
اجناڻي سادات 327
رضوي ۽ نقوي سادات 329
حضرت بيبي اسماءِ الخثعمية رضي الله عنها........ 330
حضرت بيبي نائلة الفرافِصة التغلبية رحمة الله عليه........ 331
جنرل مسلم اليربوعي الذبياني........ 332
بنوڪنده........ 333
حضرت ابن الجوزي رحمة الله عليه 334
پير قائم الدين عرف ڪامل صدّيقي قريشي رحمة الله عليه........ 335
حضرت پير ميان محمد علي صدّيقي قريشي رحمة الله عليه........ 336
نورپور وارا پير صاحبان........ 337
حضرت مخدوم محمد حسن صدّيقي قريشي رحمة الله عليه........ 338
درگاھ شريف هالا جا مجاور (حافظ عبدالواحد جو اولاد)........ 339
درگاھ شريف هالا جا مجاور (حافظ عبدالسلام جو اولاد)........ 340
تصويرون
عاليجناب مخدوم محمد زمان سرڪار رحمة الله عليه........ 343
عاليجناب حضرت مخدوم غلام محمد عرف گل سائين رحمة الله عليه........ 344
عاليجناب حضرت مخدوم غلام محمد رحمة الله عليه........ 345
عاليجناب حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولٰي رحمة الله عليه........ 346
عاليجناب حضرت مخدوم محمد امين فهيم رحمة الله عليه........ 347
عاليجناب حضرت مخدوم ميان الله بچايو رحمة الله عليه........ 348
عاليجناب حضرت مولوي مخدوم غلام حيدر رحمة الله عليه........ 349
عاليجناب حضرت مولوي مخدوم غلام حيدر رحمة الله عليه........ 350

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 13

عاليجناب حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولي ﷫ 351
عاليجناب مخدوم محمد زمان طالب المولي﷫ پنهنجي فرزندن ۽ پوٽن
سان گڏ(وڏو بنگلو هالا شريف) 352
عاليجناب مخدوم محمد زمان طالب المولي﷫ محفل مشاعره ۾ 353
عاليجناب مخدوم محمد زمان طالب المولي﷫ مخدوم محمد امين فهيم
۽ ٻيا هڪ يادگار تصوير 354
عاليجناب مخدوم محمد زمان طالب المولي ﷫ پنجاب جي مسافريءَ دوران..... 355
عاليجناب مولوي مخدوم غلام حيدر﷫، حضرت قبلا مرشدنا مخدوم
محمد زمان طالب المولي ﷫ ۽ حضرت ميان غلام محي الدين ﷫ 356
عاليجناب مخدوم محمد زمان طالب المولي﷫ ۽ پير علي بهادر (1975ع) . 357
عاليجناب مخدوم محمد زمان طالب المولي﷫ ۽ ٻيا 358
عاليجناب حضرت مخدوم محمد امين فهيم ﷫(1992ع) 359
عاليجناب حضرت مخدوم محمد امين فهيم ﷫(وڏو بنگلو هالا شريف) ... 360
عاليجناب حضرت مخدوم محمد امين فهيم ﷫(1997ع) 361
عاليجناب حضرت مخدوم محمد امين فهيم ﷫ پنهنجي پائرن سان گڏ ... 362
عاليجناب حضرت مخدوم محمد امين فهيم ﷫ پنهنجي پائرن ۽ پٽن
سان گڏ 363
مخدوم محمد امين فهيم ﷫، مخدوم خليق الزمان، مخدوم جميل الزمان
۽ محمد حنيف خان ورياه 364
عاليجناب حضرت مخدوم ميان الهه بچايو سندن خدمتگذار الهه ورايو
ڪتل ۽ ٻيا 365
مخدوم پير ميان پنيلڏو ’پنيل‘ صدّيقي قريشي 366
مخدوم پير ميان غلام حسين ”شيدا“ صدّيقي قريشي 367
مخدوم ميان غلام رسول صدّيقي 368
مخدوم پير ميان اعجاز حسين صدّيقي قريشي 368
پير ميان غلام سرور ”سرور“ صدّيقي قريشي................................ 369
عاليجناب مخدوم پير ميان غلام محي الدين ’ميرل‘ صدّيقي قريشي 370
پير ميان غلام سرور ”سرور“، پير ميان غلام رسول صدّيقي قريشي ۽ ٻيا.... 371

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 14

حضرت پير ميان امام علي صدّيقي قريشي رحمه الله 372
پير ميان امام علي صدّيقي قريشي جو وڏو فرزند پير ميان محمد صدّيق
عرف علي انور 373
پير ميان امام علي صدّيقي جو ٻيو نمبر فرزند پير ميان علي بهادر 373
پير ميان جُمن صدّيقي قريشي 374
پير ميان جڙيل صدّيقي قريشي 374
پير علي نواز ولد پير شير محمد صدّيقي قريشي 375
پير علي گوهر ولد پير امام بخش صدّيقي قريشي 375
پير علي حسن ولد پير امام بخش صدّيقي قريشي 376
پير خادم حسين ولد پير فتح علي 376
مولانا فضل احمد غزنوي 377
هزهائينس مير صوبدار خان "مير" 378
هزهائينس مير شهداد خان "حيدري" 378
مير سهراب خان ثاني "مسڪين" 379
هزهائينس مير علي مراد خان "مجروح" 379
سيد متن شاه بن سيد حيدر شاه 'حيدر' اجناڻي رحمه الله 380
راءِ بهادر سيٺ وشنداس مانجهوءَ وارو 381
فقير وڏو عرف محمد فقير ڪتياڻ رحمه الله 382
استاد سينڌو خان "صيد" 383
منٺار فقير راڄڙ 384
حضرت پير صالح شاه جيلاني رحمه الله 385
شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ 385
سيد علي احمد شاه بن سيد متن شاه اجناڻي 386
آخوند محمد هاشم بن آخوند محمد قاسم رحمه الله 386
قاضي غلام محمد قريشي 387
رئيس غلام محمد خان نظاماڻي 387
مولانا دين محمد وفائي 388
پروفيسر محبوب علي چنا 388
Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

آخوند حافظ مولوي ربّ ڏنو هالائي 389
آخوند حافظ محمد قاسم هالائي.. 389
جلال خان پناڻ بن حافظ محمد خان پناڻ ﷬ 390
گلشير ڪاڪا ﷬ 390
حضرت امين محمد سائين جي خط جو عڪس 391
سجّاده نشين درگاهه راڻيپور شريف جي ڪافيءَ خط جو عڪس 392
حضرت امين محمد سائين جي خط جو عڪس 393
صاحب شريعت مخدوم ظهير الدين ﷬ جو غلام حيدر شاهه ڏي لکيل خط... 394
مخدوم غلام محمد عرف گل سائين جن جو پنهنجي فرزند ڏانهن خط....... 396
شيخ الشيوخ شهاب الدين سهروردي ﷬ جن جو ڳوٺ 'سهرورد' 397
پڪا شريف (راهوند).. 398
پڪا شريف (راهوند).. 399
سومر فقير (پڪا شريف).. 400
خدا آباد هالا واري جي جامع مسجد 401
مخدوم عبدالمالڪ صدّيقي قريشي ﷬ جي درگاهه 402
حافظ محمد خان پناڻ ﷬ 403
آخوند عبدالرحمان بن آخوند فقير محمّد 404
ماستر خادم حسين بن آخوند عبدالرحمان.. 404
مددي ڪتاب 405
انڊيڪس 409

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 16

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

انتساب

(ڇاپو پهريون)

تذڪره مخدومانِ هالا
جو انتساب
حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرّحمت
جن جي موجوده
سجّاده نشين
قبلہ و ڪعبہ مرشدِ وقت
مخدوم محمّد امين ”فهيم“ سائين
جن جي ذاتِ گرامي سان
ڪريان ٿو:

عـــمـــر دراز تيـــڏي
هادي نـــگهبان هووئي

هادي نگهبان هووئي
الله ج دي امان هووئي

Gul Hayat Institute

18 ـ ڊسمبر 1996ع
8 ـ شعبان 1417هه

جميل الزّمان
اتاس بنگلو هالا

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 17

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

انتساب

(ڇاپو ٻيو)

تذڪرهٔ مخدومانِ هالا
جو انتساب
حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرّحمت
جن جي سجّاده نشين
قبلہ و ڪعبه مرشدِ وقت
مخدوم محمّد امين "فهيم" سائين رحمة الله عليه
جن جي ذاتِ گرامي سان
ڪريان ٿو:

هادي نگهبان هووئي   الله ج دي امان هووئي

20 ـ ربيع الاول 1438 هه
20 ـ ڊسمبر 2016ع

جميل الزّمان
اٽاس بنگلو هالا

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

پيش لفظ

(ڇاپو پهريون)

بِسۡمِ اللهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

الحمدلله ربّ العالمين، والسلاة والسلام علي سيدنا محمد و علي آله وصحبه اجمعين

حضرت غوث الحق مخدوم لطف الله عرف مخدوم نوح رحمة الله عليه، جن جي آباءُ و اجداد ۽ اولاد جي جامع تاريخ جو ٽيون حصو تحقيق ۽ تصنيف جا مختلف مرحلا طئي ڪري منظرِ عام تي پهتو آهي. انشاءَالله هن سلسلي جا باقي حصا بہ جلد شايع ڪيا ويندا.

سيّدنا حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جي شخصيت ۽ تعليمات تي هن کان پهرين سنڌ جا وڏا عالم ۽ اديب گهڻو ڪجهه لکي ويا آهن، تاهم سندن اهي تصنيفات اڌ صدي کن اڳ جون تحرير ڪيل آهن تنهن ڪري ضرورت هئي تہ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه، سندن وڏن ۽ اولاد جي خدمتن کي نئين تحقيق جي روشنيءَ ۾ وري نمايان ڪجي، هن عظيم مقصد کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ جامع رٿابندي ڪئي وئي آهي جنهن جي مطابق حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن کان حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولي رحمة الله عليه تائين سمورن بزرگن جي سوانح، احوال، ڪلام ۽ خدمات کي سهيڙي ڇهن جلدن ۾ پڌرو ڪيو ويندو جنهن جي ترتيب هن ريت رهندي:

تذڪره مخدومانِ هالا ـ ا (1506ـ1590ع)

تذڪره مخدومانِ هالا ـ اا (1552ـ1790ع)

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

تذڪرهٔ مخدومانِ هالا ـ III (1790ـ1944ع)
تذڪرهٔ مخدومانِ هالا ـ VI (1919ـ1993ع)

الله تعاليٰ جي لطف و ڪرم سان هن تاريخ جو ٽيون حصو اوهان جي هٿن ۾ آهي جنهن ۾ حضرت مخدوم امين محمد ثاني رحمه، حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمه، حضرت مخدوم امين محمد ثالث پڪن ڌڻي رحمه، حضرت مخدوم محمد زمان سرڪار رحمه، حضرت مخدوم ظهيرالدين رحمه ۽ حضرت مخدوم غلام محمد عرف گل سائين رحمه جن جو تذڪرو شامل آهي.

هن تذڪري کي ٻن حصن ۾ ورهايو اٿم. حصو پهريون هن جامع تاريخ جو مستقل ڀاڱو آهي. جنهن کي ايندڙ هر جلد ۾ نئين تحقيق سان آراسته ڪري پڌرو ڪيو ويندو. جيتوڻيڪ هن ڪتاب جي اشاعت وقت ٻيون به ڪافي ۽ ضروري حقيقتون معلوم ٿيون. پر انهن کي في الوقت هن دستاويز ۾ شامل ڪرڻ ممڪن نه هئو تنهن ڪري اهو ارادو ايندڙ جلد جي ڇپجڻ تائين ملتوي ڪيو ويو آهي. تذڪرهٔ مخدومانِ هالا جي هن حصي ۾ سرور نوح فقير رحمه جن جي آباءَ و اجداد کان علاوه سندن شجره نسب تي به لکيو اٿم. تنهن ڪري ان بابت به تي ڳالهيون هتي جاچائڻ ضروري ٿو سمجهان ته جيئن محقق حضرات کي حقيقت کان آگاهي ٿي سگهي.

برصغير هندو پاڪستان جي عظيم المرتبت بزرگانِ دين جو تعلق گهڻو ڪري عربستان سان رهيو آهي، سندن احوال پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته انهن بزرگن مان نوي سيڪڙو اولياءَ ڪرام سڏا سنوان خاندانِ اهلبيت مان آهن، اگر نه ته به سندن سلسلو اشراف العرب سان ضرور ملي ٿو.

ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته اسان جا سمورا بزرگانِ دين صحيح النسب ۽ اعليٰ نسب جا صاحب ٿي گذريا آهن، پر سندن انساب جو مطالعو ڪبو ته گهڻو ڪري ڪو به درست نه ملندو. سنڌ جا وڏا بزرگ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمه الله عليه، قلندر شهباز مروندي رحمه الله عليه، شاهه عبدالڪريم بُلڙائي رحمه الله عليه، سيد محمد مڪي رحمه الله عليه، سيد ابوبڪر لڪياري رحمه الله عليه، سيد صدرالدين لڪياري رحمه الله عليه، شاهه خيرالدين بڪري رحمه الله عليه، سخي عبدالوهاب شاهه رحمه الله عليه، لنواري شريف وارا پير صاحبان رحمه الله عليه، ٺٽي جا شيرازي سادات رحمه الله عليه، شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمه الله عليه ۽ حضرت عبدالله شاهه غازي رحمه الله عليه وغيره انهيءَ زمري

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 20

۽ اچن ٿا. انهن جو آهي؟ ان جا تمام گهڻا ڪارڻ لکي سگهجن ٿا.

الله وارن کي صرف الله پاڪ جي رضامندي ۽ خوشنودي مقصود هوندي آهي. ونن نام و نمود ۽ شان و شوڪت جهڙين خواهشن جي ڪا بہ وقعت نہ وهي اهي ڪڏهن بہ پنهنجي حسب و نسب تي غرور نٿا ڪن جيئن حضرت شاهہ ڀٽائي رحمة الله عليه فرمايو آهي تہ:

"ڪيچ مَ خبر هوءِ هن منهنجي ذات جي!"

ليڪن سنڌ جي عالمن ۽ محققن کي گهرجي تہ اهي پنهنجي پنهنجي بزرگن ۽ روحاني رهبرن بابت هر ڳالهہ کي صاف ۽ چٽو ڪري سامهون آڻين تہ جيئن ڪو بہ 'طفيلي عالم' انهن ڏانهن آڱر کڻي نہ سگهي.

آئون هن ڳالهہ جو معترف آهيان تہ سيدنا حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه ۽ سندن آباءَ و اجداد ۽ اولاد تي لکڻ منهنجي قوت تحرير کان ٻاهر آهي، تاهم الله پاڪ جو ٿالو وني قلم کنيو اٿم ۽ پنهنجي سوچ ۽ فڪر مطابق مطمئن آهيان. هن ڪتاب ۾ سرور نوح رحمة الله عليه جن جو اهو شجرو ڏنو اٿم جيڪو درگاهہ شريف تي رکيل آهي ساڳئي وقت پنهنجي مرشد ۽ استاد سيدنا حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سائين جن جي خواهش موجب انهيءَ موضوع تي تحقيق بہ جاري رکي اٿم جيڪا ايندڙ حصن ۾ شامل ڪئي ويندي. ان ڪري تاريخ مخدومانِ هالا (زير نظر جلد) جو هيءُ حصو يعني حصو پهريون "مڪمل" نہ سمجهيو وڃي.

آئون انهن سڀني سائين جو ٿورائتو آهيان جن هن ڪتاب جي اشاعت ۾ منهنجي مدد ڪئي آهي.

Gul Hayat Institute

10_ آڪٽوبر 2000ع
9_ رجب المرجب 1421 هجري

مخدوم جميل الزمان
ڪراچي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 21

پيش لفظ

(ڇاپو ٻيو)

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

تذڪرهٔ مخدومانِ هالا جو پهريون ڇاپو 15/16 سال اڳ ڇپجي منظرعام تي آيو. هنيئر ان جو ٻيو ڇاپو اوهان جي هٿن ۾ آهي، جنهن ۾ ڪجھ واڌارن سان گڏ نئين تحقيق بہ شامل ڪئي اٿم جنهن مان سنڌ جي تاريخ سان لاڳاپيل عالم ۽ اديب يقيناً فائدو وٺندا. تذڪرهٔ مخدومانِ هالا جي پهرئين ڇاپي وانگر هن نئين ڇاپي کي بہ اعليٰ حضرت قبلہ مخدوم محمد امين فهيم سائين جن سان منسوب ڪيو اٿم، جتي ان جي خوشي اٿم اتي اهو بہ سوچيان پيو تہ ڪاش جيڪڏهن پاڻ هن جو مطالعو ڪن ها تہ تمام گهڻو پسند فرمائين ها. الله سائينﷻ سندن درجات بلند ڪندو. آمين

پاڻ پنهنجي وقت جا شاندار انسان هئا سندن نالو قيامت تائين قائم رهندو انشاءَ اللهﷻ.

تاريخ لکڻ هڪ امتحان آهي ۽ خاص طرح پنهنجي بزرگن ۽ خاندان جو تذڪرهٔ لکڻ انتهائي ڏکيو ۽ ذميداري جو ڪم آهي. مون ارادو ڪيو هئو تہ هن ڪتاب جي پهرئين حصي کي تبديل ڪري ان جي جاءِ تي نئين تحقيق تي مشتمل هڪ نئون باب شامل ڪريان جيڪو ايندڙ جلدن/ڇاپن ۾ وڌيڪ تحقيقي مواد سان گڏ ڏنو ويندو.

آئون انهن سڀني دوستن جو ٿورائتو آهيان جن تذڪرهٔ مخدومانِ هالا جي هن ٻئي ڇاپي جي تياريءَ ۽ ڇپائيءَ ۾ مدد ڪئي.

الله سائينﷻ هن ڪتاب کي مقبوليت عطا فرمائيندو آمين.

30_ ربيع الاول 1438هه
29_ ڊسمبر 2016ع (خميس)

مخدوم جميل الزمان
بالمورل، ايڊن برو
اسڪاٽ لينڊ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

پڙاڏو

(ڇاپو پهريون)

سيد حسام الدين راشدي سڄي زندگي سنڌ جي تاريخ تي عالمانه انداز ۾ ڪم ڪيو. سندن انهيءَ تاريخي تحقيق سبب کين بين الاقوامي شهرت ملي جنهن تي اسان سيني کي فخر آهي. بنده راقم جي سائين حسام الدين سان بي پناهه عقيدت ۽ محبت هئي جيڪا تازندگي قائم رهندي. مون Ph.D جو مقالو به سندن ئي رهبريءَ ۾ مڪمل ڪيو ۽ سندن صحبت مان ڪافي فيض پرايو. آءٌ روزانو سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندو رهندو هوس. اتي ڪيترن ئي عالمن، اديبن ۽ شاعرن سان ملاقاتون ٿيون. اهي گهڙيون، ڏينهن ۽ راتيون منهنجي زندگيءَ جو قيمتي سرمايو آهن:

جا گهڙي هن ساڻ گذري، سا سڄائي ٿي وئي،
بي سموري زندگي ضايع اجائي ٿي وئي.

هيءَ هڪ حقيقت آهي ته سنڌ جي اوليائن جون درگاهون ۽ خانقاهون علمي، ادبي ۽ روحاني مرڪز جي حيثيت رکن ٿيون. اُهي جڻ يونيورسٽيون هيون جتان پرت جي پانڌيئڙن ۽ علم جي اڃايلن پنهنجي پياس ۽ آس پوري ڪئي. افسوس جو انهن درگاهن ۽ خانقاهن تي ڪو خاطر خواهه تحقيقي ڪم ڪو نه ٿيو آهي. اسان جو فرض آهي ته اسان پنهنجن بزرگن ۽ سندن سلسلي سان منسلڪ عالمن، عارفن، اديبن ۽ شاعرن جو تذڪرو لکون، جيڪو سنڌ جو علمي، ادبي، تاريخي، روحاني ۽ ثقافتي سرمايو ثابت ٿيندو.

نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته نوجوان اديب شاعر ۽ محقق مخدوم جميل الزمان پنهنجن بزرگن جي تاريخ عالمانه انداز ۾ لکي آهي. مخدوم جميل الزمان کي سهڻي شاعريءَ سبب سڄي سنڌ ۾ مڃتا ملي چڪي آهي، پر پاڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

هيءَ جيڪو اعليٰ تحقيقي ڪم ڪيواتن سو وڏيڪ اهميت رکي ٿو. هيءَ تذڪرو درحقيقت هالا جي مخدوم صاحبان متعلق آهي، پر فاضل تذڪري نگار ابتدا ۾ هالا جي مخدوم صاحبان جي وڏن بزرگن جو ذڪر ضروري سمجهندي ان تي مختصر مگر جامع نموني روشني وڌي آهي، جيئن پاڻ لکيو اٿن تہ ”هالا جي مخدومن جي سيني اجداد و امجاد جي سوانح لکڻ مقصد ۾ شامل ڪونهي، پر جيئن تہ اهي بزرگ خاندان جا منڍ ۽ سرچشما هئا، ان ڪري سندن حياتي ۽ اولاد بابت مستند معلومات ڏيڻ انتهائي ضروري سمجهي هتي ڏني پئي وڃي.“ اها معلومات مخدوم صاحب عالمانہ ۽ محققانہ انداز ۾ ڏني آهي. جميل سائين پنهنجي هن ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ ”حضرت مخدوم نوح ﷫ جن سنڌ ۾ سهروردي سلسلي جا باني هئا. سندن فيض ۽ ڪمال فقط وهب الاهيءَ جي ذريعي تيو جنهن ڪري کين اويسي بہ چوندا آهن.“

هن ڪتاب ۾ مختلف ۽ مستند ڪتابن جي حوالن سان حضرت غوث الحق مخدوم نوح ﷫ جن جي سوانح ۽ ڪرامات تي سهڻي نموني روشني وڌي وئي آهي. مخدوم نوح ﷫ جي بيتن ۾ ايڏي گهرائي آهي جو انهن تي سنڌي شاعريءَ جي ابتدائي دور جي حوالي سان تحقيق ۽ تشريح ڪرڻ نهايت ضروري آهي. حضرت شيخ الشيوخ جن پنهنجي حياتيءَ ۾ پنهنجي فرزندن ۽ عزيزن کي سهروردي طريقي جي فروغ لاءِ ايران، تهران، ترڪستان، هندستان، بنگال ۽ سنڌ ڏانهن روانو ڪيو هو. سنڌ ۾ سندن خاندان جو اولين مبلغ سيدنا حضرت شيخ عبدالحميد سهروردي﷫ هو جيڪو پنهنجي ساٿين سميت سنڌ پهتو سندن متعلق مولانا وفائي لکيو آهي تہ ”حڪيم امير علي شاهہ مرحوم فتح پوري (رياست خيرپور) لکي ٿو تہ غزنوي گهراڻي جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ وقت روهڙيءَ جي اتهيءَ جبل تي ست اولياءَ اچي چاليهو ڪيڻ ۽ عبادت ڪرڻ لڳا، جن جا نالا آهن: شيخ عبدالحميد سهروردي شيخ عبدالله حريري، حمزه بن رفعہ، علي بن احمد مصري، يوسف بن محمد بلخي، صفي الدين شيرازي ۽ ابوالحسن خرقاني. ان ڪان پوءِ مخدوم جميل سائين لکن ٿا تہ اسان جي تحقيق موجب حضرت شيخ عبدالحميد سهروردي شيخ المشائخ حضرت ابوالنجيب سهروردي جو پوٽو هو جيڪو شهاب الدين غوريءَ جي سنڌ ۽ لاهور فتح ڪرڻ بعد سنڌ ۾ آيو هوندو. ممڪن آهي تہ حضرت عبدالحميد سهروردي ۽ حضرت ابوبڪر

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪتاني رحمة الله عليه هن خاندان جو پهريون بزرگ هو جيڪو (غلام گهراڻي) جي دور حڪومت ۾ ڪوٽ ڪروڙ مان هجرت ڪري، مختلف هنڌن تي قيام ڪندو اچي بوبڪ ۾ رهيو. سندس علم ۽ بزرگيءَ کي ڏسي کيس ”قاضي“ جي عهدي تي فائز ڪيو ويو. سندس مزار حضرت مخدوم سيد محمد عثمان مروندي المعروف ”قلندر لعل شهباز رحمة الله عليه“ جي مقبري جي پرسان آهي.

هالا ۾ آمد جي عنوان هيٺ لکن ٿا ته مخدومان هالا جو موسس اعليٰ حضرت مخدوم فخرالدين صغير رحمة الله عليه بوبڪن مان هجرت ڪري اچي هالڪنديءَ ۾ ساڪن ٿيو. سندن اولاد بعد ۾ لاڪن، سومرن ۽ هالن مان شادي ڪيائون.

ان کان پوءِ شجره نسب وارو باب اچي ٿو جيڪو مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سائين کان شروع ٿي سيدنا ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه تائين پهچي ٿو. مخدوم صاحب جي تحقيق مطابق حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي رحمة الله عليه جن جو سلسلو سورهين پيڙهيءَ ۾ خليفه اول سيدنا حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه سان ملي ٿو جيڪو هن ڪتاب ۾ ڏنو اٿن. ان کان پوءِ ڪلياتِ امين ۾ ڏنل شجرو پڻ ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو آهي.

هن ڪتاب ۾ اويسي طريقي بابت سهڻي نموني روشني وڌي وئي آهي.

ان کان علاوه مخدوم جميل الزمان سهروردي سلسلي جي مختصر مگر جامع تاريخ ڄاڻائي آهي.

ڪتاب جي ٻئي حصي ۾ هالا جي مخدومن جو ذڪر خير نظر ايندو. شروعات حضرت مخدوم امين محمد ثاني رحمة الله عليه جن کان ڪئي وئي آهي، ان ۾ سندن سوانح کان علاوه ان دور جي واقعاتي تاريخ پڻ ڏني وئي آهي، جيڪا سون تي سهاڳو ثابت ٿئي ٿي ۽ آئنده جي مؤرخ ۽ محقق کي ان مان وڏي مدد ملي سگهي ٿي.

ان کان پوءِ حضرت مخدوم محمد زمان رابع جو تذڪرو عالمانه انداز ۾ ڪيو ويو آهي. ڪٿي ڪٿي شاهه لطيف جا شعر ڏئي ڪتاب کي وڌيڪ وڻندڙ بڻايو ويو آهي. آخر ۾ ان دور جي واقعاتي تاريخ ڏني وئي آهي، جنهن مان مخدوم صاحب جي وسيع مطالعي ۽ تاريخ سان دلچسپي جو چٽو ثبوت ملي ٿو.

ان کان پوءِ حضرت مخدوم امين محمد ثالث رحمة الله عليه پڪن ڏٺي جي سوانح ۽ چوند شاعري ڏني وئي آهي ۽ آخر ۾ ان دور جا تاريخي واقعا ڏنا ويا آهن.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ان بعد حضرت مخدوم محمد زمان سرڪارؒ حضرت مخدوم ظهيرالدينؒ حضرت مخدوم غلام محمد عرف گل سائين ۽ سندن اولاد جو ذڪر ڪندي حضرت مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جو قدري تفصيلي ذڪر ڪيو آهي ۽ سندن ڪلام جو نمونو پڻ ڏنو آهي.

ان کان پوءِ حسب معمول مخدوم غلام محمد جي دور جي واقعاتي تاريخ ڏني وئي آهي. ان تاريخي مواد کان پوءِ شجرا ڏنا ويا آهن، جن ۾ هيٺيان شجرا شامل آهن:

1ـ پير قائم الدين عرف ڪامل صدّيقي جو شجرو
2ـ حضرت پير ميان محمد علي صدّيقيءَ جو شجرو
3ـ نور پور وارن پيرن جو شجرو
4ـ حضرت مخدوم محمد حسن صدّيقيءَ جو شجرو
5ـ حيدرآباد جي اجناڻي سادات جو شجرو
6ـ مجاوران درگاهه حضرت مخدوم نوحؒ جو شجرو

ان کان پوءِ ضميما ڏنا ويا آهن، جن ۾ پڻ قيمتي مواد آيل آهي.

آخر ۾ نهايت اهم ناياب تاريخي تصويرون ڏنيون ويون آهن، جن ڪتاب جي اهميت ۾ اضافو ڪيو آهي.

عربي فارسي سنڌي ۽ اردو زبانن ۾ ڪيترائي تذڪره لکيا ويا آهن، سنڌ ۾ هن موضوع تي سڀ کان گهٽوءِ سهڻو تحقيقي ڪم سيد حسام الدين راشدي ۽ مولانا دين محمد وفائي ڪيو ان کان پوءِ هن موضوع تي مخدوم جميل الزمان نهايت اعليٰ ۽ معياري ڪم ڪيو آهي. جميل سائين هيءُ ڪتاب لکڻ وقت ڪيترن ئي ناياب ڪتابن کان علاوه ڪن قلمي نسخن مان نهايت ئي قيمتي مواد ڪٺو ڪري پنهنجي هن ڪتاب کي هر لحاظ سان معياري بڻايو آهي. هن ڪتاب جي هيءَ خاص خوبي اها آهي ته هن ۾ ڪنهن بزرگ جو ذڪر ڪرڻ ڪانپوءِ ان دور جي واقعاتي تاريخ پڻ ڏني وئي آهي جيڪا هن تذڪري جي خاص خصوصيت آهي. جيڪا ٻين تذڪرن ۾ نظر نه ايندي مون کي اميد نه بلڪ يقين آهي ته هيءُ تذڪرو سنڌ جي علمي، ادبي

10ـ آڪٽوبر 2000ع

نواز علي شوق
ڪراچي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

تَذڪِرهٔ مَخدُومَانِ هالا

حصّو پهريون

(51 ق هه_998 هه/573_1590ع)

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

خاندان جو پس منظر

سلسهٔ نسب

خاندان جي بزرگن جو تذڪرو

برصغير ۾ آمد

سنڌ ۾ آمد

هالَڪنديءَ ۾ آمد

تصّوف

اويسي طريقو

سهروردي سلسلو

سروري سلسلو

ضميما

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

خاندان جو پس منظر

الله تعاليٰ جي آخري پيغمبر سيد المرسلين سرور ڪونين آقا محمد مصطفيٰ ﷺ جن جي وڏي خليفي سيّدنا حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جي خاندان مان ڪيترائي اهل الله بزرگ پيدا ٿيا جن دين اسلام ۽ سنت رسول ﷺ جي سربلندي، ترويج ۽ اشاعت لاءِ پنهنجي سڄي حياتي وقف ڪري ڇڏي هئي. اسلام جي روشني ۽ تعليمات کي پکيڙڻ لاءِ اُهي سرزمين يثرب وبطحا مان هجرت ڪري دنيا جي دور دراز علائقن ۾ پهتا، اتي جي ماڻهن کي پنهنجي علم وعرفان ۽ روحانيت جي فيض مان بهره ور ڪيائون ۽ هميشه جي لاءِ اتي جا ٿي ويا. سندن رياضت ۽ جهاد جي ڪري اسلام جو نور ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهچي ويو. حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه ۽ سندن اجداد و امجاد ۽ اولاد جو شمار به انهن برگزيده هستين ۾ ٿئي ٿو. غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جو سلسله نسب حضرت محمد بن سيّدنا حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه سان ملي ٿو.[1] حضرت محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جو پڙپوٽو حضرت عبدالله بن عبدالرحمان بن القاسم بن محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه، عباسي خليفي المنصور[2] جي دور حڪومت ۾ حضرت حسن بن زيد رضي الله عنه[3] جي ڏينهن ۾ مديني پاڪ جو قاضي ٿي رهيو ڪانئس پوءِ سندس فرزند حضرت محمد، خليفي المامون[4] جي وقت ۾ مديني پاڪ جي قاضي جا فرائض انجام ڏنا.

---

[1] ڏسو سلسلهٔ نسب، ص: 4.

[2] ابو جعفر عبدالله المنصور بن محمد العباسي القريشي (709_775ع).
The Genealogies، ص: 196.

[3] حضرت ابو محمد الحسن بن زيد بن امام الحسن المجتبيٰ رح (دور امارت: 767_772ع)
The Genealogies، ص: 120.

[4] ابوالعباس عبدالله المامون بن هارون العباسي القريشي (786_833ع)
The Genealogies، ص: 197.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

قاضي مدينة المنوره حضرت محمد بن عبدالله بن عبدالرحمان بن القاسمؒ تائين هيءُ خاندان مڪي ۽ مديني پاڪ ۾ رهيو. بعد ۾ غالباً سندس فرزند حضرت القاسم بن محمد يا اُن جي اولاد ڪي پنهنجي آبائي وطن کي خيرباد چوڻو پيو. مديني شريف مان هجرت ڪري هيءُ گهراڻو مختلف مقامات تي عارضي رهائش اختيار ڪندو بالآخر ايران جي صوبي زنجان ۾ واقع هڪڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ رهڻ لڳو جيڪو اڳتي هلي "سهرورد"[5] جي نالي سان مشهور ٿيو. سهرورد ۾ 9۔ صفر 490ھ[6] /19۔جنوري 1097ع تي سهروردي طريقي جا باني شيخ المشائخ ضياءَالدين ابوالنجيب عبدالقاهر تولد ٿيا. پاڻ پهريان بزرگ هئا، جن پنهنجي نالي سان سهروردي لکڻ شروع ڪيو. حضرت ابوالنجيب سهرورديؒ جن جي حياتي مبارڪ بابت تمام گهٽ مواد ملي ٿو. سندن انتقال 17۔ جمادي الآخر 563ھ بمطابق 29۔ مارچ 1168ع تي ٿيو.[7] شيخ المشائخ حضرت ابوالنجيب سهرورديؒ کان پوءِ هن گهراڻي جي عظيم فرزند حضرت شيخ الشيوخ شهاب الدين ابو حفص عمر سهروردي جو نالو بين بزرگن کان وڌيڪ مشهور معروف ٿيو.

عراق، ايران ۽ برصغير هندو پاڪ ۾ جيڪا شهرت ۽ پذيرائي حضرت شيخ ضياءَ الدين ابوالنجيب سهرورديؒ ۽ حضرت شيخ شهاب الدين ابو حفص عمر سهرورديؒ جن جي حصي ۾ آئي اُها ٻئي ڪنهن کي گهٽ نصيب ٿي.

Gul Hayat Institute

سلسلهٔ نسب:

سلطان السنڌ قطب الاقطاب حضرت غوث الحق مخدوم لطف الله المعروف به حضرت مخدوم نوح سرور بن نعمت الله بن سراج الدين اسحاق بن شهاب الدين صغير بن فخرالدين صغير بن برهان الدين اسماعيل بن ظهير الدين بن عز الدين عبدالوهاب بن فخر الدين اسماعيل بن برهان الدين

---

[5] سهرود، مخفف (سوره به رد) ڪه قصبه اي بوده است کردُنيش در منطقهٔ زنجان، و معني آن سنگ سرخ است. تاريخ مشاهيرِ کرد، ص: 46.

[6] وفيات الاعيان، ص: 185.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

[7] سنڌ جي واقعاتي تاريخ، ص: 16.

ابوبڪر عبدالله بن نصير الدين محمد بن سراج الدين عبدالله بن حضرت شيخ الشيوخ شهاب الدين عمر سهروردي بن عماد الدين محمد بن شهاب الدين عبدالله بن نجيب الدين محمد بن فخر الدين عبدالله بن سعد بن الحسن بن القاسم بن النضر بن القاسم بن محمد بن عبدالله بن عبدالرحمان بن القاسم بن محمد بن سيّدنا حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه.

خاندان جي بزرگن جو تذڪرو:

هالا جي مخدومن جي سيني اجداد و امجاد جي سوانح لکڻ مقصد ۾ شامل ڪونهي. جيئن تہ اهي بزرگ خاندان جا "سرچشما" هئا ان ڪري سندن حياتي ۽ اولاد بابت مستند معلومات ڏيڻ انتهائي ضروري سمجهي هتي ڏني پئي وڃي.

حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه

(51 ق هہ-13هہ/573-634ع)

خليفة الرسول صلي الله عليه وسلم سيّدنا حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جي ولادت 19 جمادي الثاني 51 ق هہ مطابق 8 جولاءِ 573ع ۾ مڪي شريف ۾ ٿي.[8] سندن اصل نالو عتيق هئو اسلام آڻڻ کانپوءِ حضور صلي الله عليه وسلم جن سندن نالو تبديل ڪري "عبدالله" رکيو. سندن تعلق قبيلہ قريش جي هڪڙي شاخ "بني تيم" سان هئو. حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جو سلسلہ نسب "تيم" کان ٿيندو "مُره بن ڪعب" تائين پهچي، حضور صلي الله عليه وسلم جن جي سلسلہ نسب سان ملي ٿو.[9] سيّدنا حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جن جو ڪردار الله تعالي ۽ رسول الله جي

---

8 The Concise Encyclopaedia of Islam, P. 19.

گلزار صدّيق رضي الله عنه، ص: 99.

The Genealogies، ص: 37.

The Genealogies، ص: 339.

9 ڏسو شجرو: 1 (شجرهء عالي نسب)

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 31

احڪامات جو اعليٰ مثال هئو. پاڻ سنت نبوي ﷺ جا پابند ۽ زبردست شارح هئا. پيغمبر آخر الزمان رسالت مآب عالي جناب حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن سان هر وقت شانہ بشانہ گڏ رهيا. الله تعاليٰ قرآن ۾ فرمايو آهي:

”جڏهن هو ٻئي غار ۾ هئا تہ رسول الله پنهنجي همنشين کي چيو تہ رنج ۽ غم نہ ڪجي. الله اسان سان گڏ آهي، پوءِ الله مٿن تسڪين نازل فرمائي.“ (القرآن[10])

حضرت صدّيق اڪبر ؓ چار شاديون ڪيون. ٻہ اسلام کان اڳ ۽ ٻہ اسلام جي آمد بعد ڪيائون، ڪين ٽي نياڻيون ۽ ٽي فرزند تولد ٿيا.[11] حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحہ جن جو جداعلي حضرت محمد ؓ، سندن ننڍو فرزند هئو جيڪو سندن ٽين گهرواري بي بي اُمر المحمدين اسماءِ بنت عميس ؓ مان تولد ٿيو. بي بي اسماءِ بنت عميس[12] جو پهريون نڪاح حضرت علي المرتضيٰ ؓ جن جي وڏي ڀاءُ حضرت جعفر بن ابو طالب ؓ[13] سان ٿيو. حضرت جعفر الطيار ؓ جن جي شهادت بعد پيغمبر آخرالزمان حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن جي رضامندي ۽ اجازت سان سن 8 هجري بمطابق 29_630 ۾ حضرت ابوبڪر صدّيق ؓ جن حضرت بي بي اسماءِ بنت عميس ؓ سان شادي ڪئي.[14]

حضرت ابوبڪر صدّيق ؓ، عربن جي نسب جي وڏي ڄاڻ رکندا هئا، ۽ خاص طرح سان ”قريش“ جي حسب ۽ نسب تي دسترس حاصل هئن. جبير بن مطعم ؓ[15] جيڪو بذات خود پنهنجي وقت ۾ ”انساب القريش“ جو سيني کان وڏيڪ ماهر هئو، انهيءَ جي بقول ”مون علم الانساب حضرت ابوبڪر صدّيق ؓ کان سکيو آهي، جيڪو عربن جي حسب نسب جو

Gul Hayat Institute

---

[10] تاريخ الخلفاءِ، ص: 90.

[11] يارِ غار حضرت ابوبڪر صدّيق ؓ، ص: 200/199.

[12] ڏسو شجرو: 5 (حضرت بيبي اسماء الخثعمية رضہ)

[13] حضرت ابو عبدالله جعفر الطيار بن ابو طالب الهاشمي القريشي ؓ (578ع_شهادت 20 آگسٽ 629ع). The Genealogies، ص: 208.

[14] Siddiq_e_Akber.

[15] حضرت ابو محمد ابو عدي جبير بن مطعم بن عدي بن نوفل بن عبد مناف النوفلي القريشي رحہ (وصال: 57_59 هہ/76_677ع). الموسوعة الحره.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سيني کان وڏي ڇاڻ رکندڙ هئو.[16] "حضرت ابوبڪر صدّيقؓ اسلام کان اڳ بہ نهايت پرهيزگار هوندا هئا. ابن عساڪر[17]، ابوالعاليہ رياحي[18] جي حوالي سان بيان ٿو ڪري تہ "صحابہ ڪرام جي هڪڙي مجمعي ۾ حضرت صدّيق اڪبرؓ کان دريافت ڪيو ويو تہ ڇا اوهان زمانهء جاهليت ۾ شراب نوشي ڪئي هئي؟" تنهنجي جواب ۾ پاڻ فرمايائون:

"پناهہ بخدا! مون ڪڏهن بہ شراب نہ پيتو." (تاريخ الخلفاء)

صحابہ ڪرامن جو سبب پڇيو. جنهن تي پاڻ جواب ۾ چيائون:

"شراب انهيءَ لاءِ نہ پيتم جو عزّت ۽ ناموس محفوظ رهي ۽ مروّت قائم رهي، ڇو تہ شراب خوريءَ سان مروّت نڪريو وڃي."

رسول اللهﷺ جن کي جڏهن حضرت ابوبڪرؓ جو جواب معلوم ٿيو تہ پاڻﷺ بہ ٻيرا ارشاد فرمايائون تہ: **"ابوبڪر سچ چيو آهي"**[19]

حضور پاڪﷺ جن 20_ رمضان المبارڪ 8 هہ مطابق 11 جنوري 630ع تي ڪعبتہ الله شريف مان ڪفار جي بتن کي ڪڍي ان کي پاڪ و صاف ڪرائي ڇڏيو. سن 9 هجري (630ع) ۾ مسلمانن جي پهرئين حج جو انتظام ٿيو هن وڏي ۽ اهم مقصد لاءِ رسول پاڪﷺ جن پنهنجي سيني کان بزرگ اصحابي حضرت ابوبڪر صدّيقؓ کي منتخب فرمائي مڪہ مڪرمہ وڃڻ جو حڪم ڏنو ۽ سندن ماتحتي ۾ ٽي سؤ صحابہ ڪرامؓ تي مشتمل قافلو روانو ڪيائون. جنهن ۾ جليل القدر اصحابہ ڪرام شريڪ هئا. پاڻ سڳورنﷺ سندن طرفان قرباني ڪرڻ لاءِ ويهہ اٺ پڻ انهيءَ قافلي سان گڏ موڪليا هئا. هن حج اڪبر جي موقعي تي حضرت ابوبڪر صدّيقؓ جن مسلمانن کي حج ڪرڻ جا طريقا ٻڌايا. "يوم النحر" يعني قربانيءَ جي ڏينهن، 10_ذوالحج 9 هہ (مطابق 20_ مارچ 631ع)[20] تي حجاج

---

[16] تاريخ الخلفاء، ص: 106.

[17] حافظ محدث ابو القاسم علي بن الحسين بن هبة الله بن عساڪر الدمشقيؒ (1105_1176ع).

[18] حضرت ابوالعاليہ رفيع بن مهران الرياحي البصريؒ (وصال: 90/93 هہ) الموسوعة الحره.

[19] تاريخ الخلفاء، ص: 95.

[20] تقويم هجري قلمي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 33

جي ميڙ کي خطاب ڪيائون، جنهن جو ماڻهن تي وڏو اثر ٿيو.[21]

حضرت صدّيق اڪبر رضي الله عنه ٻه سال ٽي مهينا ۽ اٺويهه ڏينهن خلافت تي رهيا. سندن وصال 22 جمادي الاوّل 13ھ[22] مطابق 23۔ آگسٽ 634ع تي ٿيو.[23] ان وقت سندن والد حضرت ابو قُحافه عثمان رضي الله عنه[24]، والده ماجده حضرت ام الخير سلميٰ التيمية رضي الله عنها[25]، ٽي همشيرائون، ٻه نياڻيون، ام المومنين حضرت بيبي عائشه صدّيقه رضي الله عنها[26]، بيبي ذات النطاقين اسماء[27] ۽ ٻه فرزند حضرت عبدالرحمان رضي الله عنه[28] ۽ حضرت محمد رضي الله عنه حيات هئا. سندن فرزند حضرت عبدالله رضي الله عنه ساڻن گڏ جنگ طائف ۾ شريڪ هئو جتي پير ۾ تير لڳڻ ڪري زخمي ٿي پيو ۽ شوال 11ھ (بمطابق ڊسمبر 632ھ/جنوري 633ع)[29] ۾ انتقال ڪيائين.[30] حضرت عبدالله رضي الله عنه، حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جي پهرين گهرواري بيبي قُتَيلَة مان هئو.[31] سندن ننڍي نياڻي ۽ آخري اولاد بيبي ام ڪلثوم هئي، جنهن جي ولادت، سندن وصال بعد سن 13ھ مطابق 634ع ۾ ٿي.

---

21 اصحابِ رسول اور ان کے کارنامے، ص: 55/56.

22 تاريخ الخلفاء، ص: 148.

23 انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا۔ سي/ڊي

24 حضرت ابو قحافه عثمان رضي الله عنه (ولادت: 539۔وصال: 14 محرم 14ھ/10 مارچ 635ع). گلزارِ صدّيق رضي الله عنه، ص: 94.

25 حضرت بيبي ام الخير سلميٰ التيمية رضي الله عنها (وصال: ذوالقعد 13ھ/ جنوري 635ع).

26 حضرت ام المومنين بيبي عائشة الصدّيقة رضي الله عنها (614۔677ع).

27 حضرت بيبي اسماء التيمية رضي الله عنها (وصال: 5 رجب 73ھ/ 20 نومبر 692ع) گلزارِ صدّيق، ص: 97.

28 حضرت ابو محمد عبدالرحمان بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه (وصال: ذوالحج 52ھ/ڊسمبر 672ع).

29 تقويم هجري قلمي.

30 يار غار حضرت ابوبڪر صدّيق، ص: 199/200.

31 بيبي قُتَيلَة بنت عبدالعزي بن عبد بن سعد بن جابر بن مالڪ بن حسل بن عامر بن لوي بن غالب العامرية القرشية. The Genealogies، ص: 146/.Siddiq_e_Akber

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حضرت محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه

(10-38هه/632-658ع)

حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جو جدِ اعليٰ حضرت محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه، 26 ذوالقعد 10 هه مطابق 23 فيبروري 632ع[32] تي مديني پاڪ جي ويجهو ذوالحليفه (موجوده "ابير علي") عربستان ۾ تولد ٿيو.[33] سندس والده ماجده بيبي اسماءَ بنت عميس رضي الله عنها هئي. خليفه اول حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جي وصال وقت حضرت محمد رضي الله عنه جي عمر فقط ٻه سال ۽ پنج مهينا هئي ۽ حضرت ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جي وصال ڪان پوءِ بيبي اسماءَ بنت عميس رضي الله عنها جو نڪاح امام اولالياءَ حضرت علي رضي الله عنه سان ٿيو ان ڪري سندس پرورش به حضرت علي المرتضيٰ رضي الله عنه جن ڪئي.

حضرت محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جي شادي ايران جي عادل شهنشاهه نوشيروان جي خاندان مان بيبي جهان بانو (گيهان بانو) بنت شهنشاهه يزد گرد سان ٿي.[34] حضرت امام حسين عليه السلام ۽ حضرت محمد رضي الله عنه جون گهرواريون پاڻ ۾ سڳيون ڀينرون هيون. حضرت امام حسين عليه السلام، حضرت محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه ۽ حضرت عبدالله بن عمر الفاروق رضي الله عنه شادين ڪان پوءِ همزلف به ٿيا. حضرت محمد رضي الله عنه جي تربيت امام الاولياءَ حضرت علي المرتضيٰ رضي الله عنه جن ڪئي هئي ۽ ڪين پنهنجي اولاڊ جيترو پيار ڪندا هئا. حضرت محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه به سندن زبردست طرفدار هئا. خليفه سوئم حضرت عثمان غني بن عفان رضي الله عنه جي حڪومت جي خلاف

---

[32] سيرة النبي صلي الله عليه وسلم، ص: 269/236/جلد، 2/1.

[33] علامه شبلي، حضرت محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جن جي ولادت جي تاريخ 25 ذيعقد 10 هجري ڄاڻائي آهي. ڏسو عهدِ نبوت کے ماہ وسال ص: 315/314.

[34] شهنشاهه يزد گرد، ساساني خاندان جو آخري بادشاهه هو هن 634ع ڪان 652ع تائين حڪومت ڪئي. سندس سلسلهء نسب هن طرح آهي: يزد گرد ثالث بن شهر يار بن ڪسري خسرو پرويز ثاني بن هرمز بن نوشيروان عادل خسرو اول بن قيقباد بن فيروز بن يزد گرد. وڌيڪ ڏسو ادب نامهء ايران، وفيات الاعيان، تاريخ ايران ۾ چوده ستاري

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 35

جڏهن بغاوت جو علم بلند ٿيو ته حضرت محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه باغين جو ساٿ ڏنو نتيجتًا متس حضرت عثمان غني رضي الله عنه جي قتل جو الزام مڙهيو ويو.

شهادت حضرت عثمان غني رضي الله عنه:

خليفه سوئم حضرت عثمان غني رضي الله عنه جن جي شهادت جمعي جي ڏينهن 18 ذوالحج 35 هه بمطابق 17۔جون 656ع تي ٿي، ان وقت حضرت محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جي عمر فقط چوويهه سال هئي. تاريخ الخلفاءَ ۾ شهادت عثمان غني رضي الله عنه جو ذڪر تفصيل ۾ ڏنو ويو آهي، جنهن مان ثابت ٿو ٿئي ته حضرت عثمان غني رضي الله عنه جو قاتل حضرت محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه ڪو نه هئو. علامه سيوطي لکي ٿو ته:

”محمد بن ابوبڪر پنهنجي ساٿين کي چيو ته پهرين آئون ٿو اندر وڃان ۽ وڃي حضرت عثمان رضي الله عنه کي قابو ٿو ڪريان ۽ جڏهن آئون کيس قابو ڪري وٺان ته توهان هڪدم حملو ڪري کيس قتل ڪري ڇڏجو. اهو منصوبو ٺاهي محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه گهر جي اندر پهتو ۽ حضرت عثمان رضي الله عنه کي سونهاري مان جهليائين انهيءَ مهل حضرت عثمان رضي الله عنه کيس چيو ته ”جيڪڏهن تنهنجو والد توکي هيءَ حرڪت ڪندي ڏسي ها ته ڇا چئي ها؟“، اهو ٻڌڻ سان محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه سندن سونهاريءَ مان هٿ ڪڍي هٽي ويو پر ان عرصي ۾ هو ٻئي ڄڻا پهچي چڪا هئا ۽ حضرت عثمان رضي الله عنه ڏانهن وڌيا ۽ کين قتل ڪري ڇڏيائون.“ حضرت علي عليه السلام کي جڏهن معلوم ٿيو ته اُهي فوراً حضرت عثمان رضي الله عنه جي گهر پهتا ۽ سندن زوجه بيبي نائله رضي الله عنها[35] وٽ آيا ۽ ان کان پڇيائون ته ”حضرت عثمان رضي الله عنه کي ڪنهن قتل ڪيو آهي.“ بيبي صاحبه وراڻيو ته ”آئون انهن قاتلن کي نٿي سڃاڻان جيڪي اندر داخل ٿيا هئا، ها البته انهن سان محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه گڏ هئو.“ حضرت علي عليه السلام جن انهيءَ وقت محمد بن ابوبڪر کي گهرايو ۽ سيني جي اڳيان ڪانئس قتل بابت پڇيو جنهن تي محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه چيو ته سچ ٿي فرمائي (عثمان غني رضي الله عنه جي زوجه بيبي صاحبه) آئون ضرور اندر داخل ٿيو هئس ۽ مون قتل جو ارادو به ڪيو هئو پر هُنن (حضرت عثمان رضي الله عنه) جڏهن منهنجي والد جو ذڪر ڪيو ته آئون پوئتي هٽي ويس. آئون انهيءَ فعل تي نادم آهيان. الله کان توبهه ٿو

---

[35] ڏسو شجرو 6 (حضرت بيبي نائلة رضي الله عنها).

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪريان!. خدا جو قسم مون نہ ڪين قتل ڪيو ۽ نہ ڪين قابو جهليو.[36]

اميرالمومنين امام الاولياءَ سيّدنا علي ﷺ جن جي آڏو حضرت محمد بن ابوبڪر صديق رضي الله عنه جي ڏنل حلفيہ بيان مان ثابت ٿئي ٿو تہ پاڻ حضرت عثمان رضي الله عنه کي شهيد ڪو نہ ڪيو هئائين. خليفهء سوم اميرالمومنين حضرت عثمان غني رضي الله عنه جن جي واقعي شهادت متعلق حضرت ابن عباس رضي الله عنه کان روايت آهي تہ:

"آئون رسول الله ﷺ جن وٽ وينو هئس تہ ايتري ۾ حضرت عثمان رضي الله عنه بہ آيو. حضور ﷺ جن فرمايو اي عثمان! تون سورة بقره جي تلاوت ڪندي قتل ڪيو ويندين ۽ تنهنجي رت جا ڦڙا آيت "فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللهُ" تي ڪرندا ۽ ٿيو بہ ائين جو 18_ ذوالحج 35 هـ ۾ جمع جي ڏينهن عصر جي وقت سودان[37] ۽ ڪنعانہ بن بشر[38] ڪين شهيد ڪري ڇڏيو.[39]

حضرت عثمان غني رضي الله عنه جي شهادت کان پوءِ 23 جون 656ع تي حضرت علي ﷺ اميرالمومنين ٿيا ۽ سندن بيعت ڪئي وئي. "بنو اميه" وارن حضرت عثمان رضي الله عنه جي شهادت جو ذميدار حضرت علي ﷺ جن کي قرار ڏيندي سندن خلاف بغاوت شروع ڪئي. حضرت علي ﷺ جن انهيءَ شورش جو قلع قمع ڪرڻ لاءِ وڏي تحمل ۽ دانائي سان فيصلا ڪيا. ملت اسلاميہ جي ڪجهہ حصن وانگر مصر ۾ بہ باغين پنهنجون ڪارروايون جاري ڪري ڇڏيون هيون. حضرت علي ﷺ جن پنهنجي ساٿين جي

---

[36] تاريخ الخلفاءِ ص: 246/245.

[37] ڏسو شجرو 8 (بنو ڪنده).

[38] حضرت عثمان غني رضي الله عنه جن جي حڪومت خلاف بغاوت ۽ سندن شهادت هڪ وڏي سازش جو نتيجو هو ڪنعانہ بن بشر، ان جو قاتل بحرية بن حيوة، سودان بن حمران السڪوني ۽ يزيد بن معاويہ جا بہ سپهہ سالار جنرل معاوية بن خُدَيج (حضرت محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جو قاتل) ۽ جنرل الحصين بن نمير السڪوني پاڻ ۾ ويجها مائٽ ۽ رشتيدار هئا ۽ بنو اميه سان بہ قرابت ۽ عزازت ۾ هئا. جنرل الحصين بن نمير اهو شخص هو جنهن يزيد بن معاويہ جي ظالم جرنيل مسلم بن عقبہ جي اڳواڻيءَ ۾ مڪة المڪرمہ جو گهيراءُ ڪيو پر سندن ارادن کي الله تعاليٰ جَلَّ ناڪام و نامراد ڪيو. هنن جي سلسلهء نسب ۽ حالات زندگي کي پڙهڻ سان وڌيڪ ڄاڻ ملي ٿي. (ڏسو شجرو 8).

[39] روحاني جنتري 1998، ص: 38.

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مشورن سان حضرت محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه جي شجاعت ۽ بهادرانه صلاحيتن کي مدنظر رکندي کيس مصر جو حاڪم مقرر ڪيو. محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه وڏي دليريءَ سان، مصر جي باغين سان جنگ جوٽي ۽ انهن سان وڙهندي وڙهندي شهادت جي درجي تي فائز ٿيو.

حضرت محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه جي شهادت امير معاويه بن سفيان جي فوج جي سپهه سالار عمرو بن العاص جي ڪمانڊر معاويه بن حديج[40] هٿان 21 جولاءِ 658ع بمطابق 14 صفر 38 هه تي 26 سالن جي عمر ۾ ٿي.[41] نوجوانيءَ ۾ شهادت ماڻيائين ان ڪري شجرن ۾ سندس نالو "محمد اصغر" به لکيو ويو آهي.[42] حضرت محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه کي ٽي فرزند ۽ ٻه نياڻيون تولد ٿيون جن جا اسمائي گرامي هي آهن:

1_ حضرت ابو عبدالرحمان القاسم التيمي القريشي المدني رحمة الله عليه.
2_ حضرت الشهيد عبدالله التيمي القريشي المدني رحمة الله عليه
3_ حضرت زيد التيمي القريشي رحمة الله عليه
4_ حضرت بيبي قريبة التيميه القرشيه رحمة الله عليها
5_ حضرت بيبي ام ڪلثوم التيميه الليثيه المڪيه رحمة الله عليها

حضرت محمد بن ابوبڪر رضي الله عنه جي فرزند شيخ القاسم جو شمار مديني پاڪ جي ستن عظيم فقيهن ۾ ڪيو وڃي ٿو. سندس ٻيو فرزند حضرت عبدالله القريشي المدني رحمة الله عليه. اصحابه ڪرام رضي الله عنهم ۽ سندن اولاد سان گڏ يزيدي فوج جي سپهه سالار مسلم بن عقبة[43] هٿان واقعي حره[44] جي ڏينهن 27_ذوالحج 63 هه بمطابق 27 آگسٽ 683ع تي لاولد شهيد ٿيو.[45]

---

40 ڏسو شجرو 8 (بنو ڪنده).

41 تاريخ باب السلام سنڌ جي صفحي 99 تي، حضرت محمد بن ابي بڪر رضي الله عنه جي شهادت جي تاريخ 30 اپريل 658ع ڄاڻائي وئي آهي، اسان جي تحقيق مطابق سندن شهادت ڇنڇر جي ڏينهن 14 صفر 38 هه /21 جولاءِ 658ع تي 26 سالن جي عمر ۾ فسطاط (قاهره) ۾ ٿي، سندن مزار جامع الصغير جي احاطي ۾ آهي.

42 تحفة الاوليا، گنجينهٔ اوليا، سراج العارفين.

43 ڏسو شجرو 7 (جنرل مسلم اليربوعوي).

44 ڏسو ضميمو 1 (حَرّه جو اندوهناڪ سانحو).

45 ڏسو ضميمو 2 (يوم الحرّه جا شهيد).

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 38

حضرت شيخ القاسم المدني رحمة الله عليه

(37-107ھ/657-726ع)

فقيھ مدينة المنوره حضرت امام شيخ ابو محمد ابو عبدالرحمان القاسم رحمة الله عليه جي ولادت 37 ھ مطابق 57-658ع ڌاري مديني پاڪ ۾ ٿي. ٻارڻ اڃا معصوم ھئو تہ سندس والد حضرت محمد بن ابوبڪر الصدّيق رضي الله عنه جي شھادت ٿي ان ڪري سندس پرورش ۽ تربيت سندس پڦي حضرت امّ المومنين بيبي عائشہ صدّيقہ رضي الله عنها جن ڪئي. حضرت شيخ القاسم جي شادي سندس چاچي حضرت عبدالرحمان بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جن جي نياڻي بيبي اسماءَ سان ٿي. حضرت شيخ القاسم رضي الله عنه جو فرزند عبدالرحمان، حضرت شيخ ابو نجيب سھروردي رحمة الله عليه، حضرت شيخ شھاب الدين سھروردي رحمة الله عليه ۽ حضرت مخدوم نوح هالائي رحمة الله عليه جن جو جدامجد ھو.

حضرت شيخ القاسم سندس نياڻي حضرت بيبي اُمِ فروه جي شادي حضرت امام زين العابدين عليه السلام[46] جي فرزند ارجمند حضرت امام محمد باقر عليه السلام[47] سان ڪرائي، جنھن مان حضرت امام جعفر صادق عليہ السلام[48] ۽ حضرت سيد عبدالله رحمة الله عليه تولد ٿيا. حضرت امام زين العابدين عليہ السلام، حضرت شيخ القاسم ۽ حضرت امام سالم رحمة الله عليه[49] پاڻ ۾ ماسات ھئا.

امّ المومنين حضرت بيبي عائشة صدّيقہ رضي الله عنها جن جي پروش ۽ نگرانيءَ ھيٺ حضرت شيخ القاسم قرآن شريف، حديث پاڪ ۽ فقھ جو درس ورتو ۽ انھن علوم تي دسترس حاصل ڪئي. سندس علم و فضل ۽ بزرگيءَ جي باري ۾ تاريخ فقھ اسلامي ۾ لکي ٿو:

---

46 حضرت امام زين العابدين عليه السلام (7 نومبر 658ع/20 آڪٽوبر 713ع).

47 حضرت امام محمد الباقر عليه السلام (9 مئي 677/8 جنوري 737ع).

48 حضرت امام جعفر صادق عليه السلام (20 اپريل 702ع/ 4 ڊسمبر 765ع).
سنڌ جي واقعاتي تاريخ، ص: 715.

49 حضرت امام ابو عبدالله سالم بن عبدالله بن عمر الفاروق المدني رحمة الله عليه. (وصال: 18 مئي 725ع، مدينه شريف). The Genealogies، ص: 133.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 39

"حضرت قاسم رحمة الله عليه، حضرت بيبي عائشه صديقه رضي الله عنها، حضرت عباس رضي الله عنه[50] ۽ ابن عمير رضي الله عنه وغيره کان حديثون بڌيون. حضرت ابن جو بيان آهي ته "اسان مديني منور ۾ اهڙو ڪو شخص ڪو نه ڏٺو جنهن کي قاسم تي فضيلت هجي." ابوالزناد[51] فرمايو ته "مون قاسم کان وڌيڪ ڪو به فقهه ۽ حديثن جو عالم نه ڏٺو" حضرت ابن عتبه رحمة الله عليه فرمايو ته "قاسم پنهنجي زماني جو سيني کان وڌو عالم هو." حضرت ابن سعيد فرمايو ته "اهو امام فقيه ثقه، رفيع المرتبت، زاهد ۽ گهڻيون حديثون بيان ڪندڙ هو." خليفو وقت حضرت عمر بن عبدالعزيز رضي الله عنه[52] فرمايو "جيڪڏهن مونکي اهو اختيار هجي ها ته آئون بني تيم جي اعميش يعني قاسم کي خليفو مقرر ڪريان ها."[53]

مدينة العلم رسالت مآب حضرت محمد مصطفي صلي الله عليه وسلم جن جي شهر مديني پاڪ جي هن عظيم محدث ۽ فقيهه حضرت شيخ القاسم بن محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه جي سموري حياتي دين اسلام جي فروغ ۽ تبليغ ۾ گذري سندس انتقال ذوالحج 107 هه بمطابق اپريل 725ع[54] ۾ مڪي شريف ۽ مديني پاڪ جي وچ ۾ واقع القديد نالي هڪڙي مقام تي ٿيو.

حضرت حافظ عبدالرحمان المدني رحمة الله عليه

(57-127هه/ 617-744ع)

حضرت شيخ حافظ ابو محمد عبدالرحمان بن القاسم بن محمد بن ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه حضرت امّ المومنين بيبي عائشه صدّيقه رضي الله عنها جن جي

---

[50] حضرت ابوالعباس عبدالله بن العباس بن عبدالمطلب الهاشمي القريشي رضي الله عنه (619-688ع)، The Genealogies، ص: 196.

[51] حضرت ابو عبدالرحمان عبدالله بن ذڪوان القريشي المدني رضي الله عنه المعروف به ابي الزناد (وصال: 130 هه يا بعد ۾). الموسوعة الحره.

[52] حضرت ابو حفص عمر رضي الله عنه بن عبدالعزيز الاموي القريشي (682-720ع). The Genealogies، ص: 169.

[53] تاريخ فقه اسلامي، ص: 215.

[54] تقويم هجري، ص: 2.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 40

حياتيءَ ۾ سن 57هه مطابق 677ع ڌاري مديني پاڪ ۾ ڄائو سندس شمار امامن ۽ فقيهن ۾ ٿئي ٿو. سندس انتقال 127هه/744ع ۾ حلب (شام) جي هڪڙي ڳوٺ "حوران" ۾ ٿيو حضرت شيخ عبدالرحمان کي هڪڙي نياڻي بيبي اسماءَ رحمة الله عليها ۽ ڇهه فرزند قاضي مدينة المنوره عبدالله، حضرت محمد، حضرت ابوبڪر، حضرت القاسم، حضرت اسماعيل ۽ حضرت عبدالرحمان تولد ٿيا. حضرت شيخ عبدالرحمان کان پوءِ سندس اولاد پنهنجي علم و فضيلت جي سبب بلند مقام تي پهتو.

شيخ الشيوخ شهاب الدين عمر سهروردي رحمة الله عليه

(539-632هه/1145-1234ع)

حضرت شيخ الشيوخ شهاب الدين ابو عبدالله عمر سهروري جن جي ولادت مبارڪ 21 رجب المرجب 539 هه مطابق 17 جنوري 1145ع تي ڳوٺ "سهرورد" ۾ ٿي. پاڻ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جا جدامجد هئا. سندن سلسلهٔ عالي نسب 16 پيڙهيءَ ۾ خليفهٔ اول سيّدنا ابوبڪر صدّيق رضي الله عنه تائين پهچي ٿو.[55]

حضرت شيخ الشيوخ ابو حفص عمر سهروردي رحمة الله عليه اجا ڇهن مهينن جا هئا ته سندن والد حضرت شيخ عماد الدين ابو جعفر محمد البڪري رحمة الله عليه جن کي سهرورد ۾ شهيد ڪيو ويو. تنهن ڪري سندن تربيت سندن چاچي ۽ مرشد حضرت شيخ المشائخ ابوالنجيب سهروردي جن جي نظر هيٺ ٿي.

اسلامي تاريخ جو وڏو مؤرخ ابن خلڪان[56] حضرت شيخ الشيوخ جو

[55] ڏسو سلسله نسب، ص: 4.

[56] علامه شمس الدين ابوالعباس احمد المعروف به ابن خلڪان رحمة الله عليه، 11 ربيع الثاني 608هه/22 سيپٽمبر 1211ع تي اربل ۾ تولد ٿيو ۽ 26 رجب 681هه/29 آڪٽوبر 1282ع تي دمشق جي النجيبيه مدرسي ۾ انتقال ڪيائين. سندس مزار جبل قاسيون جي ڇانوَ ۾ آهي. ابن خاڪان جو سلسلهٔ نسب هيئن آهي: شمس الدين ابو العباس احمد بن محمد بن ابراهيم بن ابي بڪر بن خلڪان بن باوڪ بن شاڪل (شڪل) بن الحسن

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ننڍو همعصر هئو انهيءَ سندن سوانح ۾ رتبي جو بيان هن طرح ڪيو آهي:[57]

”هي فقيهه شافعي مذهب جو بزرگ، نيڪوڪار ۽ خوف خدا رکندڙ هئو. عبادت و رياضت ۾ تمام گهڻي محنت ڪندو هئو صوفين جي ڪيتري خلق هن ڪان مجاهدي ۽ گوشه نشينيءَ جي تربيت حاصل ڪئي. سندس پڇاڙي عمر تائين سندس دور ۽ زماني ۾ هن جهڙو ٻيو ڪو به ڪو نه هو.“

پنهنجي چاچي ابوالنجيب جي صحبت ۾ رهيو ۽ انهيءَ کان ئي تصوف، وعظ ۽ نصيحت حاصل ڪيائين. ساڳيءَ طرح شيخ ابو محمد عبدالقادر (حضرت بادشاهه پير رحمة الله عليه) بن ابي صالح الجيلي رحمة الله عليه[58] وغيره ڪان پڻ تصوف، وعظ و نصيحت حاصل ڪيائين. بصره جي علائقي ۾ شيخ ابو محمد بن عبد ڏانهن به ويو. ان ڪان علاوه ٻين بزرگن کي به ڏٺائين. عمر جو چڱو موچارو حصو فقهه ۽ ٻيا علوم حاصل ڪيائين. فنِ ادب پڙهيو ۽ سالن تائين وعظ جون مجلسون منعقد ڪيائين.

ڪيس بغداد جي وڏن بزرگن مان هڪ شمار ڪيو ويندو هئو وعظ جون مجلسون منعقد ڪندو هئو. سندس تقريرون (وعظ) تمام گهڻيون مقبول هونديون هيون. سندس آواز ڏاڍو برڪت وارو هوندو هو هڪ شخص جيڪو سندس مجلس ۾ موجود هئو (انهيءَ) مون سان ڳالهه ڪئي ته هُن (شيخ شهاب الدين رحمة الله عليه) هڪڙي ڏينهن ڪرسي تي ويٺي هي بيت پڙهيا:

لاتَسقِی وحدی فما عوّدتنی، اَنّی اَشیخ بها علی جُلاّسی

اَنتَ الکریم ولا یلیق تکرمّا آن یعبرالندماءَ دّور الکاسِ

ترجمو: ”مونکي اڪيلو نه پياريو. مونکي ان جي عادت

(الحسين) بن مالڪ بن جعفر بن يحيٰ بن خالد بن برمڪ. تفصيل لاءِ ڏسو: وفيات الاعيان.

[57] سنڌيءَ ۾ ترجمو پروفيسر احمد علي بن مولوي محمد اڪرم انصاري هالائي ڪيو. پروفيسر صاحب 5 شعبان 1352هه/23 نومبر 1937ع تي تولد ٿيو سروري گورنمينٽ اسلاميه ڪاليج هالا ۾ بهترين پرنسپال تي رهيو ۽ يادگار خدمتون انجام ڏنائين. سندس وصال 12 شوال 1424 هه / 7 ڊسمبر 2003ع تي ٿيو. (تذڪرهٔ مشاهيرِ هالا، ص: 290)

[58] حضرت پيران پير دستگير رحمة الله عليه (470_561هه/1077_1166ع). ڏسو شجرو 2 (حضرت بادشاهه پير دستگير رح)

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ناهي، بيشڪ آئون چاهيان ٿو ته منهنجا هم نشين به پيئن. تون سخي آهين ۽ چا سخاوت جي لحاظ کان اٿين ٺهي ٿو ته جو گلاس ويٺل همنشين وٽان بغير پيئڻ جي لنگهي وڃي."

انهيءَ تي ماڻهن ڏاڍي پسنديدگيءَ جو اظهار ڪيو. وڏي چاڻ وارا خاموش ٿي ويا ۽ ماڻهن جي هشام توبهه ڪئي. جيڪي سندس مجلس ۾ خلوت ۾ وهڻ وارا هئا انهن جي هڪڙي جماعت مون ڏٺي جيڪا صوفين جي عادات اطوار مطابق رهندي هئي. انهيءَ جماعت وارا بعد ۾ انهن عجيب و غريب واقعن جو ذڪر ڪندا هئا، جيڪي ڪين انهيءَ حال ۾ اوچتو پيش ايندا هئا ۽ انهن تعجب جهڙين حالتن جو ذڪر ڪندا هئا، جيڪي هو ڏسندا هئا. (حضرت شيخ الشيوخ) الديوان العزيز طرفان اربل ۾ مقرر ڪيل سفير سان دوستي رکي ۽ اتي هڪڙي مجلس به منعقد ڪئي. ننڍي عمر جي ڪري مونکي ڪيس ڏسڻ جو اتفاق ڪو نه ٿيو. هيءَ حج گهڻا ڪندو هئو ۽ اڪثر حجن دوران اُتي رهي پوندو هئو. سندس زماني جا صاحب طريقت بزرگ (پنهنجي) شهرن مان هن کان فتوائن بابت لکت ۾ سوال ڪندا هئا ۽ انهن جا احوال پڇندا هئا. مون ٻڌو ته ڪنهن ڪيس هن طرح لکيو:

"اي منهنجا سائين سردار! جيڪڏهن آءٌ عمل ڇڏي ٿو ڏيان ته آئون سُستيءَ ۾ داخل ٿو ٿيان، پر جيڪڏهن عمل ٿو ڪريان ته مون ۾ خودپسندي داخل ٿي ٿيئي، پوءِ ٻنهي مان ڪهڙي ڳالهه بهتر آهي؟" جواب ۾ لکيائين:

"عمل ڪر ۽ الله تعاليٰ کان خودپسنديءَ تي معافي گهر." اهڙا ٻيا به ڪيترا سندس واقعا ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. پنهنجي ڪتاب "عوارف المعارف" ۾ لطيف ۽ باريڪ بيت چيا اٿس، جن مان ڪجهه هي آهن:

اشم منك سينما لست اعرفه

اظن لمبَاءَ جرّت فيك اذيالا.

ترجمو: "تومان سرهاڻ اچي ٿي جنهن کي آئون سڃاڻي نٿو سگهان مون ڀانيو ته تنهنجي چپن جي لالائي تو ۾ انڪار آندو آهي." انهيءَ کان علاوه ان ۾ هي بيت به بيان ٿيل آهي:

ان تا ملتكم و فكلّي عيون

او تذ كرتكم فكلّي قلوبُ.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ترجمو: ”جڏهن توڪي جانچي ڏٺم ته سڄي ڪائنات اکيون ٻڌجي ويئي. جڏهن تنهنجو ذڪر ڪيم ته ساري ڪائنات قلوب (دليون) ٿي پئي.“[59]

حضرت شيخ ابو عبدالله ابو حفص عمر شهاب الدين سهروردي رحمة الله عليه جن کي تمام گهڻو اولاد ٿيو تاريخ جي ڪتابن ۽ خانداني شجرن ۾ سندن ٽن فرزندن، حضرت شيخ عبدالله (حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جو ڏاڏو)، حضرت شيخ عماد الدين ۽ حضرت شيخ شمس العارفين المعروف ترڪمان شاهه (قديم دهليءَ ۾ موجود ”ترڪمان دروازو“ سندس نالي سان موسوم آهي) ۽ ٽن صاحبزادين بيبي ٻهي نور بيبي نور[60] ۽ ٽين صاحبزادي جيڪا سيد مڪي جي والده ماجده هئي[61] جو ذڪر ۽ حوالا ملن ٿا.[62]

حضرت شيخ الشيوخ شهاب الدين ابو حفص عمر سهروردي رحمة الله عليه جو انتقال 1_محرم 632هه بمطابق 26 سيپٽمبر 1234ع تي ٿيو.[63] کين ٻئي ڏينهن ”الورديا“[64] ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو. جتي هينئر سندن عاليشان مقبرو موجود آهي.[65]

---

59 وفيات الاعيان عربي، ص: 448/447.

60 سهروردي کي سياست بيتي ص: 30/29.

61 ڏسو شجرو 4 (رضوي ۽ نقوي سادات)

62 تاريخ جي مستند ڪتابن ۽ معتبر شجرن مان سندن پنجن (5) فرزندن حضرت شيخ الشيوخ عمادالدين ابو جعفر محمد رح، حضرت شيخ سراج الدين ابو محمد عبدالله رحمة الله عليه، حضرت شيخ جمال الدين احمد رحمة الله عليه، حضرت شيخ زين الدين رحمة الله عليه، حضرت شيخ نصيرالدين رحمة الله عليه ۽ هڪڙي نياڻي بيبي فاطمة معصومه جو ذڪر ملي ٿو. حضرت شيخ عمادالدين سهروردي رحمة الله عليه جن حضرت شيخ الشيوخ جا سجّاده نشين هئا. پاڻ 578هه/1183ع ۾ تولد ٿيا ۽ 11 جمادي الثاني 655هه/ 26 جون 1257ع تي بغداد ۾ وصال فرمايائون. ڪانئن پوءِ سندن فرزند حضرت شيخ جمال الدين ابوالمڪارم عبدالرحمان سهرورديءَ جن سجّاده نشين ٿيا.

63 سنڌ جي واقعاتي تاريخ ص: 18 واري تاريخ درست ڪانهي.

64 الورديه: مقبرةُ بغداد بعد باب ابرز من الجانب الشرقي قريبامن باب الظفريّه. ياقوت حموي، معجم البلدان، ص: 5/427.

65 وفيات الاعيان.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مفتي غلام سرور لاهوري[66] سندن ولادت ۽ وصال جي تاريخ مثنويءَ ۾ هن طرح سان لکي آهي:[67]

مرشد اولياءَ شهاب الدين — اکمل الاتقياءَ شهاب الدين

سال توليد آن شہ حق رس — شدرقم "بادشاهہ دين اقدس".

539هہ

وصل او "متقي امام" آمد — دانہ آنکس ڪہ همکلام آمد

632هہ

عقل سال وصال اوبيقين — گفت "قطب حسن شهاب الدين"

حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور رحمة الله عليه

(911-998هہ/1506-1590ع)

مهرِ سپهرِ ڪرامت خورشيد فلڪ هدايت ولي الله مرشدِ زمانہ وزمانيان حضرت شيخ مخدوم فخرالدين صغير سهروردي رحمة الله عليه جي پُشت مان قطب العصر مجدد دين، صاحب الفيض والفتوح، ڪامل مڪمل مرشد، حضرت غوث الحق مخدوم لطف الله المعروف مخدوم نوح رحمة الله عليه جن پيدا ٿيا. حضرت شيخ مخدوم سراج الدين اسحاق سندن ڏاڏو، حضرت شيخ مخدوم شهاب الدين صغير پڙڏاڏو ۽ حضرت شيخ مخدوم فخرالدين صغير تڙڏاڏو هئو. پاڻ حضرت مخدوم نعمت الله جا وڏا فرزند هئا. سندن ولادت مبارڪ 27-رمضان المبارڪ 911 هہ مطابق 21 فيبروري 1506ع جي ڀاڳن ڀرئي ڏينهن تي ڳوٺ ٽوڙيءَ[68] هالا

---

[66] حضرت مفتي غلام سرور بن مفتي غلام محمد الاسدي القريشي الاهوري رحمة الله عليه، (1244-1307هہ/1837-1890ع). The Genealogies، ص: 180.

[67] خزينۃ الاصفيا، جلد چوٿون، ص: 36.

[68] "ٽوڙي" موجوده هالن پراڻن کان اتڪل ٽي ميل پري الهندي طرف سنڌو درياءَ تي واقع هو. جتي درياءَ جو ڪافي ريٽ هو اتي هڪ ٻيلو ناليِ "مير ٻيلو" هو جيڪو حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جي ملڪيت هو. اهو ٻيلو حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جي فقراءَ جي ننگر (لنگر) لاءِ پاڻ جي ڪم ايندو هو ۽ باقي ريٽ واري زمين تي ربيع جو فصل ٿيندو هو اهو اناج فقراءَ جي خوراڪ لاءِ استعمال ٿيندو هو: (قاضي شوڪت علي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪنڊي ۾ تي.[69] حضرت مخدوم بلال الدين (يوسف) سندن ننڍو ڀاءُ هو جنهن جو فرزند حضرت مخدوم ميان الهداد صدّيقي قريشي رحمة الله عليه سندن نياڻو هو.

حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جڏهن ستن ورهين جا ٿيا تہ ڪين هالڪنڊيءَ جي مشهور عالم ۽ ڪامل بزرگ مخدوم عربي ڏياڻي عرف مخدوم شاھ ڏني رحمة الله عليه[70] وٽ پڙهڻ لاءِ ويهاريائون. سندن طالب علمي واري زماني جي هڪڙي واقعي بابت مير علي شير قانع رحمة الله عليه[71] لکي ٿو:

"ارڙهن سالن جي عمر ۾ هڪ ڏينهن مخدوم عربيءَ سان گڏ خانقاھ ۾ مراقبي ۾ مشغول هو. مخدوم عربي قرآن شريف جي تلاوت ڪري رهيو هئو جو اٺاويهين سيپاري تي پهتو هو تہ هن کي عالمِ بالا جو شوق دامنگير ٿيو سو چا ڪيائين جو مخدوم عربيءَ جي قرآن شريف پڙهڻ جي ادب جو خيال رکي, ظاهري جسم اتي ڇڏي پاڻ آسمان تي سير تي هليو ويو ۽ مخدوم عربيءَ ختم پورو نہ ڪيو هو تہ موٽي آيو."[72]

حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه جن سنڌ ۾ سهروردي سلسلي جا خاتم ۽ سروري اويسي سهروردي سلسلي جا باني هئا. سندن فيض ۽ ڪمال فقط وهب الاهيءَ جي ذريعي ٿيو جنهن ڪري کين اويسي بہ چوندا آهن.[73] سندن سلسلہ طريقت بابت سنڌ آزاد نمبر ۾ هيئن تحرير آهي:

قريشي, چوٽڊ ملفوظات, ص: 21.

69 هالڪنڊي: سنڌ جي هن تاريخي پرڳڻي تي الڳ ڪتاب لکڻ گهرجي.

70 پير آسات جو سگهو ڀاءُ, مخدوم عربي ڏياڻو رحمة الله عليه /ڏيانو مخدوم نوح رحمة الله عليه جو استاد ۽ قرآن شريف جو حافظ پراڻن هالن ۾ هڪ وڏو ڪرامتن جو صاحب ٿي گذريو آهي. مولانا غوثيءَ جي گلزارِ ابرار مطابق پاڻ عجيب وغريب ۽ هو شربا خوارق عادات جو صاحب هو پاڻ 980هہ/1572ع ۾ وصال ڪيائين ۽ پراڻن هالن ۾ مدفون آهي. (وڌيڪ ڏسو مخدوم نوح سرور رحمة الله عليه جا سهيوگي), اسان وٽ قديمي دستور مطابق هر سال بہ ڏهاڙا 26 ۽ 27 ذيقعد, خانگي طور تي خاص طرح سان ملهائيندا آهن, 26_ ذيقعد حضرت غوث الحق رحمة الله عليه جي استاد جي رحلت جو ڏينهن ۽ 27, ذيقعد خود حضرت غوث الحق رحمة الله عليه جن جي وصال جو ڏينهن آهي. ان مان ثابت ٿيو تہ مخدوم عربي ڏياني رحمة الله عليه جو وصال 26_ ذيقعد 980هہ مطابق 30_مارچ 1572ع تي ٿيو. سندس مزار هالا پراڻا ۾ آهي. (مصنف)

71 مير علي شير قانع جو شجرو انشاءَ الله جلد هئي ڪتاب ۾ ڏبو.

72 تحفتہ الڪرام, ص: 384.

73 ڪافي, ص: 182. سروري خاندان جون علمي ادبي ۽ ديني خدمتون, ص: 66.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 46

”هُو اويسي طريقي جو پير هو جنهن ڪري ظاهري ۾ ڪنهن بہ بزرگ جي صحبت ۾ رهي ڪسب ڪماليت نہ ڪيو هوائين پر الله تعاليٰ جو وهب هو جنهن ڪري ولايت جي انتهائي درجي تي وڃي پهتو. مخدوم صاحب کي قرآن شريف جي حقيقتن ۽ اسرارن تي وڏو درڪ هو ۽ قرآن شريف جو درس بہ ڏيندو هو. مخدوم صاحب سنت جو سخت پاۤءِ بند رهندو هو هر هڪ ڳالهہ ۾ سنت جو لحاظ رکندو هو. پنهنجن معتقدن کي مريد بجاءِ يار يا سنگتي سڏيندو هو.“[74]

حضرت مخدوم نوح ﷫ هڪڙي پيري نئي ۾ تشريف فرما تيا، اُتي جي عالمن جو اڳئي اهو ٻڌل هئو تہ پاڻ پڙهيل ڪو نہ آهن. انهيءَ هوندي بہ قرآن شريف جي آيتن جون معنائون چڱي طريقي سان بيان ڪن ٿا. نئي جي علماءَ صاحبان کي اشتياق هو سو سيئي گڏجي ڏسڻ آيا تہ پاڻ قرآن پاڪ جون معنائون ڪيئن ٿا بيان ڪن. انهن عالمن منجهان هڪڙي جو چوڻ آهي تہ انهيءَ وقت مخدوم هڪڙي آيت جي تفسير ۾ مشغول هو. مونکي تسبيح هٿ ۾ هئي ۽ هر معنيٰ تي هڪڙو داڻو ڦيرائيندو ٿي ويس. جڏهن هن ماٺ ڪئي، تڏهن ڳڻيم تہ جملي اسي داڻا ٿيا هئا.[75]

تقويٰ ساڻ طاعتون ڪي عاشق اُجارين،
”خيارکمُ احسن کم اخلاقاً“ پَرِ اها پارين،
”موتوا!“ واري ملڪ ۾ جيءَ کي جيارين
طالب مولا مرد سي مرڻ کي مارين
گهڙيون ٿا گهارين عاشقَ روز اللہؐ سان.
مخدوم طالب المولیٰ[76]

حضرت غوث الحق ﷫ بيحد مستجاب الدعوات هئا، اولياءَ الله جو مصنف لکي ٿو تہ:

”هڪڙي پيري دهليءَ جي باشاهہ[77] طرفان هڪڙو لشڪر سنڌ کي فتح

---

[74] الوحيد سنڌ آزاد نمبر، ص: 177.
[75] تحفتہ الڪرام، ص: 385.
[76] ڇپر ۾ ڇڙيون، ص: 19.
[77] شهنشاهہ جلال الدين محمد اڪبر (1542_1605ع).

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. ماڻهن ان جو اطلاع اچي حضرت مخدوم نوح ﷫ جن کي ڏنو. پاڻ فرمايائون. "انشاءَالله انجام بخير ٿيندو." ايسين تائين اُهو لشڪر هالڪنڊي جي قرب وجوار کي تباهه ۽ برباد ڪندو هالا پهچي ويو. هالڪنديءَ جا رهواسي ۽ خانقاه وارا "لرزان وتر سان" سندن خدمت ۾ پهتا ۽ حالات عرض رکيائون. پاڻ فرمايائون ته "تورڙي مٿي ڪٽي اچو." انهن مٿي آندي پاڻ انهيءَ تي هيءَ دعا پڙهي ۽ ان کي لشڪر ڏانهن اڇلايائون:

بسم الله الرحمٰن الرحيم

اَللّٰهم لك الحمدُ ولك المجد ولك الشُکر و اليك المتکاءَ وانت المستعان وعليك التکلان و منك الفرجُ ولاحول ولا قوة الا بالله العظيم و صلی الله علیٰ خيرخلقه محمد واٰلهٖ واصحٰبهٖ اجمعين برحمتك يا ارحم الراحمين۔[78]

چون ٿا لشڪر اهڙي ته بدحواسيءَ سان ڀڳو جو پنهنجي ملڪ رسڻ تائين به ڪٿي قيام نه ڪري سگهيو ۽ پنهنجو گهڻو تڻون سامان و اسباب پڻ ڇڏي ويو.[79]

حضرت غوث الحق مخدوم نوح ﷫ جن جا بيت:

اُپٽيان ته انڌيون پوريون پرين پسن
آهي اکڙين عجب پر پَسڻ جي.

✻✻

نه سي جوڳي جوءِ ۾ نه سا سکي چاٽ
ڪاپڙين ڪنوات وڏي ويل پلاٽيا.

(هيءُ بيت 26، سيپٽمبر 1590ع تي چيائون)

Gul Hayat Institute

---

78 بسم الله الرحمٰن الرحيم اَللّٰهم لك الحمدُ ولك المجد ولك الشُکر و اليك المتکاءَ وانت المستعان وبك المستغاث والتکلان ومنك الفرجُ ولاحول ولا قوة، الا بالله العلی العظيم وصلی الله علیٰ خيرخلقه محمد و اٰلهٖ واصحٰبهٖ اجمين۔
مولانا دين محمد وفائي، تذڪره مشاهير سنڌ.

79 اولياءالله، ص: 427.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 48

ابوبڪرا! آءٌ سامي سفر هليا
متان تي پٺان سڪين سناسين کي.

❊❊

متان ڏسي موهجين دنيا وارو ڏڄ
جدا ڪجئين جوڏئون ڇائي کي تي ڇڄ
نرمل! نوح فقير چئي ڪر ربّ سان ريجهي رڄ
اڄ نہ تئي صبحاڻ صبحاڻ نہ تئي اڄ
منيون پيڙي پڄ وقت وڃي تو ويسلا!

❊❊

سمون بہ ساٿين ڳڏ تون بہ لوچج لڄ کي
هلندي سمي سامهون تون پڻ ڪرت ڪڄ
تہ تو پڻ تئي ڏڄ سمي بہ سوپ تئي[80]

سنڌ سونهاريءَ جي عظيم بزرگ ۽ مشرق و مغرب جي امام حضرت غوث الحق مخدوم نوح ﷫ جن جو انتقال پرملال 27 ذيقعد 998هہ مطابق 26 سيپٽمبر 1590ع تي ڳوٺ ٽوڙي، هالڪنديءَ ۾ ٿيو.[81] سندن عمر شريف جو قدم ستاسي (87) سال ۾ هو. پاڻ بلڪل پير مرد ٿي ويا هئا تہ بہ پاڻمرادو هلي چلي سگهندا هئا. ڪنهن بہ قسم جي بيماري يا عارضو ڪو نہ هون. بلڪل تندرست ۽ چاق هئا.[82] نماز بہ مسجد شريف ۾ باجماعت ادا ڪرڻ ويندا هئا.[83] کين بروقت سندن وطن ٽوڙي (هالا پراڻا) ۾ دفن ڪيائون پر ٻارهن (12) ورهين ڪان پوءِ درياءَ جي ٻوڏ سبب اتان لاش مبارڪ جي صندوق ڪڍائي نئين ڳوٺ ۾ اچي دفن ڪيائون[84] ۽ ان ڳوٺ کي "اسلام آباد" جو نالو ڏنائون.[85]

---

80 ڇِپَر ۾ ڇڙيون ص: يح/يط.

81 سنڌ جي واقعاتي تاريخ، ص: 31.

82 محمد صدّيق ميمڻ، حضرت مخدوم نوح ﷫، ص: 43.

83 مخدوم نوح نمبر، ماهنامہ فردوس، ص: 14.

84 قاضي محمد شوڪت علي صاحب سندس مرتب ڪيل ڪتاب "چوند ملفوظات حضرت غوث الحق نوح ﷫ هالائي" جي صفحي نمبر 35 تي مرحوم و مغفور قاضي غلام محمد صاحب جي حوالي سان، حضرت غوث الحق مخدوم نوح ﷫ جن جي مزار متعلق "تدفينون" جي عنوان هيٺ لکيل مضمون ۾ ڄاڻايو آهي تہ: "وفات بعد سندن تدفين بہ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سرور نوح فقيرؒ جن سنت نبويﷺ جي اتباع ۾ چار شاديون ڪيون هيون، جن مان ڪين ٻارهن فرزند ۽ نياڻيون ٿيون. پهرئين شادي وقت سندن عمر مبارڪ چاليهه سال هئي، ڪائنس پوءِ سندن فرزند حضرت مخدوم امين محمد اولؒ (952ـ1015هـ/1545ـ1606ع)[86] سندن پهريان سجّاده نشين ٿيا.

برِصغير ۾ آمد:

حضرت شيخ الشيوخ پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي پنهنجي فرزندن ۽ عزيزن کي دين اسلام ۽ سهروردي طريقي جي فروغ لاءِ ايران، توران، ترڪستان، هندستان، بنگال ۽ سنڌ ڏانهن روانو ڪيو.[87] سنڌ ۾ سندن خاندان جو اوّلين مبلغ غالبًا حضرت شيخ عبدالحميد سهرورديؒ هئو جيڪو پنهنجي ساٿين سميت سنڌ پهتو. حضرت شيخ عبدالحميد سهرورديؒ جي سنڌ ۾ آمد متعلق مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو:[88]

”حڪيم امير علي شاهه مرحوم فتح پوري (رياست خيرپور) لکي ٿو ته غزنوي گهراڻي جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ وقت روهڙيءَ جي انهيءَ جبل تي ست اولياءَ اچي چاليهو ڪڍڻ ۽ عبادت ڪرڻ لڳا. جن جا نالا هي آهن:

1. شيخ عبدالحميد سهروردي، 2. شيخ عبدالله حريري، 3. حمزه بن

ٺوڙهيءَ ۾ ٿي، درياءَ جي ٻوڏ جي ڪري مسجد شريف ۽ قبرستان پاڻيءَ سان پرجي ويو ۽ اهو واقعو تدفين کان يعني 998هـ کان تيرهن سال بعد پيش آيو يعني 1010هـ (مطابق: 2ـ1601ع تقويم هجري) ۾ سندن سجّاده نشين حضرت مخدوم محمد امين (امين محمدؒ) جي نگرانيءَ ۾ سيئي لاش مبارڪ هالڪندي (هالا پراڻا) جي اتر پاسي دفن ڪيا ويا ۽ ان نئين بستيءَ جو نالو اسلام آباد رکيو ويو. هالڪندي (هالا پراڻا) ۾ درياءَ بردي جي ڪري وري 1191هـ ۾ يعني 181 سالن (هڪ سؤ ايڪاسي سالن) بعد حضرت مخدوم ميان مير محمد سجّاده نشين نمبر 8 جي وقت ۾ لاش مبارڪ منتقل ڪري هالا نوان آندا ويا. ان جو نالو ”مرتضيٰ آباد“ رکيو ويو جو اڳتي هلي ”هالا نوان“ مشهور ٿيو.“ (چونڊ ملفوظات، ص: 54/53).

85 محمد صدّيق ميمڻ، حضرت مخدوم نوحؒ، ص: 45.

86 ڪچڪول، ص: 3

87 سهروردي ڪي سياست بيتي، ص: 30/29.

88 تذڪره مشاهير سنڌ، جلد 1، ص: 148/147.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

رفعہ 4. علي بن احمد بصري، 5. يوسف بن محمد بلخي، 6. صفي الدين شيرازي، 7) ابوالحسن خرقاني.[89] جڏهن اهي بزرگ چاليھ ڏينهن چلو ختم ڪري روانا ٿيا. تڏهن تبرڪ طور ان جاءِ کي سمجهي متس ستين جو آستان نالو پيو يعني ستن ماڻهن جي رهڻ جي جاءِ.

مولانا دين محمد اڱتي هلي لکي ٿو:

مگر جنهن صورت ۾ شاهہ صاحب هن تحقيق لاءِ ڪنهن تاريخ جي ڪتاب جو حوالو ڪونہ ڏنو آهي تنهن ڪري اهو واقعو بہ تحقيق طلب آهي.[90]

سنڌ جو هڪڙو بيو وڏو محقق ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، حضرت شيخ عبدالحميد سهروردي رحمة الله عليه بابت هيئن لکيو آهي:[91]

روہڑی کے جنوب میں، دریائے سندھ کے کنارے پر (ستین جو تھان)[92] کے نام سے ایک پُر فضا مقام ہے۔ اس کے متعلق مختلف روایات مشہور ہیں۔ بکھر کے گورنر میر ابوالقاسم نمکین (وفات 1018ھ) نے اس شہر کو موجودہ شکل دی تھی اور (صفہ صفا) نام رکھا موسم گرما کی راتوں میں وہ اس پُر فضا مقام پر بیٹھ کر مجالس شعر و سخن منعقد کرتے تھے۔ آخر میں میر نمکین کو ان کی وصیت کے مطابق دفن بھی یہیں کیا گیا۔ آج وہاں جو قبریں موجود ہیں، وہ نمکین اور ان کے اولاد کی ہیں۔

سید محب اللہ شاہ نے اپنی کتاب تاریخ البلاد و القصبات میں لکھا ہے کہ جب 419ھ میں سلطان محمود غزنوی کا تسلط سندھ پر ہوا تو سات یا نو عارفوں نے اس جگہ پر چلہ کشی کی۔ فاضل مورخ نے ان میں سے کچھ عارفوں کے نام بھی دیئے ہیں جو درج ذیل ہیں:

1. عبدالحمید سہروردی 2. عبداللہ حریری 3. حمزہ بن رفع 4. علی بن احمد 5. صفی الدین شیرازی 6. ابوالحسن خرقانی ان بزرگوں کے جانے کے بعد لوگ اس جگہ کو متبرک سمجھ کر وہاں آکر نفل پڑھتے تھے اور دعائیں مانگتے تھے۔

---

[89] حضرت شيخ المشايخ ابوالحسن علي بن احمد الخرقاني البسطامي رحمة الله عليه جو وصال 10 محرم 425هہ/5 ڊسمبر 1033ع تي ٿيو پاڻ حضرت شيخ المشائخ بايزيد بسطامي رحمة الله عليه جن جا تربيت يافتہ مريد ۽ خليفا هئا. The Genealogies، ص: 150.

[90] تذڪرہ مشير سنڌ.

[91] شهباز قلندر سيرت و سوانح، ص: 48/49.

[92] ڏسو ضميمو 3 (ستين جو ٿانُ).

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute

اس سے معلوم ہوتا ہے کہ اسی زمانے میں عبدالحمید کے نام سے ایک سہروردی بزرگ سندھ میں آئے تھے؟ لیکن آپ کے متعلق زیادہ کچھ بھی معلوم نہیں ہوتا۔[93]

شيخ الشيوخ سيّدنا شهاب الدين عمر سهروردي جن جي سلسلي جو بيو بزرگ ۽ سندن تربيت يافته خليفو حضرت مخدوم نوح بکريؒ هئو جيڪو سندن حڪم تي سنڌ ۾ آيو سندس انتقال 27۔ رجب 635 بمطابق 14 مارچ 1238ع تي ٿيو[94] مخدوم نوح بکريؒ بابت مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو:

مخدوم نوحؒ سنڌ جي ڪامل ولين ۽ بزرگن مان ٿي گذريو آهي. هو سڌو سنئون شيخ شهاب الدين سهروردي جو خليفو ۽ مريد آهي. هو بغداد مان سڌو "فرسته سنڌ" سنڌ جي شهر جنهن کي هاڻي بکر سڏيو وڃي ٿو اچي مقيم ٿيو. چون ٿا جڏهن شيخ بهاءُالدين زڪريا ملتانيؒ[95] پنهنجي مرشد شيخ شهاب الدين سهروردي وٽان, سنڌ ڏانهن روانگي جي اجازت وٺي روانو ٿيو تڏهن شيخ سهروردي فرمايس ته اسان جي خليفن مان هڪ وڏو بزرگ "فرسته سنڌ" ۾ رهي ٿو ان سان ضرور وڃي ملاقات ڪجِ. جو ته هو پنهنجي ڪماليت پاڻ سان ڪنيو آيو هو. مون وٽ فقط پنهنجي ڏئي لاءِ روشني اچي حاصل ڪئي هئائين. ٿيو چا جو شيخ بهاءُالدين زڪريا ملتاني جڏهن بکر (فرسته) ۾ پهتو تڏهن شيخ نوح پنهنجي حياتي جي ڪشتي بهشت جي جوديءَ ڏانهن ڪاهي چڪو هو. يعني هن دنيا مان وفات ڪري ويو هو.[96]

مخدوم نوح بکري 27 رجب سن 635ھ ۾ وفات ڪئي ۽ بکر جي

---

[93] اسان جي نئين تحقيق مطابق مذڪوره شيخ عبدالحميد سهرورديؒ, حضرت شيخ ابو نجيب جو پوٽو عبدالحميد بن عبداللطيف بن شيخ ضياءُالدين ابو النجيب عبدالقاهر سهرورديؒ نه پر شيخ ابوالنجيب سهروردي جي پڙڏاڏي حضرت شيخ نجيب الدين ابو جعفر محمد بن عبدالله عمويهؒ جو پاءُ يا اولاد هو جيڪو 419ھ ڌاري حضرت شيخ المشائخ ابوالحسن خرقانيؒ جن جي سربراهيءَ ۾ پنهنجي ساٿين سان گڏ سنڌ ۾ آيو هوندو. والله اعلم.

[94] سنڌ جي واقعاتي تاريخ.

[95] حضرت شيخ الاسلام بهاءُالدين ابو محمد زڪريا بن محمد اسدي قريشي سهروردي ملتانيؒ (566۔666ھ/1171۔1269ع) The Genealogies, ص: 178.

[96] تحفة الڪرام, ص: 268.

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جزيره ۾ دفن ڪيو ويو. هن وقت تائين سندس مقبرو مشهور آهي. ريل جي رستي جي لڳو لڳ هڪ گنبذ ۾ آراميل آهي. چون ٿا ته هو صدّيقي نسل جو شيخ شهاب الدين سهروردي رحمة الله عليه جي عزيزن مان آهي.[97]

هندستان جي قديم ۽ اولين سهروردي بزرگن ۾ حضرت شيخ الشيوخ رحمة الله عليه جو پوٽو حضرت شيخ اعظم سهروردي رحمة الله عليه 604هه مطابق 7_1208ع[98] ۾ بدايون پهتو مولانا عبدالقادر بدايوني رحمة الله عليه سندس متعلق هي شعر چيو آهي:

شيخ اعظم سهروردي از مضافات يمن
قوس سازو سهم اندازيئي هر فن اسلام.[99]

حضرت ابوبڪر الصدّيق رضي الله عنه جي خاندان جي هن شاخ جو بزرگ ۽ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جو جدامجد حضرت ابوبڪر ڪتاني رحمة الله عليه سهروردي سلسلي جو ٽيون بزرگ هئو جيڪو پنهنجي ساٿين سان گڏ ڪوٽ ڪروڙ پهتو.[100]

"حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جي وڏن مان سندن جدِاعليٰ شيخ ابوبڪر ڪتاني رحمة الله عليه[101] پنهنجي چئن ساٿين شيخ احمد، شيخ محمد، شيخ قاضي علي ۽ شيخ جلال الدين سان گڏ هجرت ڪري اچي ڪوٽ ڪروڙ ۾ آباد ٿيو."[102] حضرت شيخ ابوبڪر ڪتاني رحمة الله عليه پنجن ئي بزرگن ۾ وڏيڪ رتبي وارو بزرگ هئو. سندس عبادت ۽ رياضت جي ڪري ڪيس "شمس الدين ڪوٽ ڪروڙي" جي نالي سان سڏيو ويندو هو. سندس انتقال ڪوٽ ڪروڙ ۾ ٿيو.[103]

---

97 تذڪره مشاهير سنڌ، ص: 163، جلد 3.

98 مطابق تقويم هجري

99 تذڪره بابا فريد گنج شڪر رحمة الله عليه ص: 169، بحوالا تاريخ بدايوني.

100 قاضي برهان الدين ابوبڪر ڪتاني سهروردي رحمة الله عليه.

101 اسان جي تحقيق موجب هي شيخ شمس الدين ابوبڪر ڪتابي رحمة الله عليه هو جيڪو پنهنجي خانوادي سان گڏ ڪوٽ ڪروڙ ۾ آيو ۽ هيءُ بزرگ حضرت شيخ فخرالدين ڪبير رحمة الله عليه جو نانو هو.

102 اولياءَالله، ص: 424.

103 پنجاب ۾ هن نالي سان ٽي ڪوٽ ڪروڙ موجود آهن، انهن ۾ سيني کان وڏيڪ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سنڌ ۾ آمد:

حضرت شيخ مخدوم فخرالدين ڪبير ﷺ ولد حضرت شيخ شمس الدين ابوبڪر ڪتاني ﷺ [104] هن خاندان جو پهريون بزرگ هئو جيڪو غلام گهراڻي جي دور حڪومت ۾ ڪوٽ ڪروڙ مان هجرت ڪري مختلف هنڌن تي قيام ڪندو اچي بوبڪن ۾ رهيو. [105] سندس علم ۽ بزرگيءَ کي ڏسندي ڪيس "قاضي" جي عهدي تي فائز ڪيو ويو. [106] سندس مزار حضرت مخدوم سيد محمد عثمان مروندي المعروف "قلندر لال شهباز ﷺ" [107] جي مقبري جي پرسان آهي. [108]

حضرت شيخ مخدوم فخرالدين ڪبير ﷺ کان پوءِ هيءُ خاندان ڇهن پيڙهين تائين بوبڪن ۽ سيوهڻ ۾ بطور "قاضي" خدمات انجام ڏيندو رهيو. [109] حضرت شيخ مخدوم فخرالدين ﷺ جي اولاد مان سندس فرزند شيخ مخدوم عزالدين عبدالوهاب، شيخ مخدوم ظهيرالدين، شيخ مخدوم برهان الدين اسماعيل عرف سرور پير ۽ شيخ مخدوم فخرالدين صغير سهروردي ﷺ پنهنجي دور جا وڏا عالم ۽ بزرگ ٿي گذريا آهن.

هالڪنديءَ ۾ آمد:

مخدومان هالا جو موسسِ اعليٰ، حضرت مخدوم فخرالدين صغيرعرف مخدوم سرور ﷺ بوبڪن مان هجرت ڪري اچي هالڪندي ۾ ساڪن ٿيو

مقبوليت ملتان واري ڪوٽ ڪروڙ کي، حضرت بهاءُالدين زڪريا ﷺ جي جاءِ ولادت هئڻ سبب ملي. وڌيڪ ڏسو مرقع ملتان، ص: 202/233 ۽ Muslim History and Culture.

[104] حضرت شيخ مخدوم فخرالدين اسماعيل (فخرالدين ڪبير) بن حضرت شيخ مخدوم قاضي برهان الدين ابوبڪر عبدالله صديقي سهروردي ﷺ.

[105] مخدوم نوح نمبر ماهنامہ فردوس ص: 11.

[106] گنجينہ اولياءُ قلمي

[107] حضرت مخدوم عثمان قلندر لعل شهباز بن ابراهيم الحسيني المروندي ﷺ (1144ـ 1252ع). The Genealogies، ص: 277ـ278.

[108] مخدوم نوح نمبر ماهنامہ فردوس، ص: 11.

[109] گنجينہ اولياءُ قلمي

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 54

بعد ۾ سندس اولاد هالڪنديءَ جي پرسان ٽوڙي ڳوٺ ۾ رهڻ لڳو ۽ اتي جي مڪاني قومن لاڪن، سومرن ۽ هالن مان شاديون ڪيائون.[110] ساڳئي زماني ۾ متعلوي ساداتن جي جدِاعليٰ سيد حيدر شاهه بن سيد مير علي[111] پڻ هرات کان هجرت ڪري اچي هالڪنديءَ ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي.[112]

حضرت شيخ مخدوم فخرالدين ﷫ پنهنجي دور جو وڏو اهل الله ٿي گذريو آهي. سندس ڪرامتن جا گهڻائي قصا ڪتابن ۾ ملن ٿا. سندس انتقال هالڪنديءَ/ٽوڙيءَ ۾ ٿيو پهرين ڪيس علائقي جي شيخ ابوبڪر واري قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. جڏهن درياءَ جي پاڻي سبب هيءُ خاندان هجرت ڪندو اچي موجوده هالا نوان ۾ رهيو ته پنهنجي خاندان جي بزرگن جا جسم مبارڪ به پاڻ سان گڏ اتان لڏائي کڻي آيا ۽ اچي موجوده درگاهه شريف ۾ سپردِ خاڪ ڪيائون. حضرت مخدوم فخرالدين صغير جي مزار ”مخدوم غلام حيدر واري چوڪنديءَ“ ۾ آهي.[113]

صاحبِ فيض والفتوح حضرت غوث الحق مخدوم نوح ﷫ جن جي تعليم، تربيت، تلقين ۽ تبليغ جي طفيل گهر گهر ۾ الله جا ٻانها ۽ فيض جا صاحب پيدا ٿيا. پاڻ الاهي عشق جو اهڙو ته مچ مچايائون جو اڄ تائين لکها ماڻهو سندن فيض جي ڪڙي ۾ قابو هليا اچن.[114] پاڻ پنهنجي فرزندن کي به تبليغ جي سلسلي ۾ سنڌ ۽ هند جي مختلف حصن ۾ موڪليائون. جن جو اولاد اڄ تائين ملڪ جي ڪيترن حصن ۾ پکڙيل آهي.[115] سندن اهو جاري ڪيل فيض سنڌ ۾ ”سروري سهروردي سلسله“ جي نالي سان مشهور آهي. انهيءَ سلسلي ۾ منسلڪ ٿيل ماڻهن جو تعداد سندن زماني ۾ ٿي نَوَ لک هو جنهن ڪري هن سلسلي کي ”نولکي گودڙي“ پڻ سڏيو ويو آهي ۽ سنڌ جي چئن ئي ڪُنڊن ۾ بلڪه ان جي حدن کان ٻاهر، اُتر ۾ بهاولپور ملتان ۽ بلوچستان تائين ۽ ڏکڻ ۾ ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات تائين پکڙيل آهي.

---

[110] مخدوم نوح نمبر ماهنامہ فردوس، ص: 11.

[111] ڏسو شجرو 3 (اجناڻي سادات).

[112] مهراڻ سوانح نمبر سماهي مهراڻ 1990، ص: 652.

[113] تحفہ الاولياءَ قلمي/تاريخ درگاهه مخدوم نوح ﷫ قلمي از قاضي غلام محمد قريشي.

[114] رفيق حيات، شاعر نمبر، ص: 157.

[115] مخدوم محمد زمان طالب المولي، ڪافي، ص: 183.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سنڌن سڄاده نشين ساڳئي نقش قدم تي هلي اڄ تائين اهو رهبريءَ جو سلسلو ساڳئي نموني ۾ جاري رکندا آيا آهن.[116]

تصوف:

تصوف جا سيئي سلسلا، سواءِ نقشبندي طريقي جي حضرت امام الاولياءَ اميرالمومنين سيّدنا حضرت علي بن ابو طالب ﷺ جن جي معرفت سان پاڻ سڳورن ﷺ جن جي ذات اعليٰ صفات تائين پهچن ٿا ۽ نقشبندي طريقو خليفته الرسول ﷺ سيّدنا حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه جن جي معرفت سان نبي آخرالزمان حضرت آقا محمد مصطفيٰ ﷺ جن جي ذات بابرڪات تائين پهچي ٿو.

اويسي طريقو:

عارفن ۽ اوليائن جي هن سلسلي جي نسبت خيرالتابعين سيّدنا حضرت اويس قرني رضي الله عنه جن سان آهي.[117] حضرت شيخ فريد الدين عطار نيشاپوري رحمة الله عليه[118] کان روايت آهي تہ "اويسي عارف ۽ الله تعاليٰ جي وچ ۾ ڪو بہ ٽيون واسطو نہ هوندو آهي. اويسي بزرگ هميشہ لاالہ الاالله جي ذڪر ۾ مشغول هوندا آهن جو افضل الذڪر آهي، انهيءَ ذڪر جي فضيلت سبب اويسي اولياءَ عظام جو درجو ۽ رتبو ٻين اولياءَ ڪرام کان بلند و برتر هوندو آهي"، جيئن سراج العارفين ۾ لکيل آهي تہ "بسیار فقیراں مرشد ظاہری ہیچ ندارند بجمع ذکر وزہد بوصل می رسند ایشاں را اویسی گویند."

Gul Hayat Institute

سهروردي سلسلو:

سهروردي سلسلي جي مختصر ۽ جامع تاريخ هن ريت آهي: "هيءَ

---

[116] فقير سرشار سروري، سوانح نمبر مهراڻ سماهي، ص: 652.

[117] سيّد التابعين خير التابعين سيّدنا حضرت اويس بن عمرو القرني رضي الله عنه (وصال: 37 هہ / 9_658ع) سنڌن روضو دادو سنڌ ۾ آهي. The Genealogies، ص: 39.

[118] حضرت شيخ فريدالدين ابو حامد محمد بن ابوبڪر ابراهيم عطار نيشاپوري رحمة الله عليه (540_618هہ/1145_1221ع).

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سلسلو شيخ المشائخ مالڪ قلوب برگزيده عالم استاد عارفان حضرت شهاب الدين رحمه الله سان منسوب آهي.[119] هن سلسلي جي مريدن کي سهروردي چوندا آهن.[120] سهرورد ايران جي علائقي "جبل" جو هڪڙو شهر آهي.[121] هتان جو هڪڙو بزرگ شيخ ابو النجيب عبدالقاهر رحمه الله پنهنجي نالي سان گڏ سهروردي لکندو هئو ۽ انهيءَ ئي هن سلسلي جو بنياد وڌو. شيخ ابو النجيب رحمه الله[122] کي شيخ احمد غزالي رحمه الله[123] شيخ عبدالقادر جيلاني رحمه الله[124] ۽ ڪيترن ئي ٻين بزرگن کان پڻ وڏو روحاني فيض حاصل ٿيو. پاڻ بلند پائي جو بزرگ ۽ ڪيترن ڪتابن جو مصنف هئو جن مان "آداب المريدين" سيني کان وڌيڪ مشهور آهي. سندس خانقاهه بغداد ۾ درياءَ دجله جي الهندي ڪناري تي آباد هئي ۽ ان سان گڏ هڪڙو مدرسو به هئو جتان پاڻ تمام عمدي طريقي سان درس و تدريس ۽ اصلاح و تربيت جو ڪم ڪندو رهيو. تاهم هن سلسلي جو وڌيڪ مشهور بزرگ شيخ نجيب الدين رحمه الله (ابو النجيب رحمه الله) جو ڀائٽيو حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي رحمه الله آهي. سندس خانقاهه به

---

[119] سهروردي سلسلو حضرت شيخ ابو نجيب سهروردي رحمه الله جن سان منسوب آهي.

[120] ڊاڪٽر ميان محمد سعيد، تذڪره مشائخ شيراز و هند، ص: 231_232.

[121] سهرورد هن وقت، ايران جي صوبي زنجان ۾ آهي.

[122] حضرت شيخ المشائخ ضياءالدين ابو نجيب عبدالقاهر بن شهاب الدين عبدالله التيمي القريشي السهروردي البغدادي رحمه الله. 9 صفر 490هه مطابق 26 جنوري 1097ع تي سهرورد ۾ تولد ٿيا. سورهن يا سترهن سالن جي عمر ۾ 507هه/1113ع ۾ تعليم جي حصول لاءِ بغداد ۾ پهتا. حضرت اسعدالعمري الميهنيءَ ۽ ٻين بزرگ استادن کان نظاميه مدرسي ۾ تعليم ورتائون. بعد ۾ ساڳئي مدرسي جا شيخ الشيوخ مقرر ٿيا ۽ 27 محرم 545هه/26 مئي 1150ع کان رجب 547هه/آڪٽوبر 1152ع تائين خدمتون انجام ڏنائون. پنهنجي چاچي شيخ المشائخ وجيه الدين ابو حفص عمر بن نجيب الدين محمد السهرورديءَ ۽ حضرت شيخ المشائخ مجدالدين زين الدين احمد بن محمد غزالي رحمه الله کان فيض حاصل ٿين. 532هه/1137ع ۾ باقاعده "سهروردي سلسلي" جو بنياد رکيائون. سندن وصال 17 جمادي الثاني 563 هه مطابق 29 مارچ 1168ع تي بغداد ۾ ٿيو ڪين سندن رباط ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو.

[123] شيخ المشائخ سيّدنا حضرت مجدالدين زين الدين ابو الفتح احمد بن محمد الغزالي رحمه الله، (452_520هه).

[124] غوث الاعظم پيرِ طريقت قطب الاقطاب پيران پير دستگير سيّدنا حضرت ابو محمد عبدالقادر بن موسيٰ الحسني الجيلاني البغدادي رحمه الله. (470_561هه/1077_1166ع).

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 57

بغداد ۾ هئي. جتان پاڻ هن سلسلي جي نشر و اشاعت جو ڪم وڏي اعليٰ پيماني تي ڪندو رهيو. سندس هڪڙو مشهور ڪتاب ”عوارف المعارف“ آهي جنهن ۾ پاڻ تصوف جي بنيادي اعتقادات، خانقاهن جي تنظيم، مريدن ۽ شيوخ جي تعلقات جي وضاحت سان بيان ڪيو اٿس. سندس عقيدو هو ته صوفي دُنياوي معاملن جي انجام ڏيندي، ڪنهن جي نقصان رسائڻ کان بغير پنهنجي روحاني مقامات تي پهچي سگهي ٿو. پاڻ فرمائيندو هئو ته جنهن وٽ ترياق موجود هجي، ان کي زهر مان ڪو ضرر نه ٿو پهچي سگهي. بغداد ۾ خليفه الناصر[125] سندس وڏي خاطر مدارت ڪئي. انهيءَ کيس هڪڙي دفعي ”اربل“ ۾ بطور سفير اماڻيو. انهيءَ منصب جي پڻ وڏي خوش اسلوبيءَ سان نڀايائين. سهروردي سلسلي کي وسط ايشيا ۽ مشرقِ وسط ۾ وڏي مقبوليت حاصل ٿي، پر جڏهن غز ۽ منگول قبائل انهن علائقن ۾ تباهي ۽ بربادي مچائي ته هن سلسلي جا گهڻا صوفياءَ برصغير هند و پاڪستان هليا آيا. حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي رحمه الله هڪ پيرو فرمايو هئو ته ”خلفائي في الهند ڪثيره“ هندستان ۾ منهنجا خليفا گهڻا آهن.[126] هن مڪتبهٔ فڪر سان منسوب گهڻن دانشورن برصغير ۾ مسلم روحاني بغاوت ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو هئو.[127]

سروري سلسلو:

عارفن ۽ مشائخن جو هي سلسلو غوث الحق قطب الاقطاب سيّدنا حضرت مخدوم لطف الله المعروف به حضرت مخدوم نوح بن نعمت الله صدّيقي هالائي رحمه الله جن سان منسوب آهي. ڪين حضرت امام الاولياءَ سيّدنا علي بن ابو طالب رضي الله عنه جي معرفت آقائي دوجهان نبي آخر الزمان سيّدنا و مولانا حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جن کان فيض حاصل ٿيو. سندن والد بزرگوار حضرت مخدوم نعمت الله بن اسحاق صدّيقي رحمه الله جن تائين خاندان جو طريقو سهروردي هئو جيڪو حضرت غوث الحق رحمه الله جن تي

---

125 ابو العباس احمد الناصر بن الحسن العباسي القريشي (553_622هه/1158_1225ع) The Genealogies، ص: 201.

126 دارا شڪوه، سڪينة الاوليا، ص: 21.

127 ملتان کی ادبی و تہذیبی زندگی میں صوفیائے کرام کا حصہ، ص: 532/533

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 58

ختم ٿيو. مير علي شير قانع لکي ٿو تہ: "مخدوم معزاليہ خاتم طريقہ سهرورد ست".[128] حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور هالائي جن جو ظاهري مرشد ڪو بہ ڪو نہ هئو. سراج العارفين ۾ حضرت مخدوم نوح سرور قدس سره جن جي ڪنهن ظاهري مرشد کانسواءِ بلند ۽ ارفع درجات حاصل ڪرڻ بابت لکيل آهي "حضرت مخدوم نوح قدس سره هيچ مرشد نہ گرفتہ اند وشب وروز بہ ذکر حق تعالیٰ بوند" يعني حضرت مخدوم نوح سرور جن ڪو بہ مرشد نہ ورتو هو ۽ رات ڏينهن الله تعاليٰ جي ذڪر ۾ محو هوندا هئا.

سيد عبدالقادر بن محمد هاشم الحسيني ٺٺوي،[129] حديقة الاولياءَ[130] ۾ لکي ٿو تہ "حضرت مخدوم نوح جن فرمايو تہ. آئون اڃا بلوغت جي حد کي نہ پهتو هوس تہ سٺن هزارن نور ۽ ظلمات جي پردن مان لنگهي ويس، جڏهن بلوغت کي پهتس تڏهن موتوا قبل ان تموتيٰ جو سمورو راز مون تي ظاهر ٿي ويو ۽ چوڏهن ورهيہ جي ڄمار ۾ حضرت صدّيق اڪبر ۽ حضرت علي جي وساطت سان حضرت عيسيٰ ۽ حضرت رسول مقبول جن جي زيارت ۽ سندن فيض جي عنايت نصيب ٿيم." حضرت جن جو قلب ذڪر ۽ فڪر، شهود، معائنہ مشاهدي جي انوار ۽ تجلين سان منور ۽ روشن هئو سندن هستي حبيب جي هستيءَ ۾ محو ۽ گم هئي، انهيءَ محويت هوندي بہ مخدوم معظم جن دنيا جي ڪنهن بہ ڪم کان بيخبر نہ هئا. سندن سلسلهٔ طريقت "اويسي" ڪتاب سراج العارفين ۾ "نوحاني" لکيل آهي.[131]

الحمدلله حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور جن جي سوانح مبارڪ تي رسالہ فتحيہ، حديقة الاوليا، ارشاد السالڪين، دليل الذاڪرين، سراج العارفين، سفينة النوح ۽ تحفة الڪرام وغيره ۾ تمام گهڻو مواد موجود

---

[128] معيارِ سالڪان طريقت، مير قانع.

[129] ڏسو شجرو 4 (رضوي ۽ نقوي سادات).

[130] حديقة الاولياءَ، فارسي/سنڌي

[131] حضرت غوث الحق مخدوم نوح هالائي جن جي "اويسي سلسلي" جي تفصيلي ڄاڻ لاءِ حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولي جن جو "مضامين طالب المولي" ۾ لکيل مضمون پڙهڻ گهرجي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 59

آهي. هتي سندن ٻارهين سجّاده نشين حضرت مخدوم امين محمد ثاني رحمه الله جن کان سورهين سجّاده نشين حضرت مخدوم غلام محمد عرف گل سائين رحمه الله جن تائين بزرگن جي زندگيءَ جو مختصر احوال ڏنو پيو وڃي.

آڳي ڪيا اِڱهين، نسورو ئي نُور
"لاخوف عليهم ولاهم يحزنون" سچن ڪونهي سُور
مولي ڪيو معمُور انگ ازل اُن جو
شاهه ڀٽائي رحمه الله

ضميما:

1. حَرّه جو اندوهناڪ سانحو[132]

(27۔ذوالحج 63هه / 27 آگسٽ 683ع)[133]

تمهيد:

اسلام جي تاريخ ۾ معاويہ بن ابي سفيان پهريون شخص آهي جنهن پنهنجي فرزند لاءِ پنهنجي زندگيءَ ۾ بيعت ورتي. هن مقصد جي حصول لاءِ هن سياست، سفارت ۽ بيت المال کي خوب استعمال ڪيو. سندس وفات کان پوءِ پٽس يزيد کي فقط 3 سال خلافت نصيب ٿي. پهرئين سال يعني 61 هجري ۾ هن حسين بن علي رضي الله عنه کي بيدرديءَ سان ڪربلا ۾ شهيد ڪرايو. باقي ٻن سالن ۾ هن اسلام جي ٻن مقدس مقامن يعني مڪي ۽ مديني تي چڙهايون ڪيون. هن 63 هجري ۾ مديني تي هڪ لشڪر جرار چاڙهي اماڻيو. مديني وارن شهر جي ٻاهران نڪري ان لشڪر جو مقابلو ڪيو. هن خون آشام معرڪي کي حره جو واقعو سڏيو وڃي ٿو. مديني کي تاراج ڪرڻ کان پوءِ

---

132 سنڌ جي ناميارِي عالم محترم سيد علي مير شاهه صاحب هيءُ مقالو راقم الحروف جي خواهش تي لکيو جيئن تہ انهيءَ اندوهناڪ واقعي ۾ حضرت محمد بن ابوبڪر الصدّيق رضي الله عنه جو فرزند حضرت عبدالله رحمه الله. اصحابه ڪرام جو اولاد ۽ ٻيا شرفائ مدينہ المنوره شهيد ٿيا تنهن ڪري پڙهندڙن جي معلومات ۽ دلچسپيءَ لاءِ ان کي هتي بطور خاص شايع ڪجي ٿو.

133 بمطابق تقويم هجري، قلمي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

يزيدي لشڪر مڪي تي چڙهائي ڪئي ۽ ڪعبتہ الله تي سنگبازي ڪرائي. مسجد حرام ۾ آگ وسي رهي هئي تہ شامي لشڪر کي اطلاع پهتو تہ جنهن يزيد جي بادشاهت کي مضبوط ڪرڻ لاءِ هو وڙهي رهيا هئا سو پنهنجي عملن جو حساب ڏيڻ لاءِ هي جهان ڇڏي ويو. يزيدي لشڪر، حرم نبوي ﷺ جي جيڪا بي حرمتي ڪئي تنهن جو مختصر احوال هتي ڏنو ويندو.

پس منظر:

مديني ۾ رهندڙ مهاجرن ۽ انصارن، مڪي جي قريشن سان چوٽون کائي، اسلام کي غالب ڪيو انهن لڙاين ۾ قريشن جو سربراهہ يزيد جو سڳو ڏاڏاو ابو سفيان هو. هو ۽ هن جا پيا ساٿاري اسلام ۾ داخل ٿيا. انهن اسلام جي دفاع ۽ ڦهلاءَ لاءِ تاريخي ڪارناما پڻ سرانجام ڏنا، پر جڏهن خلافت جو مرڪز دمشق ڏانهن منتقل ٿيو ۽ ابو سفيان جو فرزند معاويہ خليفو بڻيو تہ مديني وارا پاسيرا ويهي رهيا. سيّدنا عمر رضي الله عنه مديني ۽ مڪي جي ماڻهن لاءِ جيڪي وظيفا مقرر ڪيا هئا سي امير معاويہ بند ڪري ڇڏيا. هن شرط لڳايو تہ وظيفا فقط جنگي خدمتون بجا آڻيندڙن کي ڏنا ويندا. مديني جا انصار (چند بزرگن کان علاوه) حيدر ڪرار رضي الله عنه طرفان امير معاويہ سان شديد لڙايون لڙي چڪا هئا. مهاجرن جي هڪ وڏي جماعت پڻ هن کان پاسيري هئي. انهن جا وظيفا بند ڪيا ويا، جنهن ڪري هنن ۾ اموي خلافت خلاف عمومي بددلي هئي.

ٻئي پاسي امير معاويہ، رسول ڪريم ﷺ ۽ خلفاءِ راشدين جي سنت کي ترڪ ڪري، پنهنجي پٽ لاءِ پنهنجي جيئري ئي بيعت وٺڻ شروع ڪئي تہ هنن جي ناراضگي ۾ ويتر اضافو اچي ويو. بيعت کان انڪار ڪندڙ چار اهم شخصيتون هڪ سيّدنا حسين رضي الله عنه، ٻيو عبدالله بن عمر رضي الله عنه، ٽيون عبدالرحمان بن ابي بڪر رضي الله عنه ۽ چوٿون عبدالله بن زبير رضي الله عنه ان وقت مهاجرن جي اڪابرن ۾ شمار ٿيندا هئا ۽ مديني ۾ رهندا هئا. ايڪهٺ هجري ۾ امام حسين رضي الله عنه يزيدي لشڪر هٿان ڪربلا ۾ شهيد ٿيو. هن جي المناڪ شهادت جي خبر مديني پهتي تہ هنن کي سخت ڏک رسيو. باقي ٽن بزرگن مان عبدالرحمان بن ابي بڪر رضي الله عنه اعلان ڪيو تہ اسلام ۾ قيصريت جي گنجائش نہ آهي جو هڪ قيصر مري تہ ان جي پٽ کي تخت تي ويهارجي، پر عبدالرحمان رضي الله عنه امير معاويہ جي زندگي ۾ وفات ڪري ويو.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 61

عبدالله بن عمر رضي الله عنه عبادت ۽ تبليغ ۾ رُڌل رهيو. البت عبدالله بن زبير رضي الله عنه امام حسين رضي الله عنه جي شهادت کان پوءِ مڪي ۾ وڃي پناهه ورتي ۽ يزيد جي بيعت کان نابري واريائين. امام عالي مقام کان پوءِ يزيد کي مخالفت جا ٻه وڏا مرڪز نظر آيا. هڪ مسجدالحرام ۽ مڪو جتي عبدالله بن زبير رضي الله عنه وڃي پناهه ورتي هئي ۽ ٻيو حرم نبوي صلي الله عليه وسلم ۽ مدينو جنهن ۾ مهاجرن ۽ انصارن جي وڏي اڪثريت آباد هئي.

ٺاهه لاءِ ڪوششون:

يزيد مديني وارن کي راضي ڪرڻ لاءِ گهڻيون ڪوششون ڪيون. هن عثمان بن محمد بن ابي سفيان کي اتي گورنر مقرر ڪيو پر هو ناتجربيڪار جوان هو ۽ حالات تي ڪنٽرول نه ڪري سگهيو يزيد خلاف اها پروپيگنڊا عام تي ويئي ته هو فاسق ۽ فاجر آهي ۽ خلافت جو اهل نه آهي. يزيد کي اهي اطلاع پهتا ته هن پنهنجي گورنر کي حڪم ڏنو ته مديني جي اڪابرن جو هڪ وفد دمشق اماڻ ته آءٌ ساڻن ذاتي طور ڳالهايان. هُن عبدالله بن حنظله[134] عبدالله بن ابي عمرو مخزومي، منذر بن زبير ۽ ٻين مکيه ماڻهن تي مشتمل هڪ وفد شام ڏانهن موڪليو جتي يزيد هنن جو زبردست استقبال ڪيو ۽ کين خلعتن ۽ انعامن سان نوازياڻين. ابن اثير[135] (الڪامل جلد 4/ص: 103) جي روايت مطابق هن عبدالله بن حنظله رضي الله عنه کي هڪ لک درهم ۽ هن جي اٺن پٽن مان هر هڪ کي ڏهه هزار درهم ڏنا. منذر بن زبير رضي الله عنه کي هن هڪ لک درهم عطا ڪيا. اهڙي طرح هُن وفد جي هر ميمبر جي دلجوئي ڪرڻ لاءِ کين وڏيون رقمون ڏنيون. پر يزيد بابت هنن جي راءِ ۾ ڪا به تبديلي نه آئي. هو جيئن ئي مديني پهتا ته اعلان ڪيائون ته يزيد شرابي ۽ خائن آهي. راڳ رباب جو شوقين ۽ ڪُتن جو خفتي آهي. نچڻين ۽ ڳائڻين سان رغبت ۽ ديندارن کان دوري رکي ٿو. ان ڪري اسان هن جي بيعت فسخ (ٽوڙيون) ڪريون ٿا. ابن اثير جي روايت مطابق عبدالله بن حنظله رضي الله عنه اعلان ڪيو:

---

[134] حضرت ابو عبدالرحمان عبدالله بن حنظلة بن عبد عمرو الاوسي المدني رضي الله عنه (63هه/683ع)

[135] "ابن اثير" عزالدين ابي الحسن علي بن محمد الجزري (555-630هه/1160-1233ع).

©2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 62

"دمشق ۾ جنهن ماڻهوءَ سان مليو آهيان تنهن جو حال اهو آهي جو مون سان گڏ فقط منهنجا پٽ هجن ته انهن سان گڏجي هن جي خلاف جهاد ڪريان. هن مون کي وڏا انعام اڪرام ڏنا. جيڪي مون فقط ان ڪري قبول ڪيا ته جيئن اهي رقمون هن سان لڙڻ تي خرچ ڪريان." علامہ ابن سعد[136] لکي ٿو ته هن مسجد نبويﷺ ۾ ماڻهن کي خطاب ڪندي چيو:[137]

"ياڻرو! الله تعاليٰ واحد ۽ لاشريڪ کان ڊڄو! آءُ يزيد جي خلاف ان ڪري ڪڙو ٿيو آهيان جو مون کي خوف آهي ته ڪٿي آسمان مان اسان تي پٿر نہ وسايا وڃن! هو زنا ۽ شراب جو متوالو ۽ نماز جو تارڪ آهي. جيڪڏهن مون سان ڪنهن بہ ساٿ نہ ڏنو تڏهن بہ هن سان لڙندس!"

ابن سعد مطابق متئين بيان کان پوءِ هو مسجد نبويﷺ ۾ عبادت ۾ مشغول ٿي ويو. ڏينهن جو روزو رکندو هو ۽ رات جو بيهي بندگي ڪندو هو. روزي کولڻ وقت فقط سَتو پيئندو هو. مسجد ۾ ڪڏهن بہ ڪيس هيڏانهن هوڏانهن لوٽا ڦيريندي نہ ڏٺو ويو. ڪڏهن ڪڏهن اکيون متي کڻي آسمان ڏانهن نهاريندو هو. باقي سمورو وقت استغراق جي عالم ۾ رهيو. جڏهن ڪيس خبر ملي تہ شامي لشڪر وادي القريٰ تائين پهچي چڪو آهي تڏهن هٿياربند ٿي، مديني وارن کي جهاد جي تلقين ڪندي ميدان ۾ نڪري آيو.

يزيد وٽ ويل وفد جو ٻيو ميمبر منذر بن زبيرؓ دمشق کان ٿيندو عراق ويو ۽ اتان مديني آيو اهل مدينہ کانئس خبرون چارون ورتيون. هن عبدالله بن حنظلہؓ ۽ ٻين ساٿين جي ڳالهين جي تصديق ڪندي چيو:[138]

"هن مون کي هڪ لک درهم عطيي طور ڏنا، پر هن جي نوازش مون کي حق گوئي کان نٿي روڪي سگهي. خدا جو قسم تہ هو شرابي آهي اڪثر ڪري نشي ۾ چور هوندو آهي ۽ نماز بہ وسري ويندي اٿس!"

نعمانؓ جي سخاوت:

يزيد کي سندس جاسوسن خبرون پهچايون تہ مديني جي وفد تي تو جيڪا سيڙپ ڪئي سا سڀ بيڪار ويئي. هو يڪ آواز تي تنهنجي

---

[136] "ابن سعد" محمد بن سعيد بن منيع البغداديؒ (168_230هـ/784_845ع).

[137] الطبقات الڪبريٰ 5، 47.

[138] طبري 7/ 4، الڪامل 4/ 104.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 63

ڪم ورتو ۽ نعمان بن بشير يزيد تحمل کان مخالفت ڪري رهيا آهن. انصاري جيڪو منڍ کان ئي بنو اُميہ خاندان جو سجڻ هو تنهن کي گهرائي چيائين تہ مديني وچ، اتان جي رهاڪن مان گهڻا تنهنجي قبيلي سان واسطو رکن ٿا، تون هنن کي وڃي سمجهاءِ تہ منهنجي مخالفت کان باز اچن. جيڪڏهن تنهنجي نصيحت قبول ڪيائون تہ پوءِ ٺيڪ آهي پر مٿن کي منهنجي خلاف بغاوت جي جرئت نہ ٿيندي. نعمانؓ مديني پهتو ۽ مهاجرن ۽ انصارن کي يزيد جي اطاعت لاءِ اُپاريائين، هن کين سمجهايو:[139]

"فتنو بجڙي بلا آهي. اوهان لاءِ مناسب آهي تہ رجوع ڪريو امير جي اطاعت قبول ڪريو ۽ مسلمانن جي لٽ نہ پيو! جي لڙائي لڳي تہ اوهان شامي لشڪر جو مقابلو نہ ڪري سگهندا."

ماڻهن هن جي هڪ بہ ڳالهہ نہ ٻڌي ۽ ويتر چيائونس تہ تون اسان جي ٻڌي ٽوڙڻ ۽ انتشار پکيڙڻ کان باز اچ. نعمان مهاجرن جي امير عبدالله بن مطيع عدوي[140] کي تنبيھ ڪئي:[141]

"آءُ سمجهان ٿو تہ جڏهن شامي فوج ماڻهن جي ڪنڌن ۽ ڪپارن تي تلوارون وسائيندي ۽ جنگ جي جانڊهہ قرڻ لڳندي تڏهن تون پڙ ڇڏي ڀڄي ويندين ۽ هي ويچارا انصار پنهنجين مسجدن، گهرن ۽ گهٽين جي ڦاٽڪن تي ڪُسي ويندا!"

نعمان بن بشير جي نصيحت، وعظ ۽ ڌمڪين مديني وارن تي ڪو اثر نہ ڪيو. هو يزيد جي مخالفت تي ڪمربستہ ٿي ويا. حافظ ابن ڪثير جو بيان آهي تہ قريش، مهاجر ۽ انصار مسجد نبويﷺ جي منبر وٽ اچي جمع ٿيا. ڪن پنهنجا پٽڪا لاهي منبر جي اڳيان اُڇلايا ۽ ڪن پنهنجون جُتيون آٽي گڏ ڪيون ۽ اعلان ڪيائون تہ اسان يزيد کي خلافت تان ائين لاهي ڦٽو ڪيو جيئن هي جوتا ۽ پٽڪا لاٿا اٿئون. ان کان پوءِ هنن يزيد جي سؤٽ ۽ مديني جي گورنر عثمان بن محمد بن ابي سفيان کي ڀڄائي ڪڍيو. بنو اميہ قبيلي سان واسطو رکندڙ ماڻهو پنهنجي بچاءَ لاءِ مروان بن حڪم جي گهر ۾ وڃي لڪا.

---

[139] البدايہ والنهايہ 8/ 219.

[140] التابعي محدث عبدالله بن مطيعؓ بن الاسد العدوي القريشيؒ (73هہ/692ع).

[141] البدايہ والنهايہ 8/ 219.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 64

علي بن حسين رضي الله عنه جي غيرجانبداري:

چوٿين هجري صدي جو مشهور مؤرخ ۽ سياح مسعودي[142] لکي ٿو تہ آل ابي طالب سميت سڄو بنو هاشم قبيلو بہ مهاجرن ۽ انصارن سان هن مهم ۾ شريڪ هو.[143] پر حقيقت اها آهي تہ سيّدنا علي بن حسين رضي الله عنه جنهن عراقين جي غداري ۽ ڪربلا جو هولناڪ منظر پنهنجين اکين سان ڏٺو هو سو هن معاملي ۾ غيرجانبدار رهيو. هُن بنو اُميہ جي چڱي مڙس مروان بن حڪم جي دلجوئي ڪئي ۽ ايندڙ سال اموي ڪمانڊر حصين بن نمير[144] جنهن ڪربلا ۾ سيّدنا حسين رضي الله عنه جي شهادت ۾ حصو ورتو هو تنهن کي پڻ عبدالله بن زبير رضي الله عنه کان بچائڻ لاءِ پناهہ ڏني. سيّدنا علي عرف امام زين العابدين رضي الله عنه جي اتباع ۾ عباس رضي الله عنه جي اولاد پڻ خاموشي اختيار ڪئي. هوڏانهن امير المؤمنين سيدنا عمر رضي الله عنه جو لائق فرزند عبدالله رضي الله عنه پڻ مڪمل طرح غيرجانبدار رهيو. امام زين العابدين رضي الله عنه جي صبر ۽ سڪوت جي باوجود ڪن هاشمين بغاوت ۾ ڀرپور ورتو ۽ يزيدي لشڪر سان وڙهندي شهيد ٿيا.

ابن جرير طبري[145] لکي ٿو تہ جڏهن مديني وارن يزيد جي گورنر کي ڀڄائي ڪڍيو تہ مروان ڏاڍو پريشان ٿيو. هن عبدالله بن عمر رضي الله عنه کان پناهہ گهري پر هن انڪار ڪيو ان تي هو علي بن حسين رضي الله عنه وٽ لنگهي ويو جنهن جي سڄي خاندان کي بنو اميہ جي ڪارندن ڪربلا ۾ ذبح ڪيو هو. مروان, امام زين العابدين کان پناهہ طلبي ۽ امام صاحب هن جي درخواست قبول ڪئي. ان تي مروان پنهنجو عيال امام صاحب جي حوالي ڪيو جيڪو هن پنهنجي خاندان سان گڏي مديني کان ٻاهر ينبوع جي مقام تي روانو ڪري ڇڏيو. علي بن حسين رضي الله عنه جي هن عمل جي ڪري مروان ۽ بنو اُميہ جا ٻيا فرد هميشہ هن جا احسانمند رهيا.[146]

---

[142] ابوالحسن علي بن الحسين بن علي المسعودي (282_348هہ/896_957ع).

[143] مروج الذهب, 3/ 79.

[144] ڏسو شجرو 8 (بنو ڪنده).

[145] ابو جعفر محمد بن جرير بن يزيد الطبري (224_310هہ/838_923ع).

[146] طبري 7/7

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 65

ليڊر شپ جو مسئلو:

مدينو اصحاب ڪرام، اڪابر تابعين، عالمن، عابدن ۽ زاهدن جو مرڪز هو. هنن يزيد خلاف بغاوت جو علم بلند ڪيو ته آل علي جو اهم ترين فرد امام زين العابدين، امير عمر جو نامور پٽ عبدالله ۽ عباس جا پٽ پوٽا، پاسيرا ٿي ويهي رهيا. عبدالله بن زبير رضي الله عنه خلافت جو اميدوار ضرور هو پر هن موقعي تي مديني وارن جي قيادت ڪرڻ لاءِ سرزمين تي موجود رهڻ بدران مڪي جي حرم ۾ وڃي پناهه ورتائين.

مديني ۾ رهندڙ آدم ٿلهي ليکي ٽن حصن ۾ ورهايل هو. سڀ کان وڏو عدد انصارن جو هو ٻئي نمبر تي مهاجر ۽ ساٿن واسطو رکندڙ ماڻهو هئا جيڪي گهٽو ڪري قريش هئا. ٽيون طبقو ٻئي عوام تي مشتمل هو جن ۾ مختلف قبيلن ۽ نسلن جا ماڻهو شامل هئا ۽ جيڪي مديني جي سياسي ۽ ديني اهميت جي ڪري وڏي تعداد ۾ اتي اچي آباد ٿيا هئا.

عبدالله بن حنظله رضي الله عنه مسجد نبوي صلي الله عليه وسلم ۾ يزيد جي بدڪرداري بابت رپورٽ ڏني ته ماڻهن يزيد جي بيعت ٽوڙي هُن کي پنهنجو امير چونڊيو پر ائين ٿو لڳي ته قريش هن جي امارت تي مطمئن نه هئا. هنن عبدالله بن مطيع عدوي کي پنهنجو امير بڻايو. قريشين کان سواءِ ٻين مهاجرن ۽ ٻاهران آيلن وري معقل بن سنان اشجعي[147] کي پنهنجو ليڊر منتخب ڪيو. مديني ۽ ان جي پسگردائي ۾ رهندڙ اموي ۽ سندن ٻانها ۽ ٻيلي هن عمومي بغاوت کان سخت ڏنا. جيتوڻيڪ مروان جو اهل ۽ عيال امام زين العابدين جي پناهه ۾ هو پر اموين جو وڏو تعداد خوف وچان هن (مروان) وٽ وڃي گڏ ٿيو. هنن تڪڙي قاصد ذريعي يزيد کي احوال موڪليو ته اسان گهيري ۾ اچي ويا آهيون. اسان جي جان ۽ مال خطري ۾ آهن. رسد بند آهي، پاڻي ۽ خوراڪ جي تنگي آهي. جيڪڏهن ترت ڪا امدادي فوج نه موڪليندا ته سڀ مارجي وينداسون.[148]

---

[147] حضرت مَعْقِل رضه بن سنان بن مظاهربن عرکي بن فتيان بن سبيع بن اشجع بن ريث بن غطفان بن سعد بن قيس بن عيلان. وهوکان على المهاجرين يوم الحرة، قتله مسلم بن عقبه المرى، لعنه، يومئذصبرا. ففى ذالك يقول القائل: واضبحت النصارُ تبکی سراتها وشتبيهه تبکی معقل بن سنان، جمهرة الانساب، ص: 249.

[148] البدايہ والنهايہ 8/ 218.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

يزيد کي اهڙو مرض هو جو پيرن ۾ باهہ ٽيندي هيس تہ انهن کي ٺارڻ لاءِ پاڻيءَ ۾ ٻوڙيندو هو جنهن وقت کيس اموين جو خط مليو هو هڪ ڪرسي تي ويٺل هوءِ پيرن جي باهہ ٺارڻ لاءِ پاڻيءَ ۾ ٻوڙي رکيا هئائين. خط پڙهڻ سان ٽپي باهہ ٿي ويو. هن ٻن سالن تائين مديني جي مهاجرن ۽ انصارن کي مختلف حيلن سان پنهنجو بنائڻ لاءِ ڌن ۽ ڌمڪيون استعمال ڪيون هيون. هاڻي هن جي صبر ۽ بردباري ختم ٿي، هن فوراً هڪ شعر پڙهيو:[149]

لَقد بدلّوا الحلم الذي في سجيتي
فبـــدلت قـــومي غلظـــة بليـــان

ترجمو: "هنن منهنجي طبعي بردباري ختم ڪري ڇڏي هاڻي آءٌ ڪين نرميءَ جي جاءِ تي سختيءَ جو مزو چکائيندس."

ڪمانڊر جو انتخاب:

ابن اثير هڪ روايت نقل ڪئي آهي تہ معاويہ مرڻ کان اڳ يزيد کي سمجهايو هو:

"منهنجا پٽ! آءٌ سمجهان ٿو تہ توکي هڪ ڏينهن مديني وارن سان وڙهڻو پوندو. جيڪڏهن اها نوبت اچي تہ مُسلم بن عُقبہ مُري کي مٿن ڀيڄج!"

امير معاويہ جي وفات کان ٽي سال پوءِ يزيد مديني وارن کي سيکت ڏيڻ جو فيصلو ڪيو پر هن سڀ کان پهرين عمرو بن سعيد بن ابي العاص کي گهرايو ۽ کيس اموين جو خط پڙهي ٻڌايو ۽ چيئينس تہ تون فوج وٺي مديني تي ڪاهہ ڪر. عمرو بن سعيد هيئن چئي جان ڇڏائي.[150]

"سائين منهنجا! آءٌ مديني ۾ گورنر هئس ۽ ڪم نيڪ ناڪ پئي هلايم اوهان مون کي معزول ڪري ٻيو ماڻهو مقرر ڪيو. اڄ جيڪڏهن اوهان جي حڪم تي فوج وٺي مديني جي زمين تي قريشن جو رت وهائڻو پوندو! مون ۾ ايتري همت نہ آهي جو ايڏو وڏو بار پنهنجن ڪُلهن تي کڻان! ان ڪم لاءِ ڪو ٻيو ڪمانڊر هٿ ڪريو!"

---

[149] طبري 7/ 5، الڪامل 4/ 111.

[150] الڪامل 4/ 111.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 67

ان دور جي حالات تي گهري نظر وجهڻ سان اندازو ٿئي ٿو تہ يزيد کي مديني وارن کان وڌيڪ عبدالله بن زبير رضي الله عنه جو ڪُتڪو هو.

ابن جرير طبري جو بيان آهي تہ عمرو بن سعيد جي انڪار کان پوءِ هُن امام حسين رضي الله عنه جي قاتل عبيد بن زياد ڏانهن قاصد اماڻيو تہ عبدالله بن زبير رضي الله عنه سان لڙڻ لاءِ تياري ڪر ۽ مڪي ۽ مديني تي چڙهائي ڪندڙ لشڪر جي اڳي ڪمان سنڀال. عبيد رُکو جواب ڏيندي چيو:[151]

”هڪ فاسق (يزيد) لاءِ بن گناهن جو بار پنهنجي ڪنڌ تي نہ کڻندس! هڪ تہ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي فرزند (حسين رضي الله عنه) کي قتل ڪيم ۽ ٻيو الله جي گهر تي حملو ڪريان!“

هاڻي يزيد کي پنهنجي والد ماجد جو مشورو ياد آيو ۽ هن مُسلم بن عُقبہ ڏانهن پيغام موڪليو. هيءُ مسلم بنو اُميہ جو دلي وفادار ۽ جنگ آزما جرنيل هو. جيتوڻيڪ هن جو نالو مسلم هو پر حرم نبوي صلي الله عليه وسلم ۾ هُن جيڪي ظلم, زيادتيون ۽ گستاخيون ڪيون تن جي ڪري ابتدائي دور جي اڪابرن ۽ مؤرخن هن کي مُسلم بدران مُسرف (ظالم) سڏيو آهي. ان وقت هو ٻيڙو ۽ بيمار هو. هن کي يزيد جو حڪم نامو مليو تہ چمي ڪٽي اکين تي رکيائين, پر هڪ جنگ آزما بدو وانگر قاصد کان پڇيائين: مديني ۾ بنو اميہ ۽ سندن ٻانها ۽ ٻيلي هڪ هزار ڪن ٿيندا؟ قاصد چيو تہ ايترا تہ ضرور ٿيندا. ان تي هُن ريمارڪ ڏنو: ”اميرالمومنين کي چئو تہ اهڙن بزدلن ۽ ياڙين جي پاران وڙهي ڇا ڪندس؟ هو پاڻ مقابلو ڪن. پنهنجو پاڻ دفاع ڪن! پوءِ سندن پاران وڙهڻ ۾ مزو ايندو!“ يزيد پنهنجي ٻڍي وفادار جي ڳالھ نہ مڃي چيائينس تہ هنن جي مارجڻ کانپوءِ زندگي جو لطف هليو ويندو. تنهن ڪري تڪڙو سندن واهر لاءِ نڪر!

نعمان بن بشير انصاري جنهن کي صحابيت جو شرف حاصل هوءِ جيڪو امير معاويہ جي زماني کان وٺي بنو اُميہ جو پڪو حامي هو تنهن ان موقعي تي يزيد کي منٿ ڪئي تہ اهو ڪم مسلم جي بدران مون تي رکو. انصار منهنجا مٽ مائٽ آهن. مون کي اميد آهي تہ آءٌ اهو ڪم خوش اسلوبيءَ سان ڪري سگهندس ۽ رتوڇاڻ نہ ٿيندي, پر يزيد, جيڪو سيده

[151] طبري 6/7, الڪامل 4/ 112.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 68

زهرا عليها السلام جي فرزند کي مارائڻ جو گناهه ڪري چڪو هو تنهن جي اعمال نامي ۾ اڃان به ڪي وڌيڪ سياهه ڪاريون شامل ٿيڻيون هيون هن نعمان بن بشير انصاري جي صلاح ٺڪرائيندي چيو:[152]

"هرگز ائين نه ڪندس! ان ڪم لاءِ آءٌ پراڻي پاپيءَ (مسلم بن عقبه) جو انتخاب ڪري چڪو آهيان! آءٌ مديني وارن سان بار بار مهربانيون ڪري چڪو آهيان! هاڻي سندن رت وهائڻ گهران ٿو!"

يزيدي فرمان:

يزيد حجاز تي حملي جو عام اعلان ڪرايو. ان مهم ۾ شرڪت ڪندڙن کي سندن وظيفا ادا ڪيا ويا ۽ وڌيڪ هر ماڻهوءَ کي هڪ سؤ دينار خصوصي عطيو ڏنو ويو. يزيد خود تلوار ڇيلهه تي ٻڌي، تير ڪمان ڪلهي تي ٽنگي فوج ۾ گشت ڪيو ۽ کين حجاز کي ڪچلڻ لاءِ اُڀاريو.[153]

فوج جي روانگي وقت يزيد پنهنجي سنگدل ڪمانڊر مسلم بن عقبه (ابن جرير، ابن ڪثير،[154] ابن اثير، مسعودي، ابن طقطقي[155] ٻين سڀني ابتدائي مورخن هن کي مجرم ۾ مسرف يعني ڌوهاري ۽ ظالم جا لقب ڏنا آهن) کي حڪم ڏنو.[156]

"جيڪڏهن تنهنجا سؤ ورهه پورا ٿين ته پوءِ لشڪر جي واڳ حُصين بن نمير سڪوني (ڪربلا جو يزيدي سورمو) جي حوالي ڪجانءِ. اتي پهچڻ کان پوءِ هنن کي ٽن ڏينهن جي مهلت ڏجانءِ. جيڪڏهن باز نه اچن ته خدا جو نالو وٺي مٿن حملو ڪجِ هنن کي شڪست ڏيڻ کانپوءِ ٽن ڏينهن لاءِ مديني ۾ خونريزي ۽

---

[152] البدايه والنهايه، 8/ 218.

[153] الڪامل، 4/ 112، طبري، 7/ 6_7/ الڪامل، 4/ 113.

[154] حافظ محدث عمادالدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر القريشي "ابن ڪثير" (701_774هه/ 1300_1373ع).

[155] صفي الدين ابو جعفر محمد بن علي بن محمد الحسني "ابن الطقطقي" (660_709هه/ 1260_1309ع).

[156] البدايه والنهايه، 8/ 219.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

فرمار ڪجارءِ البت علي بن حسين ؓ جو لحاظ رکج مديني
کي مليانيت ڪرڻ کانپوءِ سڌو مڪي تي حملو ڪجارءِ.

مديني تي چڙهائي:

يزيدي لشڪر جو سپهه سالار پڊو ۽ ضعيف هو. اموين جي طرفان لاڳيتين لڙاين ۾ هن پنهنجي صحت ۽ قوت کپائي ڇڏي هئي. هن کي نقد سندس وفاداري، پڪي ارادي ۽ جابرانه طبيعت جي ڪري لشڪر جي ڪمان سونپي ويئي هئي. هو گهوڙي تي ويهي دمشق کان مديني ۽ مڪي جو سفر ڪرڻ لائق نه هو. ان ڪري پاڻ ڪنائي اٺ جي ڪجاوي تي ويٺو ۽ حرم نبوي ﷺ ڏانهن ڪوچ ڪيائين. مڪي ۽ مديني جي ديني، سياسي ۽ فوجي اهميت جي پيش نظر هن پنهنجي لشڪر کي هر قسم جي ساز سامان سان آراسته ڪيو.

مٿي اچي چڪوآهي ته مديني ۾ بنو اميه پنهنجن پاڻهن ۽ ٻيلين سميت مروان جي گهر ۾ محصور ٿي چڪا هئا. باغين کي جيئن ئي اها خبر ملي ته يزيدي لشڪر مديني طرف وڌي رهيو آهي. تيئن هنن دار مروان جو گهيرو تنگ ڪري ڇڏيو. آخرڪار اموين مسجد ۾ ويهي قسم کنيو ته اسان اهل مدينه خلاف يزيدي لشڪر جي ڪا به مدد نه ڪنداسون ان کان پوءِ هنن کي آزاد ڪري ڇڏيائون. هنن سڌو شام ڏانهن رُخ ڪيو ۽ وادي القري ۾ مسلم بن عقبه جي لشڪر سان اچي مليا. انهن مان ڪي همراهه پنهنجن قولن ۽ اقرارن تي قائم رهيا ۽ دمشق ڏانهن سفر جاري رکيائون پر سندن وڏو حصو مروان جي سرڪردگيءَ ۾ مسلم جي مديني تي ڪاهيندڙ لشڪر سان گڏجي ويو. مديني وارن شهر جي حفاظت لاءِ اها خندق کوٽي جيڪا 5 هجري ۾ رسول الله ﷺ، يزيد جي ڏاڏي ابو سفيان جي حملي وقت کوٽرائي هئي.

گهيروءِ لڙائي:

امير المؤمنين عثمان ؓ جو فرزند عمرو مسلم سان مليو ته کانئس مديني جون خبرون چارون ۽ جنگ لاءِ صلاح مشورو ورتائين. عمرو چيس ته اسان باغين کي قسم ۽ ويساهه ڏنا آهن ته حمله آورن جي ڪا به مدد نه

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪنداسون. ان تي مسلم کيس ڌمڪايو:[157]

"جيڪڏهن عثمان رضي الله عنه جو پٽ نه هجين ته تنهنجو سر قلم ڪرائي ڇڏيان ها! خدا جو قسم ته ٻئي ڪنهن قريشي اهڙي گستاخي ڪئي ته ان کي ڪڏهن به معاف نه ڪندس."

امام ابن ڪثير هن سلسلي ۾ مسلم جا هي لفظ نقل ڪيا آهن:

"تون ائين سوچيو آهي ته جيڪڏهن مديني وارن بازي کٽي ته تون ساڻن شامل ٿي ويندين ۽ جي شامين کي ڪاميابي حاصل ٿي ته تون چوندين ته آءٌ اميرالمومنين جو پٽ آهيان!"

ان کان پوءِ مسلم جي حڪم سان هن جي سونهاري جي بي ادبي ڪئي ويئي، پر اموي هجڻ جي ڪري کيس جان جي امان ملي. مروان جي پٽ عبدالملڪ جيڪو بعد ۾ دمشق جو نامور خليفو بڻيو سو مسلم سان مليو ۽ کيس جنگ لاءِ قيمتي مشورا ڏنائين. هو عبدالملڪ کان اهڙو خوش ٿيو جو چيائين: شابس هجي ان پيءُ کي جنهن هھڙو لائق پٽ ڄڻيو!

يزيد جي حڪم مطابق مسلم ٽي ڏينهن مديني جي ٻاهران ڪئمپ لڳائي وينو رهيو. هن مديني وارن کي يزيد جي اطاعت قبول ڪرڻ لاءِ پيغام موڪليا. بيهقي جي بيان مطابق هن ٻن سالن جا وظيفا اڳواٽ ڏيڻ ۽ سستي اناج فراهم ڪرڻ جي آڇ پڻ ڪئي پر باغين هن جي هڪ به نه ٻڌي مسلم چين ته اوهان يزيد جي ٻيهر بيعت ڪريو ۽ مون کي ڇڏيو ته مڪي ۾ وڃي عبدالله بن زبير رضي الله عنه جي خبر وٺان جنهن هر طرف کان سرڪش، ڏوهاري ۽ باغي پنهنجي چوڌاري آڻي جمع ڪيا آهن. مديني وارن جو هڪ ئي جواب هو:[158]

"خدا جا دشمنو! جيڪڏهن اوهان جي نيت اها آهي ته بيت الله جي حرمت برباد ڪريو اتان جي رهاڪن کي خوفزده ڪريو ۽ عبدالله بن زبير رضي الله عنه تي دسترس حاصل ڪريو ته پوءِ اسان اوهان کي اڳتي وڌڻ نه ڏينداسون."

مهلت جي ختم ٿيڻ تي مسلم مديني جي حره (ڪاري پٿر واري زمين)

---

[157] الڪامل، 4/ 114.

[158] الڪامل، 4/ 115.

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 71

تي پنهنجو خيمو ڪوڙي لشڪر کي صف بند ڪيو. مديني وارن پنهنجي لشڪر کي چئن حصن ۾ ورهايو. هڪ حصي جو ڪمانڊر عبدالرحمان بن زهير بن عبد عوف هو جيڪو مشهور اصحابي عبدالرحمان بن عوف جو ڀائيٽو هو. ٻئي حصي تي عبدالله بن مطيع هو. هي ٻئي ڄڻا قريشن جا هئا. معقل بن سنان اشجعي رضي الله عنه پاڻ ڪريمن جو اصحابي هو ۽ هُن ٽئين حصي جي قيادت ڪئي، سيني کان وڏو انصارن جو لشڪر هو جنهن جو امير عبدالله بن حنظله انصار هو. هن جو والد احد جي لڙائي ۾ قريشن خلاف لڙندي شهيد ٿيو هو ۽ اصحاب ڪرام ۾ مشهور هو تہ هن کي ملائڪن غسل ڏنو. ان ڪري تاريخ ۾ هن کي "غُسيل الملائڪہ" يعني "ملائڪن جو وهنجاريل" سڏيو ويندو آهي ۽ هن جي اولاد کي "ابناءُ الغسيل" يعني "ملائڪن جي وهنجاريل جا پٽ" سڏيندا هئا. پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جي وصال وقت هو ستن سالن جو هو. ان ڪري هو "اصاغر صحابہ" يعني "ننڍن اصحابن" مان ڳڻيو ويجي ٿو.

مسلم بن عقبہ مُري پنهي لشڪرن جي وچ تي هڪ ڪرسي رکي ان تي چڙهي ويٺو نامور مؤرخ ابن جرير طبري لکي ٿو:[159]

"جنگ واري ڏينهن مسلم بيمار هو. هن شامين کي حڪم ڏنو تہ لشڪر جي اڳيان هڪ ڪٺولو ۽ هڪ ڪرسي رکو. مون کي اتي ويهاريو. شامين پنهنجي سپهہ سالار کي ڪرسي تي رکيو ۽ ڪنڌ مٿي ڪري حڪم ڏنائين: شاميو! پنهنجي حاڪم جي ناموس خاطر حملو ڪريو!"

منڍ ۾ مديني وارن جا ٽي امير هئا. پر جنگ جي وقت قريشن عبدالرحمان بن عوف جي خاندان جي هڪ همراهہ کي پڻ پنهنجي هڪ حصي جو ڪمانڊر بنايو. شامين حملو ڪيو تہ قريشن ۽ مهاجرن جا پير اکڙِي ويا پر بنو عبدالمطلب جي فضل بن عباس بن ربيعہ بن حارث بن عبدالمطلب ويهن سوارن سان مسلم تي حملو ڪيو. ٻيا شهادت جا شوقين پڻ هن سان شامل ٿيا. فضل، مسلم کي ويجهو پهتو تہ پنج سئو شامي تيرن ۽ ڀالن سان مسلم جي سامهون ڍال ٻڌجي بيهي ويا. پر هو وڌندو رهيو ۽ يزيدي علمبردار کي مسلم سمجهي مٿس وار ڪري ماري وڌائين. اهو مقتول هڪ

---

[159] طبري 7/ 9
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 72

بهادر رومي غلام هو فضل کي خبر پئي تہ مسلم زندھ آهي تہ هن جنگ جاري رکي ۽ مسلم جي ڪرسي کان پندرهن ويهن فوٽن جي فاصلي تي شامين جي هٿان مارجي ويو. هن سان گڏ زيد بن عبدالرحمان بن عوف پڻ اتي شهيد ٿيو. ازانسواءِ بنو تيم جو عبدالله بن محمد بن ابي بڪر. آل ابي طالب مان عبدالله بن جعفر طيار رضي الله عنه جا ہ پٽ. بنو هاشم مان عباس بن عتبہ بن ابي لهب. حمزه بن عبدالله ۽ ٻيا گهڻا نامور، مسلم جي ويجهو لڙندي شهيد ٿيا.

عبدالله بن حنظلہ جي قيادت ۾ انصارن زبردست استقامت ۽ ثابت قدمي ڏيکاري مسلم جنگ جي صورتحال ڏسي گهوڙي تي سوار ٿيو ۽ شامي لشڪر ۾ گشت ڪري هنن کي لڙائي لاءِ اڳتي وڌايائين. ان موقعي تي هن شامين کي خطاب ڪندي چيو:[160]

"شاميو! اوهان ٻين عربن کان حسب ۽ نسب ۾ مٿانهان نہ آهيو! نہ اوهان جو ملڪ ٻين ملڪن کان وڏو آهي ۽ نہ توهان تعداد ۾ ٻين کان گهڻا آهيو! پر الله تعاليٰ! اوهان کي دشمن تي سوڀ ان ڪري ڏيندو آهي جو اوهان پنهنجي حاڪمن جا وفادار ۽ فرمانبردار آهيو ۽ جنگ ۾ ثابت قدم رهو ٿا. اوهان جي مخالفن ۽ ٻين عربن اهي خصلتون ڇڏيون تہ الله تعاليٰ هنن جي حالت بدلائي ڇڏي! اوهان پنهنجي فرمانبرداري ۽ اطاعت واري روش تي قائم رهو! اوهان ڏسندا تہ الله تعاليٰ اوهان کي فتح ڏيندو!"

يزيد جرنيل ظالم ۽ سنگدل ضرور هو پر جنگ جي هن رمز کان واقف هو تہ عابدن، زاهدن ۽ متقين جي لشڪر ۾ اتحاد ۽ يڪجهتي نہ هوندي تہ ميدان جنگ ۾ اهڙن فاسقن هٿان شڪست کائي ويندا جيڪي منظم، متحد ۽ فرمانبردار هوندا.

مسلم بن عقبہ جي خطاب کان پوءِ شامين انصارن تي حملو ڪيو پر تلوارن ۽ ڀالن هنن جي پيش قدمي روڪي ڇڏي هاڻي مسلم، مشهور يزيدي ڪماندر ۽ ڪربلا جي ويڙهاڪ حُصين بن نمير کي حڪم ڏنو تہ مديني جي امير تي سڌو حملو ڪرڻ لاءِ تون اڳتي وڌ.

عبدالله بن حنظلہ الغسيل رضي الله عنه هر طرف کان شامين کي پاڻ ڏانهن وڌندو ڏٺو تہ مديني جي مجاهدن کي خطاب ڪيائين:[161]

---

[160] طبري 7/ 9_10.

[161] طبري 7/ 10/ الڪامل 4/ 117.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 73

”مديني وارو! دشمن اوهان جي قوت کي محسوس ڪري ورتو آهي. اوهان ڪجهه وقت قدم جمائي لڙو تہ الله تعاليٰ هن جنگ جو فيصلو ڪري ڇڏيندو. ياد رکو تہ اوهان ديني بصيرت جا مالڪ ۽ رسول اڪرم ﷺ جي هجرت گاهہ جا رهاڪو آهيو. ربّ تعاليٰ دنيا جي سيني بستين کان وڌيڪ اوهان کان راضي ۽ اوهان جي دشمنن تي غضبناڪ آهي. جيڪڏهن اوهان هن مقابلي ۾ مارجي ويا تہ شهادت اوهان جو مقدر ٿيندي! هن موقعي کي غنيمت ڄاڻو ۽ هٿان وڃڻ نہ ڏيو!“

حجازي ۽ شامي جنگجو هڪ ٻئي کي ويجها ايندا ويا. شامي پري کان تير ۽ ڀالا وسائي رهيا هئا. عبدالله مديني وارن کي اپيل ڪئي تہ شامين جو نشانو ٻڻجڻ بدران سانڻ دست بدست جنگ ڪريو. هن پڪاريو: جنهن کي جنت جو شوق هجي سو منهنجي جهنڊي هيٺ هليو اچي! مقدس شهر جا مجاهد هن کي روڪي ويا ۽ گهمسان جي جنگ لڳي. عبدالله جا اٺ پٽ هئا جن کي هن هڪ هڪ ڪري ميدان ۾ لاٿو. اٺ ئي ڄڻا شامين سان لڙندي ڀِڙ تي پرزا ٿيا. ٻيا جهنڊا ڪري پيا پر عبدالله رضي الله عنه جو جهنڊو آخر تائين سربلند رهيو. چند ساٿي ساڻس گڏ ثابت قدم رهيا. ظهر جو وقت جو آيو تہ غلام کي چيائين تہ تون آڏو ٿي بيهہ تہ آءٌ نماز جو فرض ادا ڪريان. هن سڪون سان چار رڪعتون پڙهيون. سلام ورايائين تہ فقط ٽي يا چار ساٿي باقي هئا. غلام چيس تہ هاڻي لڙائي فضول آهي! ملائڪن جي وهنجاريل احد جي شهيد جي پٽ غلام کي جهٽڪيندي چيو:[162]

”توکي خبر نہ آهي تہ آءٌ شهادت لاءِ نڪتو آهيان؟“

هن زره لاهي ڦٽي ڪئي ۽ شمشير زني ڪندي شامين ۾ ڪاهي پيو. هو بلند آواز سان هيءَ رجز پڙهندو رهيو:[163]

”بُعداً لِمَن رامَ الفساد وطَغيٰ
وجانَبِ اَلحقّ وآياتِ الهُديٰ“

---

162 ابن سعد, 5/ 48.

163 طبري, 7/ 10/. ڪامل, 4/ 117.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ترجمو: ”فسادين ۽ سرڪشن تي الله جي لعنت هجي!
هو حق جي رستي ۽ آيات الاهي کان ڦيرا ٿيا!“

هو شامين سان لڙندي حره جي ميدان ڪارزار ۾ شهيد ٿيو. هن جو مائيٽو ڀاءُ محمد بن ثابت بن قيس بن شماس، عبدالله بن قيس بن عاصم، محمد بن عمرو بن حزم ۽ ٻيا نامور انصاري جوان هن جي پهلو ۾ لڙندي شهادت سان سرفراز ٿيا. عبدالله بن مطيع عدوي ۽ محمد بن سعد بن ابي وقاص جوانمردي سان وڙهيا. پر پڇاڙيءَ ۾ ٻين قريشن سان گڏ ڀڄي ويا ۽ مسلم بن عقبہ فاتحانہ مديني ۾ داخل ٿيو. هن پنهنجي سپاهہ کي ٽن ڏينهن تائين مديني ۾ عام لٽ مار ۽ خونريزي جو حڪم ڏنو.

هن لڙائيءَ ۾ منڍ ۾ مديني وارن جي سرسي هئي پر عين وقت تي مروان بنو حارثہ واري علائقي مان هڪ گهوڙي سوار دستي سان پوئتان حملو ڪري جنگ جي نقشو بدلائي ڇڏيو ۽ نتيجو عبدالله ۽ ان جي ثابت قدم ساٿين جي شهادت ۽ اهل مدينہ جي شڪست جي صورت ۾ نڪتو.

ابن جرير طبري ۽ ٻيا مؤرخ لکن ٿا تہ جنگ کان پوءِ مروان بن حڪم شهيدن جا لاش تپاسي رهيو هو. هن جي نگاهہ محمد بن عمرو بن حزم انصاري جي نوراني لاش تي پيئي جيڪو چاندي وانگر چمڪي رهيو هو. مروان ضبط نہ ڪري سگهيو ۽ پڪاريائين.

”توتي خدا جون رحمتون هجن! آءٌ اونداهين راتين ۾ توکي
مسجد نبوي ﷺ جي هر ٿنڀ جي پرسان ڏٺيون نمازون پڙهندي
۽ سجدا ڪندي ڏسندو هئس!“

هيءُ معرڪو 27 ذي الحج سنہ 63 هجري ۾ برپا ٿيو.

Gul Hayat Institute

مسلم جا ڪلور:

يزيدي لشڪر پناهہ ڳوليندڙن جي پٺيان ڪاهيندو مديني ۾ ڊوڪي پيو ۽ رت ۽ باهہ جي راند کان علاوه حرم نبوي ﷺ ۾ عصمت پناهہ عورتن ۽ مسجد شريف جي اهڙي بي حرمتي ڪيائون جنهن جو تفصيل بيان ڪرڻ جي قلم کي همت نٿي ٿئي. هن سلسلي ۾ اسان حافظ ابن ڪثير جي هڪ عبارت پيش ڪريون ٿا، هو لکي ٿو:[164]

[164] البدايہ والنهايہ 8/ 220_221.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 75

”مسلم بن عقبہ تن ڏينهن لاءِ مديني ۾ قتل عام ۽ ڦرمار جو حڪم ڏنو. سعدي بنت عوف[165] نالي هڪ عورت هن ڏانهن پيغام مُڪو تہ آءُ تنهنجي مائٽياڻي آهيان. تون پنهنجي فوج کي هدايت ڪر تہ ڦلاڻي هنڌ اسان جا جيڪي اُٺ چري رهيا آهن تن جو نالو نہ وٺن. پيغام ملڻ شرط مسلم حڪم ڏنو تہ سڀ کان پهرين هن عورت جو وڳ ڦريو وڃي. ٻي عورت کيس درخواست ڪئي تہ منهنجو اوهان جي خاندان سان تعلق آهي. منهنجو پٽ اوهان وٽ قيد آهي، ان کي جيئدان ڏيو. هن ظالم حڪم ڏنو تہ هن کي جلد قتل ڪري سندس سر پيڙيءَ ڏانهن موڪليو تہ هن جو انتظار ختم ٿئي، چيو وڃي ٿو تہ هنن (شامين) عورتن سان زيادتيون ڪيون. هشام بن حسان جو بيان آهي تہ مديني جي مظلوم عورتن حره جي خون آشام واقعي کان پوءِ هڪ هزار اهڙا ٻار ڄڻيا جن جو پيءُ معلوم نہ هو.“

مديني وارن سان زيادتين ۾ شامين کان وڌيڪ سندن حبشي غلامن حصو ورتو. امام ابن الجوزي[166] هڪ واقعو پيش ڪيو آهي تہ حره واري معرڪي کان ڪجھ زمانو پوءِ قريش جي هڪ عورت ڪعبتہ الله جو طواف ڪندي هڪ سياھ فام جوان کي سيني سان لڳائي سندس پيشاني چمي. پين عورتن چيس: خدا جي بندي! هن ڪاري جو مٿو چو چُميئي؟ هن چيو تہ مون حره واري ڏينهن هڪ ڪاري جي زيادتي جي نتيجي ۾ هيءُ ڇوڪر ڄڻيو! اهو منهنجو پٽ آهي![167]

ڪي اصحاب ڪرام جيڪي ان وقت زنده هئا ۽ مديني ۾ هئا سي روپوش ٿي ويا! جابربن عبدالله رضي الله عنہ پڻ انهن مان هڪ هو. حديث جو مشهور راوي ابو سعيد خدري رضي الله عنہ هڪ غار ۾ وڃي لڪو. هڪ شامي کيس اتان پڪڙي ٻاهر ڪڍيو. پر پوءِ جڏهن کيس خاطري ٿي تہ هو اصحابي آهي تڏهن کيس ڇڏي ڏنائين ۽ پنهنجي ڪماندر وٽ پيش نہ ڪيائين.

مسلم مديني سان لڳ قبا ۾ وڃي خيما کوڙيا ۽ اعلان ڪرايائين تہ

---

[165] المحدثه سُعدي بنت عوف بن خارجہ بن سنان بن ابي حارثہ بن مُره بن عوف بن سعد بن ذبيان بن بغيض بن ريث بن غفطان بن سعد بن قيس عيلان. المريه الڪوفية. جمهرة الانساب، ص: 138_145_252_255.

[166] ڏسو شجرو 9.

[167] المنتظم ابن الجوزي، 1529

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مديني ۾ ان جي پسگردائيءَ وارا منهنجي هٿ تي اچي يزيد جي بيعت ڪن. جان جي امان ۾ بيعت لاءِ اهو شرط وڌو ويو تہ هو اهو اقرار ڪن تہ اسان يزيد جا خادم تي رهنداسون. هو اسان جي جان ۾ مال بابت جيڪو بہ فيصلو ڪندو سو قبول ڪنداسون. بہ قريشي جوان هن وٽ پيش ٿيا ۽ چيائونس تہ اسان الله جي ڪتاب ۽ پيغمبر ﷺ جي سنت تي بيعت ٿا ڪريون. هن حڪم ڏنو تہ هنن باغين جا سر قلم ڪريو. حڪم تي فوراً عمل ڪيو ويو. بن قريشن جي مارجڻ تي مروان چيس: افسوس آهي جو اوهان بن قريشن کي قتل ڪرايو جيڪي بيعت ڪري جان جي امان گهري رهيا هئا. يزيد جي بُڍي ۾ سخت گير ڪمانڊر مروان کي چيلهہ تي ڏنڊو وهائي ڪڍيو ۽ چيائينس:[168]

"انتَ والله لو قلت مقالتهما لقتلتُڪ"

ترجمو: "خدا جو قسم تہ جيڪڏهن تون اهي اکر چوين ها جيڪي هنن چيا تہ توکي بہ ڪُهائي ڇڏيان ها."

معقل بن سنان اشجعي رضي الله عنه کي صحابيت جو شرف حاصل هو. هن حره ۾ مدني لشڪر جي هڪ حصي جي ڪمانڊ ڪئي هئي. ذاتي طرح هن جي مسلم بن عقبہ سان دوستي هئي. لڙائيءَ ۾ شڪست کان پوءِ هو قبا ۾ هن وٽ پيش پيو ۽ امان گهريائين. مسلم کيس ماکيءَ جو شربت پياريو ۽ چيائينس:

"اج تو ڪائي پي چيهہ ڪيو. تو منهنجي خليفي يزيد بابت جيڪي چيو آهي، سو مون کي معلوم آهي. مون قسم کنيو هو تہ ڪنهن جنگ ۾ ملندين تہ پهرين توکي مارينديس!"

پوءِ جلاد کي حڪم ڏنائين جنهن معقل رضي الله عنه جي گردن اڏائي ڇڏي

علي بن حسين رضي الله عنه:

مروان بن حڪم، سيّدنا علي بن حسين رضي الله عنه کي هن شان سان وٺي آيو جو سندن هڪ پاسي کان هو ۽ ٻئي پاسي کان پٽس عبدالملڪ هو جيڪي ٻئي صاحب پوءِ خليفا ٿيا ۽ سندن پشت مان دمشق ۽ اندلس جا ڪيترائي نامور حڪمران پيدا ٿيا. مؤرخ مسعودي لکي ٿو تہ جنهن وقت امويٰ هن کي

[168] طبري، 7/ 11/ الڪامل، 4/ 118.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ونڃ ويا. هو مديني جي آقا جي مقدس مزار تي الله تعاليٰ سان مناجات، پيغمبر ﷺ تي صلواة و سلام ۽ امن و سلامتي لاءِ دعائن ۾ مشغول هو.

مسلم جي مجلس ۾ پهچڻ تي مروان امام صاحب کي شربت جو پيالو پيش ڪيو ان تي مسلم رڙ ڪئي:

"شايد مروان ۽ عبدالملڪ اوهان جي سفارش ڪرڻ گهرن ٿا. هنن جي سفارش جي باوجود آءٌ اوهان کي قتل ڪرايان ها! پر يزيد مون کي اوهان جي پارت ڪئي آهي، ان ڪري اوهان جو هر طرح احترام ڪندس!"

هن امام صاحب کي غاليچي تي ويهاريو ۽ هُن جنهن به مظلوم جي سفارش ڪئي تنهن جي جان بخش ڪيائين.

مسلم يزيد جي حڪم مطابق تي ڏينهن مديني وارن تي هر طرح جو ظلم ۽ جبر روا رکيو. ان پڄاڻان هن پنهنجي تلوار مياڻ ۾ وڌي ۽ اعلان ڪيائين ته هاڻي هلو ته مڪي وارن کي يزيد جي قوت جي مزو چکايون.

حره جي شهيدن جي تعداد بابت روايتون مختلف آهن. مسعودي (مروج الذهب، 3/ 79) ۾ لکي تو ته هڪ سؤ جي لڳ ڀڳ قريش، ايترائي انصار ۽ چار هزار عام ماڻهو ڳٽيا ويا، ان کان سواءِ گهٽا اهڙا به ماريا ويا جن جو ڳاڻيٽو نه ٿيو. ابن جرير طبري ۽ حافظ ابن ڪثير لکن ٿا ته ست سؤ مهاجر، انصار ۽ ٻيا اهم ماڻهو شهيد ٿيا. ازانسواءِ ڏهه هزار ٻيو عوام دمشق مان آيل ڪٽڪ هٿان شهيد ٿيو.

مسلم جو موت:

ٻيڙي ۽ ڪنور جنرل، مديني کي مليا ميٽ ڪري مڪي جو رخ ڪيو. امام ابن الجوزي هڪ روايت نقل ڪئي آهي ته هو بيمار هو ۽ دوا پي مٿان ماني گهرايائين. طبيب چيس ته جلدي ماني نه کائو. اوهان کي نقصان رسندو هن جواب ڏنو ته هن شهر ۾ عثمان رضي الله عنه بن عفان شهيد ٿيو. آءٌ ان شهر جا ايترا ماڻهو ماري چڪو آهيان جو سندم دل ٺري پيئي آهي. هاڻي وڌيڪ زنده رهڻ جو آرزو نه اٿم. مون کي اميد آهي ته انهن کي مارڻ جي ڪري الله تعاليٰ سندم گناهه معاف ڪري ڇڏيندو.[169]

---

[169] المنتظم، 1530.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 78

مڪي ڏانهن مارچ ڪندي مُثلل جي مقام تي پهتو تہ موت جي ملائڪن اچي پڪڙيس. يزيد جي فرمان تي عمل ڪندي حُصين بن نمير سڪوني کي گهرائي کيس چيائين:[170]

"اڙي گڏهہ جا پُٽ! جيڪڏهن اميرالمومنين يزيد توکي نامزد نہ ڪري ها تہ آءٌ تو جهڙي نالائق کي هن لشڪر جي واڳ نہ ڏيان ها! پر مون ڪڏهن بہ خليفي جي نافرماني نہ ڪئي آهي. ان ڪري هاڻي هيءُ لشڪر سنڀال! البت منهنجيون چار نصيحتون ياد رکج! هڪ تہ مڪي ڏانهن تڪڙو سفر ڪر. ٻيو تہ عبدالله بن زبير رضي الله عنه سان مقابلي ۾ ديگهہ ڪج. ٽيون تہ پنهنجي چڙهائيءَ جون خبرون ملڪ ۾ پکيڙي ڇڏ ۽ چوٿون تہ ڪنهن قريشيءَ کي پنهنجي ويجهو اچڻ نہ ڏجانءِ."

آخر ۾ هن آهستگيءَ سان هي اکر چيا:

"منهنجا رب! توتي ۽ تنهنجي رسول ﷺ تي ايمان آڻڻ کانپوءِ منهنجو سڀ کان موچارو عمل مديني وارن جو ڪوس آهي! آخرت ۾ منهنجي هن عمل کي قبول فرمائج."

انهن اکرن چوڻ کان پوءِ هو پنهنجي عملن جو حساب ڪتاب ڏيڻ لاءِ آخرت جي سفر تي روانو ٿي ويو.

ابن ڪثير جو تبصرو:

حافظ ابن ڪثير هن تاريخي سانحي نقل ڪرڻ کان پوءِ هڪ عجيب تبصرو ڪيو آهي جيڪو هتي نقل ڪريون ٿا:[171]

"يزيد هڪ فاحش گناهہ ڪيو جو مسلم بن عقبہ کي ٽن ڏينهن تائين مديني جي حرمت برباد ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. هي هڪ زبردست گناهہ هو. ان واقعي ۾ رسول ڪريم ﷺ جي اصحابن ۽ انهن جي فرزندن جو هڪ وڏو تعداد قتل ٿيو. هن کان اڳ اهو ذڪر ٿي چڪو آهي تہ هن امام حسين رضي الله عنه ۽ سندس ساٿين کي عبيدالله بن زياد جي هٿان شهيد ڪرايو. حره وارن ٽن ڏينهن ۾ رسول الله ﷺ جي شهر ۾ جيڪي شديد ظلم ٿيا تن کي نہ قلم لکي سگهي ٿو ۽ نہ زبان بيان ڪري ٿي سگهي. انهن مصيبتن جو پورو علم تہ الله تعاليٰ وٽ

[170] طبري 7/ 14/ الڪامل 4/ 123.
[171] البدايہ والنهايہ 8/ 222.

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 79

آهي. يزيد مسلم بن عقبہ کي هن لاءِ موڪليو هو تہ پنهنجي سلطنت کي مضبوط ڪري حڪومت کي دوام بخشيءِ هُن جو ڪوبہ مخالف باقي نہ رهي الله تعاليٰ هن جي ارادن کي ناڪاميءَ جي صورت ۾ ڪيس سزا ڏني. هو سندس خواهشن جي راهہ ۾ حائل ٿيو. جابرن کي جهوريندڙ ربَ ؔج پنهنجي قهاريت سان هن کي برباد ڪيوءِ ڪيس سخت پڪڙ ۾ آندائين.“

حره جي واقعي کان بہ مهينا ۽ سورهن ڏينهن پوءِ يزيد شام ۾ پران پورا ڪيا.[172]

2: يوم الحَره جا شهيد[173]:

قريش مدينة:

بني هاشم:

ابوبڪر **عبدالله بن جعفر بن ابي طالب، الفضل بن العباس بن ربيعه بن الحارث بن عبدالمطلب، عبدالله بن نوفل بن الحارث بن عبدالمطلب، عباس بن عتبه بن ابي لهب.**

بني سليم بن منصور (حلفاءِ ابي طالب):

سليمان بن صفوان بن عباد بن شيبان، الاسود بن عبّاد بن شيبان، **عتبه بن معبد،** محمد بن عقبه بن دُبيه بن جابر، سندس ياءُ سليمان، جري بن حزم بن جابر.

بني المطلب بن عبد مناف:

يحيٰ بن نافع بن عُجير بن عبد يزيد بن هاشم، عبدالله بن نافع بن عجير.

بني سليم (خلفائي بني المطلب):

جَيفَر عبدالله بن مالڪ.

بني نوفل بن عبد مناف:

---

[172] مسلم بن عقبة المُري جو لاڏاڻو 20 محرم 64هـ/ 18 سيپٽمبر 683ع تي جڏهن تہ يزيد بن معاويہ 15 ربيع الاول 64هـ/ 10 نومبر 683 تي فوت ٿيو. The Genealogies، ص: 69/ 70.

[173] واقعي حره جي شهداءَ جي هيءَ فهرست محترم سيد علي مير شاهہ صاحب جي مقالي ۾ شامل ڪانهي. ان ڪري ان کي جدا ضميمي ۾ رهتي ڏنو پيو وڃي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 80

داود بن الوليد بن قرظه بن عبد عمرو بن نوفل، سندس پٽ الوليد بن داؤد. عبيدالله بن عتبه بن غزوان.

بني امية بن عبد شمس بن عبد مناف:

اسماعيل بن خالد بن عقبه بن ابي معيط، ابو علبا مولي مروان بن الحڪم، سليمان، عمرو الوليد.

بني اسد بن عبدالعزي بن قصي:

وهب بن عبدالله بن زمعه بن الاسود بن المطلب بن اسد بن عبدالعزي، يزيد بن عبدالله بن زمعه، ابو سلمه بن عبدالله بن زمعه، المقداد بن وهب بن زمعه، ابن عبدالله بن زمعه، المغيره بن عبدالله بن السائب بن ابي حبيش بن المطلب بن اسد، عبدالله و عمرو (نوفل بن عدي بن نوفل بن اسد جا پٽ)، ابن عبدالرحمان بن عبدالله بن ابي ذؤيب بن عدي بن نوفل بن اسد، عدي بن تويت بن حبيب بن اسد.

حلفائي بني اسد:

عبدالله بن عبدالرحمان بن حاطب بن ابي بلتعه، اسامه بن الخيار.

بني عبدالدار بن قصي:

عبدالله بن عبدالرحمان بن مسافع بن طلحه بن ابي طلحه، عبدالله بن عبدالعزي بن عثمان بن عبدالدار، محمد بن ايوب بن ثابت بن عبدالمنذر بن علقمه بن ڪلدة، مصعب بن ابي عميره، يزيد ۽ زيد، مسافع جا پٽ، عبدالرحمان بن عمرو بن الاسود.

Gul Hayat Institute

بني زهرة:

زيد بن عبدالرحمان بن عوف، ابان بن عبدالله بن عوف، عياض بن حسن بن عوف، محمد بن الاسود بن عوف، الصلت بن مخرمه بن نوفل بن وهيب بن عبد مناف بن زهرة، محمد بن المسور بن مخرمه، عبدالله بن عبدالرحمان بن الاسود بن عبد يغوث، اسماعيل بن وهيب بن الاسود بن عبد يغوث، عمير ۽ عمرو (سعد بن ابي وقاص جا پٽ)، اسحاق بن هاشم بن عتبه بن ابي وقاص، عمران بن عبدالرحمان بن نافع بن عتبه بن ابي وقاص، محمد بن نافع بن عتبه بن ابي وقاص.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 81

حلفائي بني زهرة:

عثمان، الجلاس، محمد بنو العلا بن جاريه، ابو عبدالله بن موهب بن رياح، عبدالله و عبيدالله (بشر بن السائب جا پٽ).

بني تيم بن مرة:

يعقوب بن طلحه بن عبيدالله، عبيدالله بن عثمان بن عبيدالله بن عثمان بن عمرو بن ڪعب، عبدالله بن محمد بن ابي بڪر الصدّيق، معبد بن الحارث بن خالد بن صخر بن عامر بن عمرو بن ڪعب.

حلفائي بني تَيم:

موسيٰ بن الحارث بن الطفيل، الحارث بن المنقذ بن الطفيل، عمار بن صهيب، مصعب ۽ خالد (محمد بن صهيب جا پٽ).

بني مخزوم:

عبدالله بن ابي عمرو بن حفص بن المغيرة، ابو سعد بن عبدالرحمان بن الحارث بن هشام، عبدالله بن الحارث بن عبدالله بن ابي ربيعه، و مسلم (مسلمه) بن ابي برد بن معبد بن وهب بن عائذ.

بني عدي بن ڪعب:

ابوبڪر بن عبيدالله بن عمر بن الخطاب، عبدالله ۽ سليمان (عاصم بن عمر بن الخطاب جا پٽ)، عمر (عمرو) بن سعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل، ابوبڪر بن عبدالرحمان بن سعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل، محمد بن سليمان بن مطيع بن الاسود بن حارثه بن نضله بن عوف بن عبيد بن عويج، عبدالملڪ بن عبدالرحمان بن مطيع، عبدالله بن نافع بن عبد عمرو بن عبدالله بن نضله، ابراهيم بن نعيم بن عبدالله بن النحّام، محمد بن ابي الجهم بن حذيفه بن غانم، خديج (حديج) بن ابي حثمه بن حذافه بن غانم.

حلفائي بني عدي بن ڪعب:

اياس بن السري، يعلي بن السري، يوسف بن حبيب (بني ليث).

بني سهم بن عمرو بن هصيص:

ذؤيب بن عمرو بن خنيس بن حذاقه بن سعد بن سهم، مياح بن خلف فضاله بن مياح.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 82

بني جمح بن عمرو:

عبدالملك بن حطّاب، الحارث بن معمر بن حبيب بن وهب بن حذافه بن جمح، حطاب بن الحارث بن حطاب، عمرو بن محمد بن حاطب، حاطب بن عمرو بن الحارث بن حاطب بن الحارث بن معمر.

حلفائي بني جمع بن عمرو:

عثمان (عمرو) بن ڪثير بن الصلت، نعيم بن لوط (يا لوط بن نعيم) بن الصلت الڪندي

بني عامر بن لؤي:

عبدالرحمان بن حويطب بن عبدالعُزي، عبدالملڪ بن عبدالرحمان بن حويطب، ربيعه بن سهم (سهل) بن عبدالله بن زمعه، عبدالرحمان بن زمعه بن قيس، عمرو بن عبدالله بن زمعه، عبدالله بن عبدالله بن زمعه، عبدالله بن عبدالرحمان بن عمرو بن حاطب، سليط بن عبدالله بن عمرو بن هاشم (صاحب صحيفه قريش)، هاشم بن حمزة، هشام بن عبدالاسود بن هاشم بن ڪنانه، هشام بن عبدالله بن ڪنانه، ربيعه ۽ ڪنانه (هاشم بن ڪنانه بن عثمان بن حصن جا پٽ)، الخيار بن عبدالرحمان بن الخيار، ابو سليمان بن عبدالله بن الخيار، سليمان بن اويس بن سعد بن ابي سرح، ابو عمرو بن عبدالله بن عمرو بن اويس، الحارث بن عبدالله بن ڪنانه، ابو قيس بن عبدالرحمان بن عدي.

بني حجير (حجر بن معيص):

Gul Hayat Institute

فضاله بن خالد بن نائله بن رواحه، عياض بن خالد بن نائله بن هرمز (هرم) بن رواحه، الحارث ۽ مسلم (خالد جا پٽ)، محمد بن عبدالرحمان بن الطفيل، عياض بن ابي سلام بن يزيد بن عبدالله بن مالڪ بن ربيعه بن وهب، زيد (يزيد) بن عبدالله بن مسافع بن اُنس بن عبد بن وهيب بن ضباب.

بني الحارث بن فهر:

شعيب بن ابي عبدالله، مرداس بن عوف، ابراهيم بن اسرائيل، مصعب بن عبدالله بن ابي خيثمه.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 83

بني جمح بن عمرو:

عبدالملڪ بن خطاب بن الحارث بن معمر بن حبيب بن وهب بن حذافه بن جمح، خطاب بن الحارث بن خطاب، عمرو بن محمد بن حاطب، حاطب بن عمرو بن الحارث بن حاطب بن الحارث بن معمر.

حلفائي بني جمح بن عمرو:

عثمان (عمرو) بن ڪثير بن الصلت، نعيم بن لوط (يا لوط بن نعيم) بن الصلت الڪندي

بني عامر بن لؤي:

عبدالرحمان بن حويطب بن عبدالعُزي، عبدالملڪ بن عبدالرحمان بن حويطب، ربيعه بن سهم (سهل) بن عبدالله بن زمعه، عبدالرحمان بن زمعه بن قيس، عمرو بن عبدالله بن زمعه، عبدالله بن عبدالله بن زمعه، عبدالله بن عبدالرحمان بن عمرو بن حاطب، سليط بن عبدالله بن عمرو بن هاشم (صاحب صحيفه قريش)، هاشم بن حمزه، هشام بن عبدالاسود بن هاشم بن ڪنانه، هشام بن عبدالله بن ڪنانه، ربيعه ۽ ڪنانه (هاشم بن ڪنانه بن عثمان بن حصن جا پٽ)، الخيار بن عبدالرحمان بن الخيار، ابو سليمان بن عبدالله بن الخيار، سليمان بن اويس بن سعد بن ابي سرح، ابو عمرو بن عبدالله بن عمرو بن اويس، الحارث بن عبدالله بن ڪنانه، ابو قيس بن عبدالرحمان بن عدي

بني حجير (حجر بن معيص):

فضاله بن خالد بن نائله بن رواحه، عياض بن خالد بن نائله بن هرمز (هرم) بن رواحه، الحارث ۽ مسلم (خالد جا پٽ)، محمد بن عبدالرحمان بن الطفيل، عياض بن ابي سلام بن يزيد بن عبدالله بن مالڪ بن ربيعه بن وهب، زيد (يزيد) بن عبدالله بن مسافع بن آنس بن عبد بن وهيب بن ضباب.

بني الحارث بن فهر:

شعيب بن ابي عبدالله، مرداس بن عوف، ابراهيم بن اسرائيل، مصعب بن عبدالله بن ابي خيثمه.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 84

بني قيس بن الحارث بن فهر (الخلج):

زفر بن الحارث (ابن سويد)، ابن المالحـ بن سويد، عقيل بن زفر، ربيعه بن زياد، اثاثه بن شيبه، العلا بن شيبه، زهير بن عبدالله، زياد بن ابي اميمه.

بني محارب بن فهر:

عبدالرحمان و عبدالله و قطن بنو نفيل بن عبدالله بن وهب بن سعد بن عمرو بن حبيب بن عمرو بن شيبان (شيبه) بن محارب، عبدالله بن نضله بن عبدالله بن وهب، سعيد بن رباح بن عمرو بن المفترف بن حجوان بن عمرو بن حبيب، ابان بن حسل (ابن حسان) بن رباح بن عمرو عمرو بن حسان بن رباح، الوليد بن عمصه، العلا بن يزيد بن انس بن عبدالله بن حجوان، حبيب بن نافع بن مضرس، الوليد بن حمه بن عبدالله بن حجوان، خثيم بن نافع بن مضرس.

انصار مدينة:

بني عوف:

عبدالله بن حنظلة، عبدالرحمان، الحارث، الحكم، عاصم، يحيي، (عبدالله جا پٹ)، عيسي بن عبدالرحمان بن يزيد، عكاشه بن يزيد بن عبدالرحمان بن يزيد بن جاريه، و عمرو بن سويد بن عقبه بن عويم بن ساعدة، وابو العيال بن عقبه بن عويم بن ساعدة.

بني حنش بن عوف بن عمرو بن عوف:

سهل بن عثمان بن حنيف، عمرو بن سهل، محمد بن عثمان بن حنيف، حبيب بن عباد بن حنيف.

Gul Hayat Institute

بني ثعلبة:

حبيب بن خوّات، عمر (عمرو) بن خوّات.

بني جُحجبا بن كلفة:

عياض بن عمرو بن بليل، عمرو بن عمرو بن بليل، عمرو بن عقبه بن عتواره، ذكوان مولي ابن حنظله.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

بني العجلان:

عمارة(عمار) بن سلمه، عبدالرحمان بن الحارث بن سلمه.

بني معاوية بن مالڪ:

محمد بن بشير، عبدالله بن ڪليب، محمد بن جبير، عبيدالله بن جبير، عبيدالله ۽ العلاء (ثابت جا پٽ)، السائب بن عبدالله، ثعلبه ۽ عامر (الحارث بن ثعلبه جا پٽ)، سعد بن عبدالله، عبدالله بن حزم بن عمرو بن اميه، عتبه بن الاشعث بن ڪعب.

بني عبدالاشهل:

عبدالله بن سعد بن معاذ، محمد بن بشير بن معاذ.

بني زعوراءَ:

عمرو بن يزيد بن السڪن، عباد بن راشد بن رافع بن قيس، موسيٰ بن عبدالله، جعفر بن ثعلبه، سلمه (مسلمه) بن عباد بن سلڪان، عباد بن سلڪان بن سلامه بن وقش، شيبه بن عبدالعزيز.

النبيت:

سعيد بن جبير، عبدالله بن سعد، عباد، ساعد، جبيرة بنو سعد.

بني حارثة بن الجارث:

عبدالله بن عبدالرحمان بن سهل، ڪنانه بن سهل بن عبدالله بن اوس بن قيظي، عبدالله بن اويس، سهل بن ابي امامه حليف، جعفر بن ثعلبه بن محيصه، وساعدة بن اسد بن ساعدة، يزيد بن محمد بن سلمة.

بني ظفر:

عمرو محمد ۽ يزيد (بنو ثابت بن قيس بن الخطيم)، محمد بن ابي نمله بن زرارة.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

بني مالڪ بن النجار (الخزرج):

عمرو بن سعيد بن الحارث بن الصمه، سعيد، سليمان، زيد، يحيٰ، عبيدالله بنو زيد بن ثابت بن الضحاڪ، محمد ۽ زيد (عمارة بن زيد بن ثابت بن الضحاڪ جا پٽ) محمد بن عمرو بن حزم، عبدالرحمان، عثمان عبدالملڪ (بنو محمد بن عمرو بن حزم)، عبدالله، جابر، معاويه بنو عمرو بن حزم، العلاءَ بن عبدالله بن رقيم بن نضله، عمرو بن المعلي بن عمرو العلا بن عبدالله بن نعيم بن نضله، مالڪ بن معاذ بن عمرو بن قيس، محمد بن عبدالله بن عبدالرحمان بن اسعد بن زرارة، قيس بن سعد بن قيس بن عمرو بن سهيل، عبدالرحمان بن ابي الزناد، ابراهيم بن تميم بن قيس بن فهد، عبدالرحمان بن سعد، عبدالرحمان بن معاذ، خالد بن صفوان، وعبدالرحمان بن سعد، زيد بن ابي عمرو بن عمرو بن محصن، يحيٰ بن عمرو، محمد بن ابي ڪعب، عائذ بن ابي قيس بن انس بن قيس، انس بن محمد بن عبدالله بن ابي طلحه، عمرو بن ابي عمرو اسماعيل بن عبدالرحمان بن حسان بن ثابت، محمد بن عبدالملڪ بن نُبيط، عامر بن عقبه، عمارة بن عمرو بن حزم، قيس بن ابي الورد بن قَهد.

بني عدي بن النجار:

بڪر بن عبدالله بن قيس بن صرمه، مالڪ بن سواد بن غزيه، عون بن رفاعه، عمرو بن عبدالله، الحارث بن سراقه، عبدالله ۽ يحيٰ (انس بن مالڪ جا پٽ).

بني دينار بن النجار:

Gul Hayat Institute

سعد بن عمير بن اُهيب.

بني مازن بن النجار:

عمرو بن تميم بن غزيه، نعمان بن عمرو بن سعد بن عمرو بن غزيه، سعد ۽ جعفر (ابي داود بن عمير بن مالڪ جا پٽ)، عبدالله بن زيد بن عاصم، سندس پٽ ابو الحسن، عبدالله بن حارث بن عبدالله بن ڪعب، سندس يائر عبدالرحمان ۽ قيس، عمرو بن ابي الحسن، عتبه بن جرير، حڪيم بن ابي قحافه.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

بني الحرث بن الخزرج:

عبدالرحمان بن خبيب بن اساف، محمد بن عبدالرحمان بن خالد بن اساف، محمد ۽ عبدالله (خالد بن اساف جا پٽ)، عبيدالله بن أنيس بن سڪن بن اساف، سعد بن ڪليب بن اساف، محمد، يحيٰ، عبدالله بنو ثابت بن قيس بن شماس، وابو نعيم بن ابي فضاله بن ثابت، لبيب بن بسر بن يزيد، عبدالله بن عتبه بن سماڪ، عبدالرحمان بن عبدالله بن حصين، عبدالله بن الربيع بن سراقه، السائب بن عبدالله بن ثعلبه، عامر بن الحرث بن ثعلبه، سعد بن عبيدالله، عبدالله بن حسن بن عمرو بن اميه، عتبه بن الاشعث بن ڪعب.

بني عوف بن الخزرج:

عبدالله بن ربيعه بن بلال.

بني سالم بن عوف:

نوفل بن محمد بن عباد بن عبادة بن الصامت، محمد بن ڪعب بن عجزة، سعد بن ڪعب بن عجزه، ثابت بن عبدالله بن اياس.

بني سلمة:

معاذ بن الصمه، ايوب بن عبدالله بن معاذ، عمرو بن خشرم، عبدالرحمان بن ابي قتادة بن ربعي، يزيد بن ابي اليسر، يحيٰ بن صيفي بن الاسود بن وهب بن ڪعب بن مالڪ بن محمد بن عبدالرحمان بن ابي المنذر.

Gul Hayat Institute

بني بياضة:

عبدالله بن زياد بن لبيد.

بني زريق:

عروة بن ابي عمارة، سندس پٽ عثمان بن عروة، عقبه بن ابي عمارة، ان جو ڀاءُ مسعود، سعد بن عثمان بن خلدة، سلمه بن قيس بن ثابت بن خلدة، عامر بن عبدالرحمان بن عمرو المطلب بن عامر بن عمرو بن خلدة، الحارث بن رفاعه بن رافع بن مالڪ، وسليمان بن ابي عياش بن معاويه بن صامت.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 88

آل المعليٰ:

سعيد بن ابي سعيد بن اوس بن المعلي، سهل بن ابي سعيد، الحارث بن عتبه بن عبيد بن المعلي، محمد بن عمرو بن قيس، ڪثير بن افلح موليٰ ابي ايوب الانصاري رضي الله عنه[174]

3: ستين جو ٿان:[175]

"مير ابوالقاسم نمڪين[176] گورنري کان پوءِ فقط جاگير حاصل ڪري هميشہ لاءِ بکر ۾ روهڙي ۾ رهجي ويو ۽ روهڙي کان الهندي پاسي کان هڪ ٽڪري تي جنهن کي ان زماني ۾ "ڪار ماتري" چوندا هئا. ان کي "صفہ صفا" نالو رکي پنهنجي خاندان جي قبرستان لاءِ مقرر ڪيو.

هو وڏو عالم ۽ خوشخط ۽ اهل قلم هو. هو ايڏو ڪاٺو هو جو هڪ هزار انب ۽ هزار صوف ۽ مڻ تور هنداڻو هڪ ڏينهن ۾ ڪائي ويندو هو. انهيءَ زماني ۾ الور (اروڙ) سندس جاگير ۾ هئو. جتي هڪ مڻ تور بہ هنداڻا ٿيندا هئا. هن ڪيترين ئي شادين ڪيون هيون. 22 پٽ ڇڏي هن دنيا فاني مان 1018هـ[177] ۾ وفات ڪري ويو ۽ صفہ صفا ۾ دفن ٿيو جنهن کي اڄ ڪلهه جا جاهل ماڻهو ستين جو ٿان ڪري سڏيندا آهن. هي بيان سندس شاگرد شيخ فريد بکري جي ڪتاب تان ورتل آهي ۽ ان جو چشم ديد بيان آهي.

"ستين جو ٿان" مير ابوالقاسم جي خاندان واري مقبري کي اڪبري زماني ۾ ڪار ماتري سڏيو ويندو هو ۽ ابوالقاسم ان ٽڪريءَ کي گهڙائي مٿيون صحن سڌو ڪرائي ان تي قبرستان ڪرايو جنهن کي هن صفہ صفا نالو ڏنو ۽ ٽڪري جي هيٺين پاسي کان ڪي حجرا ۽ جايون بہ ٺهرائي ڇڏيائون. "لب تاريخ" جي مصنف ان پهاڙي کي "قاسم خواني" جي نالي سان سڏيو آهي. انهيءَ پهاڙي جي ايترن جدا جدا نالن هوندي بہ خبر نٿي پوي تہ ڪار ماتري يا صفہ صفا تي ستين جو ٿان جو نالو ٿيو آهي. پائنجي تو

---

[174] تاريخ خليفا ابن خياط ص: 155/154/153/152/151/150.

[175] تذڪره مشاهير سنڌ، ص: 147/146/145/144.

[176] مير نمڪين جي سوانح لاءِ پير حسام الدّين جو مقالو پڙهڻ گهرجي.

[177] 1018هـ/1610ع

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 89

تہ صفہ صفا مان ڦري گھري ستين جو ٿان ٿيو آهي. جاهل ماڻهن جو چوڻ آهي تہ حجرن ۾ اندر ٻيبيون ستيون رهن ٿيون. جن جي ناليءَ ۾ ايندڙ ويندڙن کان نذر نياز ڦريندا رهندا آهن. هوڏانهن ڪا بہ غير شادي شده زال اتي ڪا نہ رهي ٿي ۽ نہ وري غير آباد حصہ ۾ زالن رهڻ جي ضرورت ئي آهي.

سنڌ جي هڪ ڏند ڪٿا تي هندو تاريخ نويس لکيو آهي تہ: جڏهن مسلمانن بکر تي حملو ڪيو هو. تڏهن راجپوت عورتن پنهنجي ست بچائڻ لاءِ انهيءَ جاءِ تي اچي پاڻ کي باهہ ۾ ساڙي آپگهات ڪيو جنهن ڪري ان تي ستين جو ٿان نالو پيو آهي. پر پوءِ مسلمانن اتي قبرون ٺهرائي ٿان کي بگيڙي ڇڏيو آهي. اهو حملو ڪڏهن ٿيو ۽ راجپوت بکر جي علائقي ۾ ڪڏهن حاڪم هئا؟ ان تي ڪا بہ روشني پيل ڪا نہ آهي. هندو تاريخ نويس عام طرح جاهل ٿيندا آهن. پوءِ هر هڪ ڳالهہ ۾ ٽنگ اڙايو وينا ڏند ڪٿائون ڪندا آهن. ورنہ حقيقت ۾ انهيءَ اڻ سڌي ٽڪري جي درستي ۽ قبرستان جو ٺهڻ ۽ هيٺ جايون ۽ حجرن اڏائڻ جو سمورو ڪم مير ابو القاسم نمڪين جي هٿان ٿيو ۽ سندس شاگرد ۽ مورخ شيخ فريد بکري جي سامهون ٿيو جنهن "ذخيرة الخوانين" ۾ ان جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي ۽ انگريز مؤرخن بہ ساڳي ئي ڳالهہ لکي آهي. جن سنڌ جي آثار قديمہ تي تحقيق ڪان پوءِ ڪتاب لکيا آهن. جيئن تہ مسٽر بلاڪمين[178] (مترجم آئين اڪبري) لکي ٿو تہ: روهڙيءَ جي قريب ڏکڻ طرف درياءَ جي ڪناري واري جنهن شاخ کي ڪار ماتري جي نالي سان سڏين ٿا. اها هڪ ننڍي ٽڪري آهي جنهن کي مير ابوالقاسم نمڪين پنهنجي مقبري لاءِ سڏو ڪرائي مٿس نالو رکيو هو صفہ صفا. ان تي سندس پوين جون بہ تربتون آهن.

سر رچرڊ برٽن[179] 19 صدي عيسو ۾ انهيءَ جاءِ جو معائنو ڪري ان بابت جو ڪجھ لکيو آهي سو سندس اکرن ۾ ڏيون ٿا. لکي ٿو تہ: "جيئن

[178] Heinrich Ferdinand Blochmann was son of Erivest Ehrenfried Blochmann. He was born on 8th January 1838 at Dresden, Germany and died on 13th July 1878 at Kalkatta, India

[179] Sir Richard Francis Burton son of Lt. Colenel Joseph Nettevville Burton was born on 18th March 1821 at Torquay, Devon, England and he died on 20th October 1890 in Trieste, Austria.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڏکڻ پاسي کان ڏاکڻ تان چڙهجي تو تيئن ڏاڪڻ جي اڌ کان پوءِ هڪ ننڍي هال ۾ پهچون ٿا جنهن جي ٻنهي پاسن کان مجاورن جي رهڻ جا گهر يا گدام آهن. ٻئي پاسي واري جاءِ کي تفل لڳل هو ۽ چون ٿا تہ انهيءَ ۾ ستين جو آستانو آهي، مگر مان دروازي مان جهاتي پائي ڏٺي تہ مونکي ڪا بہ شيءِ نظر ڪا نہ آئي. اتان وري پوءِ ٻي ڏاڪڻ ملي ٿي جنهن تان چڙهي هڪ ايوان تي پهچجي ٿو جو ٽڪري جي چوٽيءَ تي آهي، جنهن تي قبرن جا مجموعا آهن. جن مان مکيہ قبر مير سيد ابوالقاسم جي آهي." ان کان پوءِ قبرن جي ترتيب وغيره جو تفصيل ڏنل آهي. هن مان هي بہ ظاهر آهي تہ هندن جي ستين جو سڙڻ يا مسلمانن جي ٻي نڪاحي عورتن جي لڪي ويهڻ جون سموريون ڳالهيون ڪوڙيون ۽ واهيات آهن. جن کي ٻي سمجھ ماڻهن خواهہ مخواهہ ڪري مشهور ڪيو آهي.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

تـذكِرهٔ مـخدُومـانِ هـالا

حصّو ٻيو

(1205_1364هه/1790_1944ع)

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حضرت مخدوم محمد امين ثاني رحمة الله عليه
(1205_1252 هه / 1790_1836ع)
حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه
(1233_1269 هه / 1818_1852ع)
حضرت مخدوم محمد امين ثالث رحمة الله عليه
(1254_1303 هه / 1838_1886ع)
حضرت مخدوم محمد زمان سرڪار رحمة الله عليه
(1278_1331 هه / 1861_1913ع)
حضرت مخدوم محمد ظهير الدين رحمة الله عليه
(1280_1345 هه / 1863_1927ع)
حضرت مخدوم غلام محمد "مغموم" عرف گل سائين رحمة الله عليه
(1303_1364 هه / 1886_1944ع)
شجرا
تصويرون
مددي ڪتاب/ذريعا
انڊيڪس

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حضرت

مخدوم محمد امين ثاني

صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه

(11 _ سجَاده نشين درگاهہ شريف، هالا)

(ولادت: 1205هہ / 1790ع مرتضيٰ آباد، هالا نوان)

(سجَاده نشيني: 1223هہ / 1809ع)

(وصال: 1252هہ/1836ع مرتضيٰ آباد، هالا نوان)

(مدفن: ننڍو قبو، درگاهہ شريف)

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سلسلۂ نسب

والد بزرگوار جي طرف کان

والده ماجده جي طرف کان

ولادت مبارڪ

شادي ۽ اولاد

سجاده نشيني

ليفتيننٽ ايڊورڊ ڊيل هوستي جي ڏالا ۾ آمد

وصال

ضميما

واقعاتي تاريخ (1223ـ1252هه/ 1809ـ1836ع).

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حضرت مخدوم محمد امين ثاني صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه

(1205-1252ھ/1790-1836ع)[180]

سلطان السنڌ صاحب الفيض والفتوح ڪامل مڪمل مرشد حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه[181] جي يارهين سجّاده نشين اعليٰ حضرت مخدوم محمد امين ثاني جن جي هستيءَ جو ظهور فاتح سنڌ مير فتح علي خان ٽالپر جي دور حڪومت ۾ ٿيو.[182] پاڻ شريعت جا پابند، بامروت، ڪريم النفس ۽ صاحب جود و سخا هئا. رات ۽ ڏينهن جو وڏو حصو عبادتِ الاهي ۾ گذاريندا هئا. متقي، زاهد ۽ عابد ٿي گذريا آهن. سندن روز مره جي عبادت متعلق تحفة الاولياءَ ۾ لکيل آهي ته:

”حضرت مخدوم ميان امين محمد ثاني صاحبِ دستاره يازدهم روزمره سورة مزمل چهل ويکبار (41) هر روز وظيفه بود و صلوات کريمه هر روز پنج هزار بار (5000) و تهليله شريف هر روز ده هزار بار (10000) مي خوانده اند و دعوت اينه شريف يعني مفتاح الاوراد را شش لک (600000) خوانده بود ازان پس دو هزار بار هر روز ميخواندند تاز آخر اليوم.“[183]

---

[180] سنڌ جي بزرگ اديب مولانا دين محمد وفائي صاحب غلط فهميءَ وچان، مشاهيرِ سنڌ ۾ حضرت مخدوم محمد امين ثالث عرف پڪن ڏٽي سائين رحمة الله عليه جن جي ذڪر جو عنوان سندن نالي يعني ”حضرت مخدوم امين محمد ثاني“ سان ڪيو آهي، ڏسو حوالو نمبر 1، ص: 147.

[181] پيغام نوح رحمة الله عليه ۾ حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جا متعدد القاب لکيل آهن جن مان هڪڙو 'سلطان السنڌ' آهي.

[182] ڏسو ضميمو: 1.

[183] تحفة الاولياءَ، قلمي، ص: 134/135.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 96

وحده جي وڍيا الا الله سين اورين
هنيون حقيقت گڏيو طريقت تورين
معرفت جي ماڪ سين ڏيساندر ڏورين
شڪ نه ستا ڪڏهين ويهي نه ووڙين
ڪُلِهَنئون ڪورين عاشق عبداللطيف چئي
شاھ پنائي [84]

محبت جي ميدان ۾ سر جو ڪر مَ سانگ
سوري سڀرين جي چڙھ ته ٿيئين چانگ
عشق آهي نانگ خبر ڪاڙهين ڪي پوي
شاھ پنائي [85]

سلسلهٔ نسب:

سندن شجره عالي نسب، والدين جي طرف کان حضرت غوث الحق مخدوم نوح ؒ جن سان ملي ٿو جيڪو هن طرح آهي:

والد بزرگوار جي طرف کان:

حضرت مخدوم محمد امين ثاني بن حضرت مخدوم ميان پنيلؒو بن حضرت مخدوم ميان عثمان عرف منن بن حضرت مخدوم محمد زمان ثاني بن حضرت مخدوم مير محمد اوّل بن حضرت مخدوم ميان محمد عرف منن بن حضرت مخدوم ميان مير محمد بن حضرت مخدوم ابو محمد ابوالخير بن حضرت مخدوم محمد امين اوّل بن حضرت غوث الحق مخدوم نوح صديقي قريشي هالائي ؒ

والده ماجده جي طرف کان:

حضرت مخدوم محمد امين ثاني بن دختر بنت حضرت مخدوم مير

---

[84] بيت نمبر 5، داستان پهريون سر ڪلياڻ، شاھ جو رسالو مرتب ڪلياڻ آڏواڻي ص 33
[85] بيت نمبر 10، داستان پهريون سر يمن ڪلياڻ شاھ جو رسالو ص 35 مرتب ڪلياڻ آڏواڻي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 97

محمد ثاني عرف ميرپير بن حضرت مخدوم محمد زمان ثاني بن حضرت مخدوم مير محمد اوّل بن حضرت مخدوم ميان محمد عرف متن بن حضرت مخدوم ميان مير محمد بن حضرت مخدوم ابو محمد ابوالخير بن حضرت مخدوم محمد امين اوّل بن حضرت غوث الحق مخدوم نوح صدّيقي قريشي هالائي رحمت الله عليه.

ولادت مبارڪ:

حضرت مخدوم محمد امين ثاني ﷬ جن جي ولادت، حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمت جن جي نائين سجّاده نشين حضرت مخدوم محمد زمان ثالث ﷬ جن جي دور سجادگيءَ ۾، 11_ربيع الثاني 1205هہ[186] مطابق 19_ ڊسمبر 1790ع[187] تي موجوده هالا نوان سنڌ ۾ تي. پاڻ حضرت غوث الحق مخدوم نوح فقير ﷬ جي سجّاده نشينن ۾ ڀيريان بزرگ هئا جن جي ولادت نئين پڊل ڳوٺ، هالا نوان ۾ ٿي. ساڳئي سال ۾ درگاهہ حضرت مخدوم نوح عليہ الرحمت جو وڏو قبو جڙي راس ٿيو.[188]

سندن والد بزرگوار حضرت مخدوم ميان پنيلڏي بن عثمان ﷬ (1771_1819ع) جن بہ شاديون ڪيون هيون، پاڻ ٻهرئين گهر مان توّلد ٿيا ۽ سيني ڀائرن ۾ وڏا هئا. سندن ٻانگ جو نالو "محمد امين" هئو جيڪو سندن ستين ڏاڏي ۽ حضرت غوث الحق مخدوم نوح ﷬ جن جي ٻهرئين سجّاده

---

[186] رفيق حيات شاعر نمبر، ص: 159. پيغام نوح، قلمي، ص: 15 ۽ تحفة الاوليا، قلمي، ص: 88/78 تي سندن ولادت جي تاريخ 1_ صفر المظفر 1205هہ ڄاڻائي وئي آهي جيڪا عيسوي سن مطابق 11_ آڪٽوبر 1890ع ٿئي ٿي، جيئن تہ بعد جي تحقيق مان 'رفيق حيات شاعر' ۽ 'پيغام نوح' واري ولادت تاريخ کي متفقہ طور تي صحيح قرار ڏنو ويو هئو. ان ڪري هتي بہ اها تاريخ ڏني اٿم. (مصنف).

[187] تقويم هجري، قلمي.

[188] حضرت غوث الحق مخدوم نوح ﷬ جن جو وڏو قبو، حضرت مخدوم محمد زمان ثاني ﷬ جن 1202هہ/1791ع تي تعمير ڪرائڻ شروع ڪيو جنهن کي فاتح سنڌ مير فتح علي خان ٽالپر تڪميل تي پهچايو. (ڏسو: تحفة الاوليا، گنجينۂ اولياءَ، مضامين طالب المولیٰ، تاريخ درگاهہ حضرت مخدوم نوح ﷬ قلمي ۽ پيغام نوح ﷬.)

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 98

نشين، حضرت مخدوم محمد امين اوّل رحمة الله عليه جن جي نسبت جي ڪري مٿو رکيو ويو هو.

حضرت مخدوم محمد امين ثاني رحمة الله عليه جن جو نانو "بانيءِ شهر هالا نوان" حضرت مخدوم مير محمد ثاني المعروف حضرت مخدوم مير پير بن حضرت مخدوم محمد زمان ثاني رحمة الله عليه، حضرت غوث الحق مخدوم نوح فقير رحمة الله عليه جن جو اٺون سجّاده نشين هئو.[189]

شادي ۽ اولاد[190]:

حضرت مخدوم محمد امين ثاني رحمة الله عليه جن تي شاديون ڪيون. ڪين چار نياڻيون ۽ چار فرزند تولد ٿيا. سندن پهرئين شادي، سندن مامي، درگاهه حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جي نائين سجّاده نشين، حضرت مخدوم محمد زمان ثالث رحمة الله عليه[191] بن حضرت مخدوم مير محمد ثاني رحمة الله عليه

---

[189] **حضرت مخدوم مير محمد ثاني**(1738_1789):

بانيءِ شهر هالا نوان حضرت مخدوم مير محمد ثاني عرف حضرت مخدوم مير پير جن جي ولادت 10 _ جون 1737ع تي سندن آبائي ڳوٺ هالا پراڻا (اسلام پور) ۾ ٿي. پاڻ 1770ع تي سندن والد بزرگوار حضرت مخدوم محمد زمان ثاني رحمة الله عليه جن جي جاءِ تي حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جا اٺون نمبر سجّاده نشين ٿيا. "هالا نوان" تعمير ڪرايائون ان ڪري ڪين 'بانيءِ شهر هالا نوان' جي لقب سان لکيو ويندو آهي سندن انتقال، فاتح سنڌ مير فتح علي خان ٽالپر جي اوائلي دورِ حڪومت ۾ 19 _ ڊسمبر 1789ع تي ٿيو ڪين درگاهه حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه ۾ وڏي قبي جي ڏکڻ طرف کان سپرد خاڪ ڪيو ويو جتي بعد ۾ مير فتح علي خان قبو تعمير ڪرايو جنهن کي 'ننڍو قبو' سڏجي ٿو. حضرت مخدوم مير محمد ثاني رحمة الله عليه جن جي مزار ننڍي قبي ۾ اُيرندي پاسي کان ٻئي نمبر تي آهي.

[190] تحفة الاولياءَ، قلمي، ص: 88.

[191] **حضرت مخدوم محمد زمان ثالث رحمة الله عليه** (1766_1807):

بانيِءِ قبہ حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه، حضرت حافظ حڪيم مخدوم محمد زمان ثالث رحمة الله عليه بن بانيءِ شهر هالا نوان حضرت مخدوم مير محمد ثاني رحمة الله عليه جن جي ولادت 15 _ نومبر 1766ع تي هالا پراڻا ۾ ٿي. پاڻ سندن والد بزرگوار جي وصال بعد 22- ڊسمبر 1789ع تي حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جي گاديءَ تي ويٺا. س

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 99

جن جي نياڻيءَ سان ٿي. جنهن مان ٻه فرزند، حضرت پير ميان ٻچيل رحمة الله عليه ۽ حضرت پير ميان مير محمد رحمة الله عليه تولد ٿيا. ٻي شادي حضرت پير ميان محمد علي بن پير ميان عبدالڪريم صدّيقي قريشي رحمة الله عليه[192] جن وٽان ڪيائون. جنهن مان هڪڙو فرزند حضرت مخدوم محمد علي المعروف حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه ۽ ٽي نياڻيون تولد ٿيون. ٽئين حرم مان هڪڙو فرزند، حضرت پير ميان جان محمد ۽ هڪڙي نياڻي تولد ٿي.

سندن ٽئين فرزند حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه کان سواءِ باقي سيني صاحبزادن جو انتقال سندن حياتيءَ ۾ ٿيو ان ڪري انهن جو گهڻو احوال موجود ناهي.

سجّاده نشيني:

حضرت مخدوم محمد امين ثاني رحمة الله عليه جن واليءِ سنڌ مير غلام علي خان ٽالپر جي دور حڪومت ۾ 13_ذوالحج 1223ھ مطابق 29_ جنوري 1809ع تي يارهين سجّاده نشين جي حيثيت سان حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جي مسندِ خلافت تي ويٺا. ان وقت سندن عمر مبارڪ ويهه سال هئي.

پاڻ هميشه احڪام الاهي ۽ سنت شريف تي عمل ڪرڻ جي تلقين ڪندا هئا. سجّاده نشيني جو سمورو دور خلق جي خدمت ۾ گذاريائون. سندن روحاني رمزن، علم ۽ شفقت مان هزارين سڪايل مستفيض ٿيا.

سندن سجادگيءَ جو دور تقريباً 27 سالن تي محيط هئو ان دوران سنڌ تي ٽالپرن جي چئن حڪمرانن مير غلام علي خان[193]، مير ڪرم علي

Gul Hayat Institute

1202ھ (ڊسمبر 1789ع/جنوري 1790) ۾ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جو وڏو قبو تعمير ڪرايائون. پاڻ حافظ القرآن ۽ حاذق حڪيم هئا. سندن انتقال 27_ مارچ 1807ع تي ٿيو. کين درگاهه شريف جي ننڍي قبي ۾ سندن والد بزرگوار جي پرسان اپرندي پاسي سپرد خاڪ ڪيو ويو.

[192] ڏسو حوالو 208، ص: 94.

[193] **مير غلام علي خان ٽالپر (وصال: 1811ع):**
مير غلام علي خان ولد مير صوبدار خان ٽالپر. پهرين چوياري جو ٻيو رڪن هئو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 100

خان[194] مير مراد علي خان[195] ۽ مير نور محمد خان حڪومت ڪئي.

جيڪو سندس پاءُ فاتح سنڌ مير فتح علي خان ٽالپر جي انتقال بعد 16_ محرم 1217هه مطابق 1802ع تي سنڌ جو حاڪم ٿيو. سندس دستاربندي جي موقعي تي خيرپور جي حڪمران مير سهراب خان ٽالپر سميت سڀئي مير صاحبان موجود هئا. مير غلام علي خان سن 1218هه ۾ ميرپورخاص جي حاڪم مير ٿاري خان سان جنگ ڪئي جنهن ۾ فتح ياب ٿيو. 1803ع تي هُن انگريزن سان ڳالهيون شروع ڪيون نتيجي ۾ سنڌ حڪومت ۽ برطانيا سرڪار وچ ۾ ٻه معاهده ٿيا. پهريون 24_ جولائي 1808مطابق 1_جمادي الثاني 1223هه ۽ ٻيو 9_ نومبر 1820ع تي ٿيو. مير غلام علي خان ٽالپر تقريباً 9 سال حڪومت ڪئي. سندس انتقال 6_ جمادي الثاني 1227هه مطابق 16_ جون 1812ع تي ٿيو.

194 **مير ڪرم علي خان ٽالپر (وصال: 1828ع):**

سرڪار عظمت مدار مير ڪرم علي خان ٽالپر، سندس پاءُ مير غلام علي خان ٽالپر جي وصال 6_ جمادي الثاني 1227هه مطابق 16_ جون 1812ع بعد فرمانروا ٿيو. مير صاحب وڏو صاحب ذوق ۽ بلند پائي جو شاعر پڻ هئو. سندس ٻه تصنيفون 'ديوان ڪرم' ۽ 'مجموعه دلڪشا' موجود آهن. مير غلام علي خان ٽالپر جي ڏينهن ۾ رنجيت سنگھ 'راجا' جو لقب اختيار ڪيو ۽ 1820ع تي هن دريائي ستلج ۽ دريائي سنڌ جي وچ واري سموري علائقي تي قبضو ڪري ورتو ان کان علاوه، مير ڪرم علي خان جو زمانو شاهه شجاع الملڪ پاران سنڌ تي حملي ۽ سازشن سان ڀرپور ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مير ڪرم علي خان ٽالپر 16 سال حڪومت ڪئي. سندس انتقال 12_ جمادي الثاني 1244هه مطابق 19_ ڊسمبر 1825ع تي ٿيو. سندس وصال جي تاريخ (بادابهشتش بارگاهه) مان نڪري ٿي. مير علي شير قانع ٺٽوي جو فرزند مير غلام علي مائل (ولادت: 1171هه/1767ع. وصال: 19 ذوالحج 1251هه/ 6 اپريل 1836ع) ۽ مير صابر علي صابر (وصال: 1286هه/70_1869ع) سندس دربار جا مشهور شاعر هئا.

195 **مير مراد علي خان ٽالپر (وصال: 1833ع):**

سرڪار بلند اقتدار، سرڪار جهان مدار مير مراد علي خان ٽالپر، ڊسمبر 1828ع تي سندس پاءُ مير ڪرم علي خان جي انتقال بعد سنڌ جي تخت جو وارث بڻيو. 20_اپريل 1832ع تي هينري پاٽنجر سان معاهدو ڪيائين جنهن جي توثيق 19_ جولائي 1832ع تي لارڊ پنٽنڪ، گورنر جنرل هندستان ڪئي. 1831 ۾ سندس قابل مشير نواب ولي محمد خان لغاري جو انتقال ٿيو ۽ ان جي فوراً بعد سنڌ جي مير صاحبن جي اتحاد ۾ نفاق پيدا ٿيو. 1248 مطابق 32_1833ع ۾ مير مراد علي خان مصلحتاً شاهه شجاع الملڪ کي سنڌ اچڻ

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ليفٽيننٽ ايڊورڊ ڊيل هوسٽي جي هالا ۾ آمد[196]:

جون 1829ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرز جي حڪم تي بمبئيءَ جي گورنر لارڊ ڪلئر (Lord Clare)، ليفٽيننٽ هينري پوٽنجر (3 آڪٽوبر 1789ع/ 18 مارچ 1856ع)[197] جي اڳواٽيءَ ۾ ڇهن تجربيڪار آفيسرن تي مشتمل هڪڙو وفد، سنڌ جي ميرن سان ڳالهين لاءِ سنڌ ڏانهن روانو ڪيو انهيءَ وفد جو هڪڙو رڪن سنڌو درياءَ جي ڪناري تي سفر ڪندو، تاريخ 20 _ فيبروري 1832ع تي[198] هالا پهتو جتي سندس ملاقات حضرت مخدوم محمد امين ثاني ؒ جن سان ٿي، جنهن ملاقات جو تفصيلي بيان هن پنهنجي سفرنامي ۾ هن طرح ڪيو آهي:

جي دعوت ڏني. مير مراد علي خان اديب ۽ شاعر هئو سندس ٻه ڪتاب 'ديوان فارسي 'محڪ خسروي' ۽ 'طب مراد' موجود آهن. مير صاحب تقريباً 2 سال حڪومت ڪئي، سندس وصال 6 _ جمادي الثاني 1249هه مطابق 24 _ آڪٽوبر 1833ع تي ٿيو. (تفصيل لاءِ ڏسو تاريخ سنڌ ۽ A Short History of Sindh، عيسوي سن تقويم هجري تان ورتل آهن).

[196] ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سنڌ ۾ قدم ڄمائڻ لاءِ، واپار وهنوار جي بهاني سان سال 1635ع ۾ ٺٽي ۾ پهرين فيڪٽري کولي جيڪا 27 سال قائم رهڻ بعد 1662ع ۾ بند ڪئي وئي. 1758ع ۾ ڪلهوڙن جي اجازت سان ٻي فيڪٽري جو آغاز ٿيو جيڪا پڻ 17 سال هلي ۽ 1775ع ۾ بند ٿي وئي. انگريزن، هندستان تي حڪومت قائم ڪرڻ کان پوءِ سڀ کان پهرين سنڌ تي قبضو ڪرڻ جو منصوبو ناهيو ۽ ان کي عملي جامو پارائڻ لاءِ گورنمينٽ آف انڊيا، 1800 _ 1799ع ۾ ناٿن ڪرو (Nathan Crow) 1809ع ۾ ڪئپٽن ڊيوڊسيٽن (Captin David Seton) ۽ نڪولس هينڪي سمٿ (Nicholas Hankey Simith)، 1820ع ۾ سي. ايف سيڊليئر (C.F Sadlier) ۽ 1829ع ۾ هنري پاٽينجر جي اڳواٽيءَ ۾ فوجي آفيسرن تي مشتمل وفد، سنڌ جي حڪمرانن سان واپار ۽ ڪاروبار بابت ڳالهين لاءِ سنڌ ڏانهن موڪليا جن واپار ۽ تجارت متعلق سطحي ڳالهين سان گڏوگڏ سنڌ ۽ اتي جي رهندڙن بابت پڻ اهم معلومات گڏ ڪئي جيڪا انگريزن کي سنڌ تي حملي (1843ع) وقت ڪم آئي. (تفصيل لاءِ ڏسو: Sindh Analyzed, P: 106 _ 107.

[197] تاريخ سنڌ، جلد 2، ص: 678.

[198] 20 فيبروري 1832ع مطابق 18 رمضان المبارڪ 1247 هجري

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

February 20th:

Moved on 8 miles in the same direction to Salarrah, a village of 500 houses, 1,200 inhabitants, 1/4 mile from the Indus. The road to this was through jungle and intersected by several deep water courses from Salarrah. A ride of one mile along the left bank of the Indus brought us to Gotanna, which is on the very edge of the river. It is here 1 1/2 miles broad, current 1 1/4 per hour. There was a small island opposite to the place, crossed a very deep and broad water course which conveys water towards Meerpoor, 10 miles from Gotanna in the same direction, or if anything rather more east, lies Halla or as it is called Halla Gunja. During the latter part of the march (which I conceive to be a distance of miles) we made a good deal of progress. The appearance of the weather was unfavourable, I determined on stopping at Halla. which being a Peer's town I knew I should be well received. It was past 2 o clock when we reached our ground, having been upwards of 6 hours on the road.

As I was sitting under a tree waiting until! the camels were unladen, some well dressed people entered into conversation with me, and asked if we had come for the purpose of visiting the celebrated Peer Makhdoom Nooh. I replied, no, that I was on my way to Khyrpoor, they recommended us to visit the Peer, and also the Musjids and tombs of the place; as I was curious to find out whether the peer would discover me, I proceeded to his house which was in the town, surrounded by a pretty high wall the top of which was ornamented with the horns of the Katapacha (a Species of deer.) We were shown into a large oblong

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 103

apartment, the sides and roof of which were beautifully carved and painted and the whole of the floor richly carpeted, giving the place and appearance of comfort far superior to the apartment of the Ameers. At the end of this room was small square couch near which we seated ourselves. After waiting a short time, the Peer made his appearance. I was surprised to find him quite a young man of five and twenty years of age instead of a venerable old gentleman with a white beard. His countenance was pleasing and manners particularly good. We rose on his entrance, and he advanced and gave us his hand to kiss. I at once saw he had no idea of my being a European, he then requested we would be seated and asked me who I was? I said "a soldier" in the service of the British Government proceeding with letters to Meer Rustam Khan of Khyrpoor. He asked if I had Meer Moorad Ali's permission to which Quaem Khan our guide who was present replied and said he was directed to show us the way, the Peer turned to me and said, "are there many of you Patans in the service of the ferengees?". I said "yes, a great number". That there were however only thirty with the elchçe at Hyderabad. He then asked a number of odd questions about the English. If they were good people, whether they ever prayed? If they were not very clever? and if it was true that they were all white, had white eyes, hair and bodies? if so said he they must be very ugly. I laughed at this part of his speech and gave the necessary replies to it as well as to his other questions. The Peer then enquired if it was true that the son of Shah Shuj-ul- Mulk was with the English at Hyderabad, and whether they were not going to take Shikarpoor by surprize. The Jamadarre replied, that it

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 104

was a foolish report, and quite false, that there was no such person with the mission and that as to the English taking Shikarpoor, that they came as friends and were incapable of treachery. We shortly after took our leave and I desired Quaem Khan to explain to the Peer that I was a Sahib (English gentleman) at which he was much amused and said, He is right, the fakirs and beggars are very annoying to strangers, but I should not have thought he was a European."

It rained all night and untill 12 o'clock this day February 21st, I was therefore, compelled to remain until 2pm, to let the tents dry a little.

Halla is a large and populous town containing 4, 000 inhabitants with a rich and extensive bazaar, part of a town belong to the Peer, who is very polite and has great influence over the people. They are much better treated in Peer's village than in any other town in Sind and it often happens when illtreated by the Ameers, they take refuge in these towns where they become safe from all further prosecution. There is a handsome Mosque and dharamshalla north-west of the town; to the north-west of Halla, distant about one mile, are the ruins of the city of Khudabad, which I was informed was formerly the largest city in Sind next to Thatta, the ruins extend 7 miles but there are at present not more than 100 houses occupied. The tomb of Meer Fatteh Ali Khan stands on the southern extremity of the place.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 105

ترجمو[199]:

20 ـ فيبروري 1832ع (18 رمضان المبارڪ 1247هه. سومر)

ساڳئي طرف اَٺن 8 ميلن جو فاصلو طئي ڪيوسين ته سامهون هڪ ڳوٺ "سالارو" نظر آيو. جيڪو پنج سؤ (500) گهرن تي مشتمل هو ۽ ان جي آبادي (1200) ٻارهن سؤ ماڻهن تي هئي. هيءُ ڳوٺ سنڌو درياءَ کان فرلانگ سوا فرلانگ تي هو. هن ڳوٺ ڏانهن جيڪو رستو ويو ٿي اُهو ٻيلي جي وچان ٿي ويو ۽ ان درميان ڪيتريون ڍنڍون ۽ ڍورا لتاڙڻا ٿي پيا. سنڌو درياءَ جو ڪاٻو ڪنارو ڏيئي هڪ ميل جو سفر ڪيوسين ته هڪ ڳوٺ "گهوٽاٽو" پهتاسين. جيڪو درياءَ جي ڪنڌيءَ تي واقع آهي. ان مقام تي درياءَ جو پيٽ ڏيڍ ميل تائين هو ۽ پاڻيءَ جي وهڪري جي رفتار 1,1/4 ميل في ڪلاڪ جي حساب سان هئي. سامهون هڪ ننڍو پيٽ هو. جنهن تي پهچڻ لاءِ اُونهي ۽ وسيع پاڻيءَ جو رخ ميرپور (ميرانپور) ڏانهن هو جيڪو گهوٽاٽن کان 10 ميلن جي مفاصلي تي ساڳئي طرف واقع هو. ان جي بلڪل اوير ۾ هالا آهي جنهن کي "هالا ڳُنجا"[200] به چئجي ٿو.

فاصلو جيڪو آئون سمجهان ٿو ته ميلن ۾ هوندو سو اسان چڱي رفتار ۾ طئي ڪيو. موسم خوشگوار نه هئي سو مون هالا ۾ ترسڻ جو پڪو پهه ڪري ڇڏيو. هالا جيڪو پير (مخدومن) جو شهر هئو سو مونکي پڪ هئي ته اُتي منهنجو سنو آدرياءَ ٿيندو. ٻي بجي کان مٿي جو وقت هوندو جڏهن اسين ڇهن ڪلاڪن جي رستي جو پنڌ طئي ڪري پنهنجي منزل مقصود تي پهتاسين.

آئون وڻ هيٺان انهيءَ انتظار ۾ ويٺو هُئس ته جيئن اُتن تان سامان لاٿو وڃي ته ايتري ۾ ڪجهه خوش لباس ماڻهن اچي مون سان ڳالهه ٻولهه شروع ڪئي ۽ پڇيائون ته ڇا اسين مخدوم نوح جي مزار جي زيارت ڪرڻ جو مقصد سان آيا آهيون؟ ان تي جواب ۾ نه چوندي وضاحت ڪيم ته آئون خيرپور وڃي رهيو آهيان. ان تي انهن اصرار ڪيو ته پير (مخدوم صاحب)

---

[199] پروفيسر عبدالفتاح ابڙو هالائي.

[200] هالا شريف جي مڪمل تاريخ لکڻ کپي جنهن ۾ هالا جي جاگرافي، تمدن تي تحقيق ٿيل هجي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 106

سان ۽ ملو ۽ هالا جي مسجدن ۽ مقبرن جي زيارت ڪريو هاڻي ته پير (مخدوم صاحب) سان ملڻ جو اشتياق وڌي ويو. آئون پير جي بنگلي ڏانهن ملڻ لڳس. جيڪو هالا شهر ۾ هو ان بنگلي جي چوڌاري هڪ ڪوٽ هو جنهن کي ڪتابچا (هرڻيءَ جو قسم) جي سنگن سان سينگاريو ويو هو. اسان کي وڏي محرابي ڪمري ۾ آندو ويو جنهن جي پٿرين ۽ ڇت تي خوبصورتي سان اُڪر ۽ چترڪاري جو ڪم ٿيل هو فرش تي عاليشان غاليچا وڇايل هئا جنهن سان هيءُ ڪمرو ڪنهن امير جي محل کان وڌيڪ خوبصورت ٿي لڳو. ڪمري جي ڪنڊ ۾ هڪڙو ننڍو چورس ڪوچ (صوفو) پيل هئو جنهن تي اسين وڃي ويهاسين. ٿوري انتظار کان پوءِ پير تشريف فرما ٿيو. مون کي انتهائي تعجب لڳو جڏهن مون ڏٺو ته پير 20_25 سالن جو هئو حالانڪ مون سمجهيو ائين پئي ته هو ڪو وڏي عمر جو بزرگ ۽ سفيد ريش هوندو. پير جو انداز وٺندڙ ۽ خاص طور تي ملڻ جو طور طريقو ڏاڍو سٺو هو. سندس آمد تي اسين اُٿي بيهاسين. پاڻ اڳتي وڌي پنهنجو هٿ چمڻ لاءِ وڌايائين. مون يڪدم محسوس ڪيو ته ڪيس خواب و خيال ۾ به ڪو نه هو ته ڪو آئون يورپين هوس. مون کي ويهڻ جو چئي پاڻ پڇيائين ته آئون ڪير آهيان؟ جنهن تي مون جواب ڏنو ته انگريز سرڪار وٽ هڪ سپاهي آهيان ۽ خيرپور جي مير رستم خان ڏانهن خط کڻي وڃي رهيو آهيان. پاڻ پڇيائين ته ڇا مونکي مير مراد عليءَ[201] جو اجازت نامو آهي؟ ان تي اسان جي گائيڊ قائم خان جواب ڏيندي چيو ته هن کي رستو ڏيکارڻ لاءِ هدايتون ڏنيون ويون آهن. پير صاحب مون ڏانهن منهن ڪيو ۽ پڇيائين ته ڇا فرنگين جي ملازمت ۾ پٺاڻ ڪافي آهن؟ جي ها اهي ڪافي تعداد ۾ موجود آهن. جواب ڏيندي چيم. هن انگريزن جي باري ۾ عجيب و غريب سوال ڪيا. ڇا اُهي سٺا ماڻهو آهن؟ ڇا اُهي عبادت گذار آهن؟ ڇا اُهي وڌيڪ چالاڪ ته نه آهن؟ جيڪڏهن اها ڳالهه سچي آهي ته اهي رنگ جا اڇا آهن ته ڇا انهن جون اکيون اڇيون آهن؟ ڇا انهن جا وار ۽ جسم اڇا آهن؟ جيڪڏهن ائين ئي آهي ته پوءِ يقيناً هُو بدصورت هوندا. سندس انهيءَ گفتار تي مون کي کل

---

201 هزهائينس مير مراد علي خان 23، ڊسمبر 1828ع تي گاديءَ تي ويٺو ۽ 21، آڪٽوبر 1833ع تي انتقال ڪيائين. (سنڌ جي واقعاتي تاريخ، ص: 57/59).

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

اچي ويئي ۽ سندس ڪيل سوالن جا مناسب ۽ معقول جواب ڏنم. پوءِ هن پڇيو تہ ڇا شاهہ شجاع الملڪ حيدرآباد ۾ انگريزن سان مليل هو؟ ڇا اهي شڪارپور تي اوچتو حملہ آور تہ ڪو نہ ٿي رهيا آهن؟ جمعدار وراڻيو تہ اها هڪ احمقانہ ۽ سراسر ڪوڙي خبر آهي ۽ ڪو بہ اهڙو شخص ڪنهن بہ اهڙي قسم جي ڳالهہ ۾ شامل نہ هو تہ ڪو انگريزن شڪارپور پئي ڪنئي. حقيقت ۾ اهي دوستن جي حيثيت سان آيا آهن ۽ انهن ڪا بہ غداري نہ ڪئي آهي. ٿوري وقت کان پوءِ اسان ڪانئس اجازت ورتي ۽ مون قائم خان آڏو ان خواهش جو اظهار ڪيو تہ ڪيس اهو ٻڌايو وڃي تہ آئون صاحبلوڪ آهيان. جنهن تي پاڻ ڏاڍو لطف اندزو ٿيو ۽ چيائين تہ "اهو صحيح آهي، فقير فقراءِ اجنبين تي تمام گهڻو ناراض آهن پر مون تہ سوچيو ئي ڪو نہ تہ ڪو هي يورپي آهي."

سڄي رات بارش پئي پئي جيڪا ٻئي ڏينهن يعني 21ـ فيبروري جي 12 وڳي تائين هلي. ان ڪري مون کي 2 وڳي تائين هالا ۾ ترسڻو پيو تہ جيئن خيما سُڪن. هالا هڪ وڏو ۽ ڳتيل شهر آهي جنهن ۾ 4000 (چار هزار) رهواسي آباد آهن. ان ۾ هڪ شاندار ۽ وڏي بازار آهي. شهر جو هڪ حصو پير جو آهي جيڪو انتهائي شريف النفس ۽ ماڻهن تي خاصو اثر رکندڙ شخص آهي. سنڌ جي ڪنهن بہ شهر ۾ ماڻهن کي ايتري عزت ڪا نہ ٿي ملي جيتري پير جي هن شهر وارن کي ملي ٿي. ايتري قدر جو جيڪڏهن ڪنهن بہ امير ماڻهوءَ جي طرفان ڪنهن ٻئي شهر ۾ ڪنهن کي تڪليف پهچندي آهي تہ اُهي بہ هن شهر ۾ پير وٽ اچيو پناهہ وٺندا آهن. شهر جي اتر اولهہ ۾ هڪ خوبصورت مسجد ۽ ڏرم شالا پڻ آهي. هالا جي اتر اولهہ ۾ هڪ ميل جي مفاصلي تي خدا آباد جي شهر جا کنڊرات موجود آهن جنهن لاءِ بعد ۾ مون کي اهو معلوم ٿيو تہ ڪنهن زماني ۾ ٽتي کان پوءِ سنڌ ۾ ٻئي نمبر تي خدا آباد وڏو شهر هو. اهي کنڊرات 7 ميلن تائين پکڙيل هئا. هن وقت ان شهر ۾ 100 گهرن کان مٿي گهر نہ هوندا، بلڪل ڏکڻ ۾ مير فتح علي خان جو مقبرو آهي."

وصال:

حضرت مخدوم محمد امين ثاني رحمة الله عليه جن جو انتقال پرملال،

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

16_ رمضان 1252هه[202] مطابق 24_ڊسمبر 1836ع[203] تي ٿيو. پاڻ 27 سال حضرت غوث الحق مخدوم نوح ﷺ جن جي مسند خلافت وارشاد تي جلوه افروز رهيا. کين درگاهه حضرت مخدوم نوح ﷺ جي ننڍي قبي ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو سندن مزار ننڍي قبي واري چوڪنڊي ۾ الهندي طرف کان پهرئين آهي. حضرت مخدوم محمد امين ثاني ﷺ جن جي انتقال وقت سنڌ تي مير نور محمد خان ٽالپر[204] حڪمران هئو.

ضميما:

1: فاتح سنڌ مير فتح علي خان ٽالپر (1767_1802ع):

مير فتح علي خان ٽالپر 1181 هجري مطابق 1767ع ۾ تولد ٿيو. سندس سلسلهٔ نسب هن طرح آهي: مير فتح علي خان بن مير صوبدار خان بن مير بهرام خان بن مير شهداد خان ٽالپر بن هوتڪ خان بن گگو خان عرف سليمان خان ٽالپر. مير فتح علي خان اڃا ننڍو هئو ته سندس والد ۽ ڏاڏي کي واليءِ سنڌ ميان سرفراز خان ڪلهوڙي 15 جمادي الثاني 1189هه بمطابق 13_ آگسٽ 1775ع تي پنهنجي دربار ۾ گهرائي، حسن ميراڻي هٿان شهيد ڪرائي ڇڏيو جنهن جي نتيجي ۾ وڏي شورش پيدا ٿي ۽ بالآخر مير بهرام

---

202 تحفة الاوليا قلمي، گنجنيهٔ اوليا، گلستان اسرار سروريه، پيغام نوح، ڪليات امين، شاعر.

203 تقويم هجري قلمي.

204 مير نور محمد خان ٽالپر (وصال: 1839ع):

سرڪار عالي مدار مير نور محمد خان ولد مير مراد علي خان ٽالپر آڪٽوبر 1833ع تي سنڌ جي تخت تي ويٺو ۽ ساڳئي سال خيرپور جي ميرن ۽ شاهه شجاع الملڪ درميان ڪرڙي واري جنگ ٿي. مير نور محمد جي دور ۾ 24_ جنوري 1839ع تي انگريز فوج احمد پور مان رواني ٿي روهڙي ۾ پهتي. انگريز فوج جي خيرپور پهچڻ شرط اليگزينڊر برنس، مير رستم خان سان ملاقات ڪئي ۽ کيس وفاداري جو يقين ڏياريو پر ڪجهه ئي ڏينهن بعد انگريز بکر جي قلعي تي قبضو ڪيو. انگريزي فوج 1255هه/1839ع تي سرجان ڪين ۽ جنرل ويلشائر اوٽرام جي سرڪردگيءَ ۾ بمبئيءَ کان ڪراچي پهتي ۽ ڪراچيءَ کان ٺٽي پهتي، انهن ڏينهن ۾ (جمادي الثاني 1255هه/آگسٽ_ سيپٽمبر 1839ع). مير نور محمد خان جو انتقال ٿيو. (تفصيل لاءِ ملاحظ ڪريو تاريخ سنڌ_2، A Short History of Sindh عيسوي تاريخون، تقويم هجري قلمي تان ورتل آهن).

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

خان جي عزيز مير فتح خان جي سربراهيءَ ۾ ٽالپرن ۽ بلوچن گڏجي خداآباد ثاني تي حملو ڪيو. ميان سرفراز خان ڪلهوڙو بدحواسي جي عالم ۾ چند ساٿين سان گڏ ٻيڙيءَ جي وسيلي فرار ٿي حيدرآباد پهتو. مير فتح خان پاران ميان سرفراز خان ڪلهوڙي جي ڀاءُ ميان محمود خان ڪلهوڙي کي تخت نشين ڪيو ويو ۽ 1189هه مطابق 1775ع ۾ ٻئي ميان محمود ڪلهوڙي کي معزول ڪري ميان غلام نبي کي حڪمران بنايو ويو. 1190هه مطابق 1776_1777 ۾ ميان غلام نبي ڪلهوڙي ۽ مير بجار خان درميان لانياري واري جنگ لڳي. جڏهن شڪست جا آثار ڏسڻ ۾ آيا ته ميان غلام نبيءَ ڪلهوڙي قاصد هٿان صلح لاءِ پيغام موڪليو. ڪنهن طرح سان انهيءَ پيغام جو علم ٽاجي ليکيءَ کي پئجي ويو. هو سڌو ميان غلام نبي ڪلهوڙي وٽ پهتو. ڪيس ماري ۽ پاڻ اُتان ساٿين سميت فرار ٿي ويو. ميان غلام نبيءَ جي شهادت بعد سندس ڀاءُ ميان عبدالنبي تخت تي وينو ان وقت ميان سرفراز خان ڪلهوڙو ۽ ان جا عزيز حيدرآباد جي قلعي ۾ قيد هئا جن کي ميان عبدالنبيءَ 1191هه/1777_1778 ۾ قتل ڪرائي ڇڏيو. مير بجار خان، خدا آباد مان ميان عبدالنبي ڏي نياپو موڪليو ته ڪلهوڙن جي خاندان ۾ هن وقت تون ئي هن ملڪ جي فرمان روائي لاءِ مستحق آهين. ان ڪري تون اچي پنهنجي ڀاءُ جي جاءِ تي مسند نشين ٿي. ميان عبدالنبي هالا ڪندي پهتو جتي ٻئي ڏينهن مير بجار خان ڪيس اميرن امراءِ سميت درگاهه حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه تي وٺي آيو ۽ سندس دستاربندي ڪرايائين. مير بجار خان جي مقبوليت کي ڏسي ميان عبدالنبي سازش ڪري ڪيس 1193هه_1779ع ۾ شهيد ڪرائي ڇڏيو ۽ ساڳي طريقي سان هن مير بجار خان جي فرزند مير عبدالله خان ۽ مير فتح محمد خان کي پڻ 1196هه/1781_1782ع ۾ قتل ڪرائي ڇڏيو. مير عبدالله ۽ مير فتح محمد خان جي شهادت وقت صاحب تذڪره مير فتح علي خان حيدرآباد ۾ موجود هئو. انهيءَ مير سهراب خان ٽالپر جي صلاح سان ڇهن هزارن بلوچن تي مشتمل لشڪر وٺي هالاڻيءَ ۾ ميان غلام نبي سان جنگ ڪئي، زوردار مقابلي ڪانپوءِ ميان عبدالنبي شڪست کائي ڀڄي ويو ۽ ٽالپرن کي فتح حاصل ٿي. ٽن سالن بعد 1198هه/1783_1784 ۾ مير فتح علي خان ٽالپر حيدرآباد کي به فتح ڪري ورتو. مير فتح علي خان وڏو بهادر ۽ دانشمند حاڪم هئو انهيءَ 1199هه/1784_1785ع ۾ سنڌ کي ستن حصن ۾ ورهائي چار حصا

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

پاڻ وٽ رکيا ۽ حصا مير سهراب خان کي ۽ ھڪڙو حصو مير ٺاري خان کي ڏنائين. حيدرآباد کي وفاقي دارالحڪومت قرار ڏنو ويو. مير فتح علي خان ٺٽ ۾ 'اسلام ڳڙھ' ۽ 'فتح ڳڙھ' قلعا تعمير ڪرايا ۽ سڪرنڊ جي پر فضا ڍنڍ وٽ فتح آباد شهر تعمير ڪرايائين. سندس ئي حڪمت عملي سان تيمور شاھ ڪراچي جو بندر موٽائي ٽالپرن کي ڏنو. حضرت مخدوم محمد زمان ثالث رحمة الله عليه جن 1205ھ/1790_1791ع ۾ حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمت جن جو مقبرو جوڙائڻ شروع ڪيو جنهن کي مير فتح علي خان مڪمل ڪرايو ۽ ان کان علاوه هُن حضرت مخدوم مير محمد ثاني عرف مير پير رحمة الله عليه جو مقبرو (ننڍو قبو) پڻ تعمير ڪرايو. مير فتح علي خان ٽالپر جو انتقال 9_ محرم 1217 مطابق 12 مئي 1802ع تي حيدرآباد جي قلعي ۾ ٿيو جتان سندس جسم کي خدا آباد (هالا پرسان) ۾ آڻي سپرد خاڪ ڪيو ويو. مير فتح علي خان کي وفات کان ڪجھ ڪلاڪ اڳ ھڪڙو فرزند ڄائو جنهن تي پنهنجي والد جو نالو صوبدار خان رکيائين. مير صوبدار خان 'مير' جي ولادت 9_ محرم 1217ھ/12 مئي 1802ع تي حيدرآباد ۾ ٿي ۽ سندس انتقال انگريزن جي قيد ۾ ٿيو. (تفصيل لاءِ ڏسو تاريخ سنڌ، پيغام نوح ۽ A Short History of Sindh).

واقعاتي تاريخ:

(1223_1252ھ/1809_1836ع)

1809ع

29_ جنوري:

حضرت مخدوم محمد امين ثاني رحمة الله عليه ٻارهين سجّاده نشين جي حيثيت سان حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جي مسند خلافت تي ويٺا. (13، ذوالحج 1223 ھ).

22_ آگسٽ:

سنڌ جي ميرن سان انگريزن جو عهدنامو ٿيو.

29_ جولاءِ:

سيد ثابت علي شاھ 'ثابت' جو 72 سالن جي عمر ۾ انتقال ٿيو (27_ جمادي الاول 1225ھ).

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

1811ع

5_ فيبروري:
جارج IV, سندس والد جي ذهني علالت سبب برطانيه جي شهنشاهه جا فرائض انجام ڏيڻ لڳو

28_ مئي:
پير احمد شاهه بدين واري جو انتقال ٿيو (5_ جمادي الاول 1226هه).

17_ مئي:
سنڌ جي حاڪم, مير غلام علي خان ٽالپر جو انتقال ٿيو (6_ جمادي الاول 1226هه). "مير فتح علي خان ڪان پوءِ پڳ مير غلام علي خان تي آئي, سندس لاش, هالن واري خدا آباد ۾ دفن ڪيو ويو."

1814ع

23_ جنوري:
مير علي شير 'قانع' جي ڀائٽي, مير عظيم الدين ٺٽوي جو انتقال ٿيو (1_ صفر 1229هه). مير عظيم الدين ٺٽوي, سيد يار محمد بن سيد عزت الله جو فرزند ۽ مير 'مائل' جو سڳو سؤٽ هو سندس ولادت 1163هه/ 1749_1750ع ۾ ٿي.

8_ ڊسمبر:
حضرت سيد قطب علي شاهه "قطب" جي ولادت ٿي, سندس سلسلو حضرت امام زين العابدين عليه السلام سان ملي ٿو.

1816ع

30_ مئي:
پير علي گوهر شاهه اول جي ولادت ٿي, (4_ رجب 1231هه). پير علي گوهر شاهه جو شمار وقت جي عمده شاعرن ۾ ٿئي ٿو سندس تخلص "اصغر" هئو.

1818ع

11_ مئي:
حضرت مخدوم محمد زمان رابع جن جي ولادت ٿي (5_ رجب 1233هه). پاڻ, حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جا 12_ نمبر سجّاده نشين هئا. سندن انتقال 1852ع ۾ ٿيو.

4_ جون:

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 112

پير محمد راشد شاهه جو فرزند پير صبغت الله شاهه "پير پاڳارو اول" جي حيثيت سان گادي نشين ٿيو.

1819ع

14_ جنوري:
پير علي محمد شاهه بن پير صبغت الله شاهه 'تجر ڏٺي' ڄائو (17_ ربيع الاول 1234هه).

23_ مارچ:
انگريزن (برطانيا) ڪڇ جي گادي واري شهر ڀُڄ تي قبضو ڪيو.

24_ مئي:
مهارائي وڪٽوريا، ڪنزنگٽن محل (لندن) ۾ ڄائي.

13_ آڪٽوبر:
ڪڇ جي راجا ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي وچ ۾ معاهدو ٿيو.

24_ آڪٽوبر:
حضرت شاهه مدني خواجه محمد حسن جي ولادت ٿي (5_ محرم 1235هه).

1820ع

9_ نومبر:
ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ سنڌ جي ميرن جي وچ ۾ عهدنامو ٿيو.

1821ع

17_ مئي:
حضرت خواجه محمد زمان ثاني جي ننڍي ڀاءُ ۽ خليفي شيخ عبداللطيف لنواري واري جو وصال ٿيو (15_ شعبان 1236هه). مندرجه ذيل شعر ورد زبان هوندو هئس:

گل راچه مجال است که گوید بگلال
از بهرچه سازی و از بهرچه شکنی۔

1822ع

27_ فيبروري:
'جاڙيجن جو نسب نامو'، ڪڇ ۾ اصل گجراتي زبان مان فارسي ۾ ترجمو ڪيو ويو.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 113

20_ اپريل:
سنڌ جي والي مير مراد علي خان ٽالپر ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني درميان عهدنامو ٿيو.
6_ آڪٽوبر:
خواجه محمد سعيد بن حضرت خواجه گل محمد جو وصال ٿيو (10_ محرم 1237هه).
19_ ڊسمبر:
هزهائينيس مير شهداد خان بن هزهائينيس ميرنور محمد خان ٽالپر جي ولادت ٿي، سندس تخلص ”حيدري“ هئو.

1823ع

26_ مئي:
حبيب الله سنڌي نوشهرائي، جو مديني ۾ وصال ٿيو (16_ رمضان 1238هه).
7_ جون:
نواب الهداد خان ’صوفي‘ ولد نواب ولي محمد خان ڄائو.

1824ع

26_ آگسٽ:
هزهائينيس مير نور محمد خان اول جو فرزند مير حسين علي خان تولد ٿيو. سندس تخلص ’حسين‘ هو.

1825ع

9_ مارچ:
مولانا الحاج ميان گل محمد شهدادڪوٽي جي ولادت ٿي (21_ رجب 1240هه). پاڻ علامه مولانا نور محمد شهدادڪوٽي جو وڏو فرزند هو.
12_ جولائي:
هزهائينيس مير محمد حسن علي خان ’حسن‘ بن مير محمد نصير خان ٽالپر حيدرآباد ۾ ڄائو.

1826ع

24_ جون:
سيد احمد شهيد، سندس جماعت وٺي پير ڳوٺ پهتو.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

1827ع

11_ اپريل:

حضرت حافظ عبدالوهاب عرف سچل سرمست جو انتقال ٿيو (14_ رمضان 1242هه).

27_ آگسٽ:

مير محمد علي خان ٽالپر بن مير صوبيدار خان ٽالپر جي ولادت ٿي (4_ صفر 1243هه).

1828ع

26_ جنوري:

مرزا رحيم بيگ ولد مرزا خسرو بيگ جو انتقال ٿيو (9_ رجب 1243هه).

19_ ڊسمبر:

سنڌ جي حاڪم مير ڪرم علي خان ٽالپر جو وصال ٿيو (12_ جمادي الثاني 1244هه). "مير ڪرم علي خان پويون سال ڏيڍ بيماري ۾ گذاريو هو. پهريون حڪمران هو جيڪو پراڻي خدا آباد بجاءِ حيدرآباد ۾ دفن ٿيو."

23_ ڊسمبر:

مير مراد علي خان ٽالپر گادي تي ويٺو (16_ جمادي الثاني 1244هه). مير مراد علي خان ٽالپرن جي "پهرين چوياري" جو آخري رڪن هو جنهن تي مير ڪرم علي خان جي انتقال بعد پڳ آهي.

1829ع

13_ آگسٽ:

سيد حافظ حڪيم ميران محمد شاهه اول جي ولادت اڳئين تڪڙ ۾ ٿي (12_ صفر 1245هه). پاڻ حڪيم سيد محمد جو وڏو فرزند ۽ سنڌ سيمبليءَ جي اڳوڻي اسپيڪر سيد ميران محمد شاهه "مهجور" جي ڏاڏو هئو.

1830ع

3_ فيبروري:

قاضي عبدالرحيم شڪارپوري جو وصال ٿيو (9_ شعبان 1245هه).

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

1831ع

13 ـ فيبروري:

پير صبغت الله شاهه راشدي جو انتقال ٿيو (1 ـ رمضان 1246هه).

1 ـ جولائي:

حضرت خواجه گل محمد جا مسهو يائر، بدمعاشن جو هڪ وڏو ٽولو ونئي. هٿيارن پنهوارن سان آڏيءَ رات جو اچي ڪوٽ تي ڪڙڪيا. ڌاڪٽيون جي ساڻ ڪٽي آيا هئا. تن تي چڙهي قلعي جي اُتر واري پٽ تان ٽپي اندر وارد ٿيا. ٻن ٽن درويشن کي قتل ڪيائون ۽ ٻين ڪيترن کي زخمي ڪري وڌائون (21 ـ محرم 1247هه).

27 ـ جولائي:

حضرت خواجه گل محمد جو وصال ٿيو (17 ـ صفر 1247هه).

1832ع

4 ـ اپريل:

خيرپور رياست ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني درميان صلح جو عهدنامو ٿيو.

22 ـ اپريل:

ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ سنڌ جي حيدرآباد واري سرڪار (جيڪا پنهنجي اقرار نامن تان ڦري ويندڙ سمجهي ٿي ويئي) درميان وڌيڪ عهدنامو ٿيو.

1833ع

21 ـ آڪٽوبر:

واليءِ سنڌ مير مراد علي خان ٽالپر جو انتقال ٿيو (6 ـ جمادي الثاني 1249هه). "15 ـ ڏينهن کن سيني جي سور ۽ پيڙي جي درد ۾ مبتلا رهي، ان مان ابدي نجات حاصل ڪيائين".

1834ع

23 ـ جون:

قاضي عبدالنبي شڪارپوري جو وصال ٿيو (15 ـ صفر 1250هه). ڪيس سندس والد قاضي عبدالرحيم شڪارپوري جي پهلو ۾ دفن ڪيو ويو.

15 ـ آگسٽ:

"درياهه جي پائڻ ڪري پير علي گوهر شاهه سندس والد بزرگوار پير محمد

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 116

راشد جي مزار رحيم ڏني ڪلهوڙي ڳوٺ مان منتقل ڪرائي موجود جاءِ تي ڪرائي (9 ـ ربيع الآخر 1250ھ).

22 ـ ڊسمبر:

ايسٽ انڊيا ڪمپني حيدرآباد جي سنڌ سرڪار سان واپاري عهدنامو ڪيو جيڪو هندستان ڪائونسل جي گورنر جنرل جي حڪم نامي هيٺ پڌرو ڪيو ويو.

1836ع

19 ـ فيبروري:

حضرت خواجه غلام فريد رحمه الله، مٺڻ ڪوٽ ۾ تولد ٿيو (2 ـ ذوالقعد 1251ھ).

6 ـ اپريل:

مير علي شير "قانع" جي وڏي فرزند مير غلام علي خان "مائل" جو انتقال ٿيو (19 ـ ذوالحج 1251ھ).

20 ـ جون:

مهاراڻي وڪٽوريا برطانيا جي تخت تي ويٺي.

28 ـ سيپٽمبر:

هندستان جي شهنشاهه اڪبر شاهه ثاني جي وفات ٿي (27 ـ جمادي الثاني 1253ھ).

29 ـ سيپٽمبر:

بهادر شاهه 'ظفر' هندستان جي تخت تي ويٺو.

24 ـ ڊسمبر:

حضرت مخدوم محمد امين ثاني، جن جو انتقال ٿيو پاڻ حضرت مخدوم ميان پنيلڏني جا فرزند ۽ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمه الله جا 11 سجّاده نشين هئا. (16 رمضان 1252 ھ).

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حضرت

مخدوم محمد زمان رابع

صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه

(12_سجّاده نشين درگاهه شريف, هالا)

(ولادت: 1233هه/1818ع مرتضيٰ آباد, هالا نوان)

(سجّاده نشيني: 1252هه/1836ع)

(وصال: 1269هه/1852ع مرتضيٰ آباد, هالا نوان)

(مدفن: وڏو قبو درگاهه شريف)

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ولادت

سلسلهٔ نسب

شادي ۽ اولاد

سجّاده نشيني

وصال

حضرت مخدوم محمد زمان رابع ﷫ جي فرزندن جو احوال

ضميما

واقعاتي تاريخ (1252ـ1269هه/1836ـ1852ع)

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 119

حضرت مخدوم محمد زمان رابع صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه

(1233-1269هه/1818-1852ع)

حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه، حضرت غوث الحق مخدوم نوح فقير رح جا ٻارهون نمبر سجّاده نشين ٿي گذريا آهن. سندن والد بزرگوار حضرت مخدوم محمد امين ثاني بن حضرت مخدوم ميان پنيلڏو بن حضرت مخدوم ميان عثمان عُرف منن، هن فقيراڻي گاديءَ جا يارهون نمبر سجّاده نشين هئا.

حضرت مخدوم محمد زمان رابع، نيڪ سيرت، نيڪ طبع، سٺين سهڻين عادات واطوار جا صاحب ۽ عبادت گذار هئا. ڳوٺ وارن سان ڀلائي ڪرڻ، پاڙيسرين ۽ جماعت وارن جي مدد ڪرڻ ۽ غريبن نادارن جي پرگهور لهڻ کي پنهنجو فرض سمجهندا هئا. پنهنجي مختصر حياتي، الله پاڪ جي احڪام تي عمل ڪندي ۽ حقوق العباد جي ادائگي ۾ گذاري ڇڏيائون. سندن هٿان ڪنهن کي بہ ڪو ايذاءُ يا رنج نہ پهتو عُفو ۽ در گذر جو اعليٰ مثال، بيحد شفيق ۽ سخي مرد هئا. سندن شخصيت جو اجمالي خاڪو هنن بيتن مان اخذ ڪري سگهجي ٿو:

سا سٽَ سارِيائون، الف جنهن جي اڳ ۾
"لامَقصُودَ فِي الدّارينِ"، ان پَر اُتائون
سَگَرُ سوئائون، ٿيا رسيلا رحمان سين.

شاھ عبداللطيف ڀٽائي رح [205]

---

[205] شاھ جو رسالو مرتب ڪلياڻ آڏواڻي.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 120

مونا طورسينا سدا سَنياسِين
طالب المولي مذڪر اي ڪلام ڪيائون ڪن
سکن ڪي سين پرئين ڀڄهي ڏنائون ڀن
الف آديسن چوندي رکيو چت ۾

شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه[206]

ولادت:

پاڻ سندن محترم ڏاڏي حضرت مخدوم پير ميان پنيلڏي رحمة الله عليه جن جي حياتيءَ ۾ 5 رجب المرجب 1233هه [207] مطابق 11 مئي 1818ع تي پنهنجي آبائي ڳوٺ هالا شريف ۾ تولد ٿيا. انوقت سندن والد بزرگوار حضرت مخدوم محمد امين ”ثاني“ جي عمر 28 سال هئي ۽ سندن ٻه چاچا، حضرت پير ميان پريل رحمة الله عليه (1814ـ1854) ۽ حضرت پير ميان مٺن رحمة الله عليه (1816ـ1826) پڻ جاول هئا. حضرت مخدوم محمّد زمان رابع رحمة الله عليه جي والد بزرگوار حضرت مخدوم محمد امين ثانيءَ تي شاديون ڪيون هيون، پاڻ ٻئي حرم مان تولّد ٿيا ۽ سيني ڀائرن ۾ ننڍا هئا. سندن ٻانگ جو نالو ”محمد علي“ هئو جيڪو سندن ناني حضرت پير ميان محمد علي صدّيقي قريشي رح[208] جي نسبت جي ڪري مٿن رکيو ويو هئو.

---

206 مضامينِ طالب المولي، ص: 65.

207 ڪچڪول، ص: 4/رفيق حيات، شاعر، ص: 159/ پيغام نوح قلمي، ص: 130.

208 پير ميان محمد علي صدّيقي قريشي (وصال: 1817ع):

پير ميان محمد علي بن پير ميان محمد ڪريم جو سلسلهٔ نسب حضرت مخدوم ميان فتح محمّد عرف ڦتن بن حضرت مخدوم محمد امين اوّل کان ٿيندو حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه تائين پهچي ٿو. پير صاحب، حضرت مخدوم محمد امين ثاني جو سهرو ۽ حضرت مخدوم محمد زمان رابع جو نانو هئو. سندس ولادت هالا ۾ ٿي ۽ اندازاً 1817ع تائين بقيدِ حيات هئو. پير ميان محمد علي کي فقط هڪڙي نياڻي بيبي (والده صاحبه حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه) تولد ٿي. سندس وڏي ڀاءُ پير ميان نظر عليءَ لا ولد وفات ڪئي. هي پير صاحبان ۽ سندن بزرگ هالا ۾ رهندا هئا. پير ميان محمد علي جي ترڏاڏي پير ميان ستابي رحمة الله عليه جي وڏي ڀاءُ پير ميان غلام علي کي ٻه فرزند ٿيا جن جو اولاد، پوٽويا پڙپوٽا 1870ع ڌاري يا ان کان ٿورو اڳ هجرت ڪري رحيم يارخان پنجاب ۾ وڃي رهيا ۽ اجا تائين اتي سڪونت پذير آهن. پير ميان

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 121

سلسلهٔ نسب:

سندن سلسلهٔ نسب يارهين پيڙهيءَ ۾ حضرت غوث الحق مخدوم نوح فقير رحمة الله عليه سان ملي ٿو جيڪو هن طرح آهي:

حضرت مخدوم محمد زمان رابع بن حضرت مخدوم محمد امين ثاني بن حضرت مخدوم ميان پنيلڏو بن حضرت مخدوم ميان عثمان عرف متن بن حضرت مخدوم محمد زمان ثاني بن حضرت مخدوم مير محمد اوّل بن حضرت مخدوم ميان محمّد عرف متن ڪلان بن حضرت مخدوم مير محمد بن حضرت مخدوم ابو محمد ابو الخير بن حضرت مخدوم محمد امين اوّل بن حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه.

شادي ۽ اولاد:

حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه جن هڪري شادي ڪئي، ڪين چار نياڻيون ۽ ٽي فرزند تولد ٿيا. سندن سُهرو حضرت پير ميان وريل رحمة الله عليه [209]

محمد علي جو پنجون ڏاڏو. حضرت مخدوم عبدالمالڪ رح وڏو الله وارو ڪامل ولي ٿي گذريو آهي. سندس ڪرامتن جا ڪئين واقعا مشهور آهن. هن وقت پير حاجي ميان مصري سندس سجّاده نشين آهي. پير ميان محمد علي بن پير ميان محمد ڪريم جو انتقال اندازاً 1817ع ڌاري هالا ۾ ٿيو. ڪيس درگاهه شريف جي حضرت مخدوم نعمت الله واري چوڪنديءَ ۾ سندس وڏن جي پرسان دفنايو ويو. پير حاجي ميان مصري سجّاده نشين درگاهه حضرت پير عبدالملڪ رح جي انتقال بعد سندس فرزند پير افتخار حسين. درگاهه جو سجّاده نشين آهي. جنهن جي دستاربنديءَ جي رسم، حضرت قبله مخدوم محمّد امين فهيم سائين جنجي حڪم تي راقم الحروف (جميل الزمان) درگاهه عبدالملڪ تي ادا ڪئي.

[209] **پير ميان وريل صدّيقي قريشي رحمة الله عليه:**
پير صاحب 19 صدي جي بزرگن مان هئو. سندس ولادت هالا ۾ ٿي. پاڻ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جيِ فرزند حضرت مخدوم جلال محمد عرف جُنگ جلال رحمة الله عليه جن جو صاحبِ دستار هئو. سندس سلسلهٔ نسب هن ريت آهي: حضرت پير ميان وريل بن پير ميان جمن بن پير ميان قائم الدين بن پير ميان موريل بن پير ميان محمد صفيِ بن پير ميان عبدالواسع بن پير ميان شاهن سَچ بن پير ميان ابو الفتح بن حضرت مخدوم جلال محمد بن حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه. پير وريل کان پوءِ سندس فرزند پير قائم الدين عرف ميان ڪامل سجّاده نشين ٿيو. هن وقت (2001ع ۾) پير ميان جمن ثاني رحمة الله عليه جو وڏو فرزند پير ميان الهجڙيو عرف ميان جڙيل (ولادت: 10

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 122

حضرت غوث الحق مخدوم نوح ؒ جن جي برگزيده فرزند ڪامل ولي الله حضرت مخدوم جنگ جلال ؒ [210] جو اولاد ۽ سجّاده نشين هئو.

جولائي 1949ع) پڳدار آهي. پير ميان وريل ؒ کي هڪڙي نياڻي (والده ماجده حضرت مخدوم محمد ثالث ؒ) ۽ هڪڙو فرزند ميان قائم الدين عرف ميان ڪامل تولد ٿيا. سندس پاڻ، پير ميان الله اوڀايو هئو جنهن کي ڇهه فرزند ٿيا. پير ميان وريل جو فرزند پير ميان قائم الدين ڪامل، حضرت مخدوم محمد امين ثالث ؒ جو مامون، حضرت مخدوم ظهير الدين ؒ جو ڏهرو ۽ حضرت مخدوم غلام محمد عرف گل سائين ؒ جو نانو هئو. پير ميان وريل صدّيقي قريشي ؒ جو انتقال هالا ۾ ٿيو ڪيس درگاهه حضرت غوث الحق مخدوم نوح ؒ ۾ حضرت مخدوم جنگ جلال ؒ جي پرسان دفنايو ويو.

210 **حضرت مخدوم جنگ جلال صدّيقي قريشي ؒ:**

ولي الله حضرت مخدوم محمد جلال عرف جنگ جلال بن حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور ؒ جن وڏي جاهه و جلال ۽ رعب تابَ وارا بزرگ هئا. سندن اسم گرامي جلال محمد هئو عام طرح سان پاڻ جنگ جلال، جي نالي سان مشهور ٿيا. انهيءَ جي ڪري سندن اولاد کي "جلالي پير" سڏيو ويندو آهي. مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو تہ "حضرت مخدوم جلال بزرگي ۽ ساراهيل نشانين ۽ بيشمار ڪماليت جي خوبين وارو هو. دليل الذاڪرين ۾ لکي ٿو تہ هڪ دفعي هڪ ماڻهوءَ تي ٺٽي جي گورنر شادخانَ ڳرو ڏنڊ وڌو. ويچارو ڏنڊ هلڪي ڪرائڻ جي لاءِ حضرت مخدوم جلال محمد ؒ کي حاڪم ڏانهن ميڙ وٺي ويو. مگر شادخانَ، حضرت مخدوم صاحب کي نہ مڃيو جنهن تي حضرت مخدوم صاحب فرمايو تہ هيءُ ماڻهو هن ملڪ جي حڪومت جو لائق نہ آهي، تنهن ڪري هن کي هتان بدلي ڪري سندس جاءِ تي سيد امير خان (ابوالبقا مير خان) کي گهرايو ٿو وڃي تہ ٺٽي جو اهو ئي حاڪم ٿي رهي، انهن لفظن کان پوءِ ڏٺو ويو تہ سنت ئي شاد خان جي بدلي ٿي ۽ ٺٽي تي امير خان مقرر ٿيو. وڌيڪ لکي ٿو تہ: "حضرت مخدوم جلال محمد قبول الڪلام بودند هرچہ برلسان شان جاري شد عزاجابت مي يافت" يعني سندس ڪلام درگاهه الاهي ۾ مقبول هوندو هو. جيڪي بہ سندس زبان تي جاري ٿيندو هئو سو مقبول پوندو هو." (تذڪره مشاهير سنڌ، جلد 2، ص: 56/55). ٺٽي جي گورنر شاد خان جو پورو نالو مغل خان شادي بيگ، شجاعت خان "شاد خان" بن جانشين بهادر هئو، هيءُ 7_ ذوالحج 1050هہ/19 مارچ 1642ع تي ٺٽي جو گورنر/صوبيدار ٿي آيو ۽ ٿوري عرصي کان پوءِ 1052هہ/43_1642ع تي ٺٽي مان بدلي ٿي سيوستان ويو. مٿيون واقعو انهيءَ دور جو سمجهڻ گهرجي. ميرابوالبقا امير خان پهرئين دفعہ 18_ربيع الاوّل 1039هہ مطابق 5 نومبر 1629ع کان ڪجهہ ڏينهن اڳ ٺٽي جو گورنر مقرر ٿيو، 1041هہ/1631ع تائين انهي عهدي تي فائز رهيو. ٻيو ڀيرو 4_ربيع الاوّل 1052هہ مطابق 3 جون 1642ع تي ٺٽي جو گورنر مقرر ٿيو ۽ 1057هہ مطابق 1647ع تي سندس

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 123

سندن فرزندن جا اسمائي گرامي هي آهن:
حضرت مخدوم محمد امين ثالث پکن ڏٽي سائين رحمه الله
حضرت پير ميان شاهه محمد عرف شاهنواز سائين رحمه الله
حضرت پير ميان غلام نبي عرف پنيلڏو سائين رحمه الله

سجّاده نشيني:

حضرت مخدوم محمد زمان رابع رح پنهنجي والد حضرت مخدوم محمد امين ثاني رح جي انتقال (16 رمضان 1252هه[211] مطابق 24 ڊسمبر 1836ع) بعد رمضان 1252هه/ڊسمبر 1836ع ۾ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمه الله جن جي ٻارهين پاڳاري جي حيثيت سان مسند خلافت تي ويٺا. حضرت مخدوم محمّد زمان رابع رحمه الله جن جا وڏا پائر پنهنجي والد جي حياتيءَ ۾ ئي گذاري ويا هئا. تنهن جيڪري دستار، متن آئي. تحفتہ الاولياءِ ۾ سندن عبادت، عادات ۽ روزمره بابت لکيل آهي ته:

"پاڻ هر وقت الله پاڪ جي ثنا ۾ مشغول رهندا هئا ۽ روزانو بلاناغه قرآن شريف جي تلاوت ڪندا هئا. سادگي پسند فرمائيندا هئا. هميشه صبر ۽ سڪون ۽ خاموشيءَ ۾ رهندا هئا. ضروري ڳالهه جو جواب ڏيندا هئا ۽ غير ضروري گفتگو کان احتياط ڪندا هئا".[212]

حضرت مخدوم محمّد زمان رح جن جي دور ۾ انگريزن، جنرل چارلس نيپئر (1782_1851ع)[213] جي سپهه سالاريءَ هيٺ 1843ع ۾ سنڌ جي حڪمرانن کي اندروني سازشن ۾ وڪوڙي کين شڪست ڏيئي سنڌ تي

انتقال ٿيو کيس بکر ۾ سندس خانداني قبرستان "صفحه صفا" ۾ دفن ڪيو ويو) تاريخ سنڌ ص: 234/233، جلد 2) حضرت مخدوم جنگ جلال رحمه الله جي ولادت ۽ وصال جون تاريخون ملي نه سگهيون آهن. متين تاريخن مان ثابت ٿئي ٿو ته پاڻ 1642ع تائين حيات هئا. انتقال بعد کين پنهنجي والد ۽ مرشد حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمه الله جن جي درگاهه ۾ سپردِ خاڪ ڪيو ويو هئو جڏهن درياهه جي پائڻ ڪري سڀ مزارون لڏائي موجوده هنڌ تي درگاهه قائم ڪئي وئي ته کين حضرت مخدوم نعمت الله واري چوڪنديءَ ۾ دفنايو ويو جتي سندن مزار موجود آهي.

[211] گنجينهٔ اوليا، ص: 195/ تحفتہ الاوليا، ص: 67.

[212] تحفتہ الاولياءِ، قلمي.

[213] New Colmbia Encyclopedia, P:1877.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 124

قبضو ڪيو. جيتوڻيڪ اهو دور سياسي لاهن، چاڙهن وفادارن ۽ بيوفائن جي ڪري سنڌ جي تاريخ ۾ منفرد مقام رکي ٿو مگر حضرت مخدوم محمد زمان رابع رح هميشه حڪومت جي ايوانن کان پري رهيا. الله جي مدد سان زندگي گذاريائون ۽ آخري وقت تائين عام ماڻهن جي پرخلوص ديني ۽ دنوي خدمت ڪيائون.

وصال:

حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه جن جو انتقال 34 سالن جي عمر ۾ 19 صفر 1269هه [214] مطابق 1 ڊسمبر 1852ع تي ٿيو. سندن مزار درگاهه حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جي وڏي قبي ۾ چوڪنديءَ کان ٻاهر الهندي پاسي کان آهي.

ڪاپڙين ڪنواتَ وڏيءَ ويل پلاٽيا.

حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه

سڙهه تي سِبيائون، بندر جَن تڙن تي

سڙهه سڀي ساجا ڪري، ڪوهُا ڪنيائون.

بيرقون بحرن ۾، چوڙي ڇڏيائون.

لهرون لنگهيائون، لطف ساڻ لطيف چئي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه [215]

حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه جي فرزندن جو احوال:

حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه کي ٽي فرزند، حضرت مخدوم محمد امين ثالث عرف پڪن ڏٽي سائين رحمة الله عليه، ميان شاهه محمد عرف شاهنواز سائين رح ۽ ميان غلام نبي عرف پنليڏو سائين رح تولّد ٿيا. جن مان حضرت مخدوم محمد امين "امين" ۽ ميان پنيلڏو "پنيل" بهترين شاعر ٿي گذريا آهن.

---

214 گنجينۂ الاولياء، ص: 197/ تحفۃ الاولياء، ص: 78/ پيغام نوح.

215 شاهه جو رسالو مرتب ڪلياڻ آڏواڻي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 125

حضرت مخدوم محمد امين پڪن ڌڻي سائين رحمة الله عليه

(1838_1886ع)

پاڻ سيني ڀائرن ۾ وڏا هئا. سندن ولادت 1840ع ۾ ٿي، والد بزرگوار کان پوءِ 1852ع ۾ حضرت غوث الحق مخدوم نوح فقير رحمة الله عليه جن جا سجّاده نشين ٿيا. سندن حياتي مبارڪ جو احوال اڳتي ايندو.

حضرت ميان شاهه محمد عرف شاهنواز رحمة الله عليه

(1258_1332هه/1842_1913ع)

حضرت پير ميان شاهه محمد سائينؒ جي ولادت 1258هه[216]/ 1842ع[217] ۾ ٿي. پاڻ، پڪن وارن صاحبن کان ٻه سال ننڍا ۽ ميان پنيلڏي "پنيل" کان تقريباً ڏهه سال وڏا هئا. سندن پيو نالو "شاهنواز" هئو جنهن جي نسبت جي ڪري وڏي عمر وارا فقير ۽ نوڪر کين "شاهنواز سائين" سڏيندا هئا. هڪڙي شادي مائٽن مان ڪيائون ۽ کين فقط هڪڙي نياڻي صاحب تولّد ٿي، جنهن جي شادي حضرت قبله حضرت مخدوم محمّد زمان سرڪار رحمة الله عليه جن سان ٿي. ميان شاهه محمد نهايت بااخلاق، سنجيده ۽ با مروت انسان هئا. سندن تربيت پهرين والد صاحب ۽ پوءِ سندن وڏي ڀاءُ حضرت مخدوم محمد امين ثالث رحمة الله عليه ڪئي.

ميان شاهه محمد عرف شاهنواز سائين رحمة الله عليه جي حياتي جو گهڻو حصو هالا ۾ گذريو سندن رهائش حضرت مخدوم صاحب جي موجوده ڪوٺ ۾ "طالب المولىٰ لائبرري" جي پر واري اوطاق ۾ هوندي هئي، جنهن کي "مئين شاهنواز جو بنگلو" سڏيو ويندو هئو. حاجي علي محمد عرف حاجي عَلُو سندن حاضري جو خاص ماڻهو هئو مٿس ڏاڍو قرب هوندو هئن ۽ ان ڪري انتي وڏيون نوازشون به ڪيائون.

---

[216] گنجينهٔ اسرارِ سروريه قلمي / گنجينهٔ الاوليا، قلمي، ص: 250.

[217] ڪلياتِ امين، ص: 15 تي ڄاڻايل سندن ولادت جو سن 1833، درست ناهي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 126

حضرت پير ميان شاھ محمد عرف "شاھنواز سائين" ﷫ جن جو انتقال ايڪهتر سالن جي ڄمار ۾ 23 محرم 1332ھ مطابق 22 ڊسمبر 1913ع تي ٿيو ان وقت (سندن پاڻ ٿيو) حضرت صاحب شريعت مخدوم ظهير الدين سائين رح[218] درگاھ حضرت غوث الحق مخدوم نوح ﷫ جا سجّاده نشين هئا. حضرت ميان شاھ محمد سائين کي درگاھ شريف جي حضرت مخدوم نعمت الله واري چوڪنڍيءَ ۾ سندن پاءُ ميان پنليڏي جي پرسان دفنايو ويو.

حضرت ميان غلام نبي "پنيلڏو" ﷫[219]

(1268_1304ھ/1852_1887ع)

حضرت پير ميان غلام نبي عرف پنيلڏي سائين رح جي سندن ولادت 9 ذيقعد 1268ھ مطابق 25 آگسٽ 1852ع[220] تي پنهنجي والد بزرگوار حضرت مخدوم محمد زمان رابع ﷫ جي انتقال کان فقط ٽي مهينا اڳ هالا ۾ ٿي. ميان غلام نبي عرف "پنيلڏي سائين" جو ننڍپڻ هالا ۾ گذريو پاڻ سيني پائرن ۾ ننڍا هئا. سندن تعليم و تربيت حضرت مخدوم محمد امين ثالث ﷫ جي نگراني هيٺ ٿي. حضرت مخدوم محمد امين ثالث ﷫ کانئن ٻارهن سال کن وڏا هئا ۽ سندن پرورش والد وانگر ڪيائون.

حضرت پير ميان غلام نبي جو بيو نالو "پنيلڏو" هئو جيڪو سندن پڙڏاڏي حضرت مخدوم ميان پنيلڏو بن حضرت مخدوم ميان عثمان عرف مٺن جي نسبت جي ڪري مٿن رکيو ويو هئو. قاضي عبدالحئي سليم هالائيءَ (1918_1992ع)[221] غلط فهميءَ سبب تذڪره شعراءِ هالا ص: 15 تي

---

[218] پاڻ سيپٽمبر 1913ع تي سجّاده نشين ٿيا. گنجينهٔ اسرار سروريه قلمي ص: 13.

[219] اهو نالو بعد ۾ سندن پوٽي، حضرت مخدوم ميان غلام محي الدين "ميرل" ﷫ جي فرزند تي رکيو ويو. اسين کين "چاچا پنيلڏو" سڏيندا هئاسين. سندن انتقال 19 فيبروري 1979ع تي 35 سالن جي عمر ۾ هالا ۾ ٿيو.

[220] مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ يادِ رفتگان، ص: 26. سروري خاندان جون علمي ادبي ۽ ديني خدمتون قلمي جي ص: 171 تي ڄاڻايل سن 1855ع درست ناهي.

[221] ڏسو ضميمو 2.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سندن نالو نبي بخش ڄاڻايو آهي. اصل ۾ نبي بخش، حضرت مخدوم محمد امين ثالث رحمة الله عليه جي ننڍي فرزند ۽ پير ميان پنيلڏي جي ڀائٽي جو نالو هئو. ميان "نبي بخش" جي ولادت ميان پنيلڏي جي حياتي ۾ سن 1297هه/1879ع ۾ هالا شريف ۾ ٿي، سندن مختصر احوال اڳتي ڏنل آهي.

"ميان پنيلڏي جو قد موزون، بدن پريل ۽ چهرو ڪتابي هئو. پاڻ شريف الطبع ۽ مٺيادار جوان هئا. منجهن خانداني رک رکاءُ ۽ ميناج ننڍي هوندي کان موجوده هئو. پاڻ عمر جو گهڻو حصو هالا ۾ رهيا البته سير و سياحت شوق سان ڪندا هئا. هڪڙي ڀيري پاڻ سال ڏيڍ کان به گهڻو عرصو هالا کان ٻاهر، حيدرآباد دکن واري پاسي ڏي گهمڻ جي خيال کان اسريا هئا. سندن وڏي ڀاءُ حضرت مخدوم محمد امين "امين" رحمة الله عليه جو سائڻ بي انتها پيار هوندو هئو انهن سندن ياد ۾ "لولي" چئي، جيڪا بعد ۾ بيحد مشهور ٿي ۽ ڪيترو وقت عام ماڻهن کي برزبان ياد هوندي هئي.[222]

"آءُ وري آءُ وري سڄڻ تو نہ سري
دک ماري دردن جي آءُ وري"

حضرت ميان پنيلڏي "پنيل" رح جي شادي، حيدرآباد دکن ۾ رهندڙ هالا جي "سانڌن" مان ٿي. روايت آهي تہ هالا شريف ۾ رهندڙ سانڌ قومَ جي ڪجهہ ماڻهن روزگار جي سانگي لڏي وڃي حيدرآباد دکن ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪئي ۽ دکن جي نظام جي فوج ۾ ڀرتي ٿيا. ميان پنيلڏو سير و سياحت جي خيال سان گهمندا حيدرآباد دکن پهتا ۽ انهن سانڌن مان شادي ڪيائون.[223] "سندن سُهري کي لشڪري ميان سڏيندا هئا".[224]

ميان پنيلڏي سائين جي شادي، مير محبوب علي خان آصف جاهہ ڇهين جي دورِ حڪومت ۾ سن 1881/1882ع ڌاري حيدرآباد دکن ۾ ٿي[225]

---

222 حضرت قبلہ حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ سائين رح جن اها يادگار ڳالهہ 21_ سيپٽمبر 1992ع تي سندن وڏي بنگلي تي مون کي ٻڌائي هئي.

223 راوي حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ سائين رح.

224 راوي آخوند محمد هاشم ڏسو ضميمو 3 ۽ 4.

225 مير محبوب علي خان (1866_1911ع) 1869ع ۾ دکن جو نظام ٿيو. ڏسو The Last

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 128

ڪين چار فرزند تولد ٿيا. چارئي پائر بيحد بااخلاق ۽ اعليٰ ذوق وارا صاحب
ٿي گذريا آهن. سندن شاديون پير ميان پنيلڏي جي انتقال بعد ٿيون
چارئي صاحبزاده پنهنجي والد وانگر وقت جا مڃيا شاعر به هئا. سندن
اسمائي گرامي ۽ تخلص هيٺ ڏجن ٿا:[226]

حضرت پير ميان غلام حسين "شيدا"
(26, فيبروري 1883_7, جنوري 1933ع)

حضرت پير ميان غلام رسول عرف "احمد علي"
(27, مارچ 1884_29 ڊسمبر 1938ع)

حضرت پير ميان غلام سرور "سرور"
(18, مارچ 1885ع_2, نومبر 1935ع)

حضرت پير ميان غلام محي الدين "ميرل"
(8, مئي 1887ع_2, آڪٽوبر 1955ع)

حضرت پير ميان غلام نبي عرف پنيلڏو پنيل ولد حضرت مخدوم
محمد زمان رابع جو انتقال 27_ذيقعد 1304هه[227] مطابق 17_ آگسٽ
1887ع[228] تي پنجٽيهن سالن جي ڄمار ۾ ٿيو. پاڻ پڪن وارن صاحبن کان پوءِ
صرف 13 مهينا حيات رهيا. ڪين درگاهه حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليه
الرحمت جي حضرت مخدوم نعمت الله واري چوڪنديءَ ۾ پير ميان محمد
ڪريم بن پير ميان افضل جي پاسي ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو.

حضرت مخدوم ميان غلام نبي عرف پنيلڏي جو شمار وقت جي نازڪ
خيال رکندڙ پُرگو شعراءِ ڪرام ۾ ٿيئي ٿو. پڪن وارن صاحبن وانگر پاڻ به
عمدو ۽ نصيح ڪلام چيو اٿن ۽ قادر الڪلام شاعر ٿي گذريا آهن. سنڌي
کان علاوه ٻين زبانن ۾ شاعري ڪئي اٿن پر سندن اڏو اڏ ڪلام في الوقت

Nizam /P:xx /V.K Bawa.

[226] عاليجناب حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سندن تصنيف دُرِ ناياب عرف ياد
رفتگان ۾ سندن مفصل احوال ڏنو آهي
[227] گنجينئه اسرارِ سرورِيه قلمي ص: 31_30
[228] يادِ رفتگان ڇاپو ٻيو ص: 27

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 129

دستياب ٿي نہ سگهيو آهي.[229]

جيتوڻيڪ سندن تخلص "پنيل" هئو ليڪن پاڻ پنهنجو پورو نالو "غلام نبي" ۽ "پنيلڏو" بہ ڪلام ۾ استعمال ڪيو اٿن يہ ڪٿي ڪٿي تہ ٿي نالامثاي تي ٽِڪ جي مثال جوڙيا اٿن. سندن هڪڙي ڪافي جو بند ملاحظہ ڪريو:

"پنيل پير مغان جي۔ جلوي جوش جڙيم ڙي اديون"

ان مان هڪڙي معنيٰ هي بہ نڪري ٿي تہ شاعر جي پلپل ۾ گهريل دعائن ۽ صدائن کان پوءِ سندن مطلوب ساڻ ملڻ ٿيڻي ٿو ۽ هو محسوس ٿو ڪري تہ سندس نيم مرده دل ۾ بيهر جوش ۽ زنده رهڻ جي اميد جاڳي پئي آهي. هڪڙي ٻي ڪافي ۾ چيو اٿن تہ:

"ڪوڙين ڪيم ڪيچ جون۔ مون پنيل پڇائون"

ٻنهي مصرعائن ۾ پنهنجي نالي کي جهڙي خوبصورتي سان نڀايو اٿن ان مان سندن پرواز تخيل جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. شاعر جو ڪلام سندس طبيعت جو آئينہ دار ٿيئي ٿو ميان پنيلڏي "پنيل" جي ڪلام ۾ نهنائي، عجز و نياز سوزو گداز جهڙا جذبا جا بجا ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

"سندس ڪلام توحيدي تجليات جو آئينو آهي ۽ منجهس جاءِ بجاءِ ماحول جو نقشو اهڙي خوبي سان چٽيل آهي جو ڪلام پڙهڻ ۽ ٻڌڻ شرط اهو نقشو اکين اڳيان اچي ويندو." [230] سادي سيري ٻوليءَ جيڪري سندس ڪلام زبان زد خاص وعام رهندو اچي. فڪري لحاظ کان توڙي هيئيت جي سناءِ، اسلوبِ بيان جيڪري حضرت مخدوم غلام نبي پنهنجي وڏي ياءِ ۽ ان دور

Gul Hayat Institute

[229] سنڌ جي مايہ ناز اديب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڦافيون جلد 1 ۾ حضرت پنيلڏي سائين جي احوال ۾ لکيو آهي تہ "هڪ قلمي نسخي ۾ سندس 59 ڪيافيون ڏنيون ويون آهن" مون اهو پڙهڻ بعد بنا دير جي (آڪٽوبر يا نومبر 1991ع هئو) ڊاڪٽر صاحب ڏانهن خط لکي ان باري ۾ معلومات گهري، ڊاڪٽر صاحب مهرباني ڪري جواب موڪليو ۽ لکيائين تہ "واقعي اهي ڪافيون پاڻ ڏنيون اٿس ۽ اهي هن وقت عبدالله ورياهہ وٽ موجود آهن" منهنجي ڀرپور ڪوشش رهندي تہ اهي ڪافيون ۽ ٻيو مواد هٿ ڪري مڪمل ڪتاب جي صورت ۾ شايع ڪجي (مصنف).

[230] مخدوم محمد زمان طالب المولي، يادِ رفتگان ڇاپو ٻهريون، ص: 10.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 130

جي ممتاز شاعر حضرت مخدوم محمد امين کان گهڻو متاثر ٿيل آهي.[231] ميان پنيلڏي جي پرسوز ڪلام ۾ جتي زندگيءَ جا مختلف مضمون موجود آهن، اُتي تصوف جا دقيق نڪتا ۽ روحاني رمزون پڻ نمايان ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. ان کان علاوه عشقِ الاهي ۽ حبِ رسول ﷺ پڻ جر ڪندي نظر ايندي اهو هڪڙو اهڙو قيمتي اثاثو آهي جيڪو حضرت مخدوم نوح فقير رحمة الله عليه جي اولاد ۾ امانت باسلامت جي مصداق نسل درنسل منتقل ٿيندو اچي.

جــــوڙي رکــــيون جَن
پنهنجون اکين پاڻ ۾،
تا پلپل پــــرين پَسن.
سي سؤ پيرا ساعت ۾،
محبّت جنين جي مَن
تن تحصيلون تمام ڪيون،
لٿا حرف حساب جا.[232]
روحــــل متڻون تَــــن.
روحل فقير[233]

حضرت پنيل سائين جو ڪلام:

ميان پنيلڏي سائين جي ڪلام جو پورو اپياس ڏيڻ ممڪن ناهي جو ان لاءِ پڻ هڪ جدا ڪتاب جي ضرورت ٿيندي هتي سندن چيبل ڪلام مان انتخاب ڏجي ٿو:

ڪافي[234]

مئنون لڳڙا قُرب ڪلُوري

1 روح رباب طلب ديان تاران،	تن بنيا هي طنبوري
2 بُت بلاول آڪڙا آسا،	قلب ڪلياڻ ڪسُوري
3 بن سجڻ دَي سيج نه پاوين،	سُمهڻ تيا هُڻ سُوري
4 باهه برهه دي پڙڪا لايا،	خوشي تي هُڻ ڪوري
5 بس "غلام نبي" ڪر گفتا،	پرت نه تيسي پوري

[231] ڊاڪٽر عبدالرحمان قريشي، سروري خاندان جون علمي ادبي ۽ ديني خدمتون، قلمي
[232] ڪلاسيڪي شاعري، ڊاڪٽر عطا محمد حامي، 1981ع
[233] روحل فقير 1733ع تي جائو ۽ 1804ع تي انتقال ڪيائين.
[234] ڪافيون، جلد 1، ص: 351.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 131

ڪافي[235]

سڄڻ ڪيو ناگاھ نظر، اکيون وھن نارا نديون،
هو اکيون حاڪم هنن جون، هي اکيون هن جيون بنديون.
هي سڪن هن لاءِ هميشہ، هر لحظ ڪيو يار ياد،
هن کي شڪرانو ۽ شاباس، هو نہ ڄاڻان ڪيئن ڪنديون.
حسن سان همذات ٿيو، جلوت ڏسي ٿيون جان نثار،
سي پسڻ ڏاران نہ پرچن، جي ڏکن آهن ڏڌيون.
سڪ جي سوزش سرخ ڪيون، ابرو اُتم ٿيون آبدار،
سي وسن "لوهو" جيون نهرون، برھ جي باد ٻنديون.
"پنيل" پابوس جانان، روز ازل کان تاشمار،
محب توکي معافي ڏيندو، ميٺي مر مرشد منديون.

ڪافي[236]

عشق اصل کنئون اڙانگو پرت جو پنڌ پري ٿيو.

1 مُلھ تہ ملندئي ڪينڪي، سر ڏئي لاہ سانگو.
2 سڏڙيا ٻڌن ٿا ٻار ۾، طلب وارن کي آھ تانگھو.
3 هن دنيا جي دور سان، دل رکڻ، آهي سنهن دانگو.
4 گُم ٿي "غلام النبي"، نا تہ سڏيندئي نياڳو.

ڪافي[237]

مون کي هوت ملي هيڪار، دعا ڪريو ڙي جيڏيون.

1 شهر بحر پٽيون، ووڙيندي‌س وڻڪارَ.
2 مون تان ائين نہ پائيون، جَت آهن جهونجهارَ.
3 آهي اميد اللهؒ ۾، دم نہ ٿيان هڪ ڌارَ.
4 "پنيل" جي بہ پريت جي ميان، پريئن منجهن پچارَ.

---

[235] ڪليات امين، ص: 318.

[236] سروري خاندان جون علمي ادبي ديني خدمتون، ص: 183.

[237] ڪلياتِ امين، ص: 315.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 132

ڪافي[238]

اڙي منهنجا راڻا آئون نتي جاڻان.
جاڻا الا_ کهڙي ڏوھ ڪيو اٿئي ڏمر.

1_ ورڻ تہ ويچارا ميان ڪاڪ ڪنڌين جا
توريءَ ڪنور ڪوماڻا_الا_سوڍل ساوا اڇي ڪر.

2_ سوڍل منهنجو ميان سڀ ڪان سهڻوڙي ادا,
بيا سڀ ڪوجها ڪاڻا_الا_آءَ اکين جي تہ اندر.

3_ پريت "پنيل" چوي ميان مومل مارئي ڙي ادا,
وٽنس ڪين وڃاڻا_ الا_ آءُ گهوريءَ جي تون گهر.

ضميما:

2: "سليم" هالائي ابڙو
(1918_1992ع)

قاضي عبدالحئي ولد حاجي سليم الدين ابڙو 12_ نومبر 1918ع تي هالا ۾ تولد ٿيو. ابتدائي تعليم هالا ۾ حاصل ڪري مئٽرڪ گورنمينٽ هاءِ اسڪول ڪوٽڙي مان پاس ڪيائين ۽ پوسٽ ٽيليگراف کاتي ۾ ڪلارڪ مقرر ٿيو بعد ۾ انسپيڪٽر آف پوسٽ آفيسز ٿيو. ڪراچي مان بي_ اي ايل_ايل_ بي پاس ڪيائين. بعد ۾ اطلاعات کاتي ۾ انفرميشن آفيسر ٿيو. ڪجھ وقت لاءِ "گوٺ سڌار" کاتي ۾ پڻ نوڪري ڪيائين, جتان انڊيانا يونيورسٽيءَ ۾ سمعي ۽ بصري تعليم ۾ ايم_ايس_سي ڪيائين. پاڪستان واپس اچي سنڌيءَ ۾ ايم_اي فرسٽ ڪلاس سيڪنڊ پوزيشن ۾ پاس ڪيائين. ڪجھ وقت بي_ايڊ ڪاليج سکر جو پرنسپال تي رهيو.

1962ع کان 1965ع تائين منهنجي (طالب المولي) جي خواهش تي "سروري اسلاميہ ڪاليج" هالا جو پرنسيپال تي رهيو. اتان واپس انفرميشن

---

[238] تذڪره شعرائي هالا, ص: 16

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 133

ڪاتي ويو. جتان 1_ مئي 1977ع ۾ رٽائرڊ ٿيو ۽ هالا ۾ سليم هوميوپيٿڪ دواخانو کوليائين. سليم صاحب سٺو شاعر، اديب، نثر نويس ۽ صحافي هو. هن منهنجو (طالب الموليٰ) جو پهريون ڪتاب "بهارِ طالب" بہ ترتيب ڏنو. ان ڪان سواءِ "تذڪره شعراءِ هالا" "شڪوه سنڌ" ۽ انعام يافتہ ڪتاب "گل بانو" لکيائين. عُمر جا پويان 15 سال ديني خدمت لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين. پنهنجي حياتيءَ ۾ پنهنجو ڪلام ضايع ڪري ڇڏيائين. سليم صاحب 23_ آگسٽ 1992ع ۾ وفات ڪئي. (يادِ رفتگان، مخدوم طالب الموليٰ، ص: 422/423).

سنڌس ڪلام

ان بت خاموشي کي پوڄيندي انسان ڪيترو،
حسن ظاهر تي اچا تون هوندين حيران ڪيترو.

وٺ سنيالي اقتضائي نفس نادان جو لغام،
آخرين اسپِ هوس کي ڏيندين ميدان ڪيترو.

دل تہ هڪڙي ننيڙ ڪشتي، موجزن درياءِ عشق،
اف! رقابت جو اُتي روڪيندين طوفان ڪيترو.

نيٺ رسوائي ڪندو هيءُ عشق جانان عام ۾،
آه! سانڍيندين سجڻ جو سوز پنهان ڪيترو.

Gul Hayat Institute

دشت غفلت ۾ وڃائي واٽ ويٺين راهرو!
پنهنجي منزل جو پڇائيندين تون نيشان ڪيترو.

دور آ مقصد جي منزل جنهن جي نامعلوم راه،
بي ثمر بنده! لتاڙيندين بيابان ڪيترو.

دل ڏني آهي تہ اميد وفا تي الغياث،
دل ڏئي بي درد کي آهين پريشان ڪيترو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

3: آخوند محمد هاشم علوي

(1930_2000ع)

آخوند محمد هاشم وڏو فراخ دل، خوش مزاج ۽ سادگي پسند شخص هئو جيترو وقت تعليم کاتي ۾ رهيو اوترو وقت استادن، اسٽاف ۽ شاگردن جي هر دلعزيز شخصيت سمجهيو ويندو هئو. آخوند محمد قاسم علوي جي ناچاڪائي دوران پاڻ، اسان کي قرآن شريف پڙهائيندو هئو ۽ آخوند محمد قاسم کان پوءِ اسان کي باقاعده تعليم ڏنائين. آخوند صاحب کي ڪافي سالن کان ذيابطيس تي پئي هئي ان جي باوجود سردي هجي يا گرمي ڪڏهن بہ پنهنجي فرائض منصبي ۾ ڪوتاهي نہ اچڻ ڏنائين. آخوند محمد قاسم ۽ آخوند ربّ ڏني کان پوءِ پاڻ حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمت ۽ سندن خاندان متعلق مڪمل معلومات رکندو هئو. هن ڪتاب جي تياري ۾ منهنجي تمام گهڻي مدد ڪيائين.

شجرو:

آخوند محمد هاشم بن آخوند محمد قاسم (آخوند داون) بن حافظ ولي محمد بن آخوند حافظ محمد قاسم بن حافظ محمد حاصل بن حافظ قاسم بن حافظ پنيو بن محمد احسان بن حافظ ربّ ڏنو بن محمد قاسم بن حاجي حبيب الله بن محمد احسان بن حاجي نعمت الله بن حاجي امان الله بن حافظ نور محمد بن حافظ عبدالواحد مجاور.

ولادت:

آخوند محمد هاشم جي ولادت 5_ شعبان 1349ع مطابق 26_ ڊسمبر 1930ع تي جمعي جي ڏينهن شام جو 5 بجي هالن ۾ ٿي. سندس ٻانگ جو نالو "محمد حاصل" هئو جيڪو سندس بزرگن جي نسبت هئڻ ڪري مٽس رکيو ويو هئو.

والد بزرگوار:

آخوند محمد هاشم جو والد آخوند محمد قاسم علوي وڏو قابل ۽ لائق انسان هئو. سندس ولادت 12_ اپريل 1910ع تي هالا ۾ ٿي. آخوند محمد

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

قاسم اسان جو استاد هئو ۽ قرآن پاڪ جي تعليم ڏيندو هئو سندس انتقال 10_ جولائي 1973ع تي ڪافي وقت بيمار رهڻ بعد ٿيو. سندس غير حاضريءَ ۾ آخوند محمد هاشم اسان کي قرآن شريف پڙهائيندو هئو.

تعليم:

آخوند محمد هاشم قرآن شريف جي تعليم سندس چاچي آخوند حافظ مولوي ربّ ڏني کان ورتي. 1941/1940ع ڌاري (ڪافي وڏي عمر ۾) هالا جي سنڌي پرائمري اسڪول ۾ داخل ٿيو ۽ ٽن درجن تائين علم حاصل ڪيائين. 1965ع تي پير سيد حاجي محب الله شاهه راشديءَ وٽان سَند مليس. 1_ آگسٽ 1965ع تي تعليم کاتي ۾ قرآن شريف ۽ فقه جو معلم مقرر ٿيو ۽ 30_ نومبر 1986ع تائين خدمتون انجام ڏنائين، 1_ ڊسمبر 1986ع کان درگاهه حضرت غوث الحق حضرت مخدوم نوح عليہ الرحمت جي پيش امام جي ذميداري سنڀاليائين جيڪا آخر تائين انجام ڏنائين.

شادي:

آخوند صاحب جي شادي خانهٔ آبادي 9_ رجب المرجب 1370ھ بمطابق 17_ اپريل 1951ع تي حيدرآباد جي نائين واري پڙ وٽ رهندڙ سومرن مان، لکاڻي سومري جي نياڻيءَ سان ٿي. آخوند صاحب جي اهليه انتهائي شريف ۽ عبادت گذار هئي جنهن جو انتقال 19_ شوال 1411ھ بمطابق 3_ مئي 1991ع تي جمعي جي ڏينهن رات جو 8 بجي هالن ۾ ٿيو.

اولاد:

آخوند صاحب هڪڙي شادي ڪئي، کيس 5 نياڻيون ۽ 3 پٽ تولد ٿيا، سندس وڏو پٽ آخوند علي محمد عرف آخوند مشتاق احمد 4_ محرم 1380ھ مطابق 30_ جون 1960ع تي ڄائو ۽ منهنجو ٿَج شريڪ آهي، شاعري سان دلچسپي اٿس، ڪجهه وقت تعليم کاتي ۾ نوڪري ڪرڻ بعد هاڻ آخوند محمد هاشم جون ذميداريون سنڀالڻ لڳو آهي. آخوند محمد هاشم جو ٻيو نمبر پٽ آخوند عبدالفتاح عرف آخوند آفتاب احمد 20_ ذوالحج 1385ھ مطابق 12_ اپريل 1966ع تي ڄائو ۽ سندس ننڍو پٽ آخوند عبدالعزيز عرف اشفاق احمد 13_ ذوالقعد 1390ھ مطابق 11 جنوري 1981ع تي تولد ٿيو.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 136

وصال:

آخوند صاحب جو وصال 17- فيبروري 2000ع مطابق 10-ذوالقعد 1420هه تي خميس جي شام جو هالا ۾ ٿيو. سندس عمر 69 سال ۽ ڪجهه مهينا هئي. کيس درگاهه حضرت مخدوم نوح ؒ جي پويان الهنديءَ پاسي واقع سندس آبائي قبرستان ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو.

4: درگاهه جا مجاور[239]

پروفيسر چنا ڪليات امين ۾ لکي ٿو ته:

"هرات مان ٻه ڀائر، قاري حافظ عبدالواحد ۽ قاري حافظ عبدالسلام، حضرت غوث الحق مخدوم نوح ؒ جن جي زيارت لاءِ هالڪنڊي پهتا. جنهن ڏينهن هي ڀائر، هالڪنڊيءَ پهتا، ان کان ٻه ڏينهن اڳ، حضرت غوث الحق ؒ جن جي والد ماجد، حضرت مخدوم نعمت الله ؒ جن کي فوت ٿئي ٽيون ڏينهن هو. مذڪور قارين کي حضرت مخدوم صاحب پنهنجي والد صاحب جن جي مزار مقدس تي ڪلام پاڪ جي ختمن ڪيڻ لاءِ ويهاريو. چهلم گذرڻ بعد، ٻنهي ڀائرن، حضرت غوث الحق ؒ جن کان وطن واپس ورڻ لاءِ اجازت گهري پاڻ فرمايائون ته اوهان تاقيامت، پشت به پشت، اسان ۽ اسان جي اولاد سان گڏ رهندا. اوهان جو رزق، اسان جي رزق سان گڏ آهي." ان وقت کان وٺي، تقريباً چار سؤ سال ٿي ويا آهن. جو مٿين ٻنهي ڀائرن جو اولاد، غوث الحق ؒ جي اولاد جي خدمت ڪري رهيو آهي ۽ "مجاورن" جي نالي سان مشهور آهي. هنن جو شجرو حضرت عباس ابن علي رضہ سان وڃي ٿو ملي. ان ڪري مجاور صاحبان خانداني نقطهءِ نگاهه کان "علوي" به سڏائيندا آهن. هن خاندان مان آخوند حاجي حافظ عبدالغني ۽ سندس ننڍو ڀاءُ، آخوند حاجي عبدالمنعم تي گذريا آهن. هي صاحب، حضرت امين سائينءَ جا همعصر ۽ مجاور هئا. آخوند حاجي عبدالغني، اٺانوي ورهين جي عمر ۾، بروز جمعه 14- ذي الحج 1352هه (30، مارچ 1934ع)[240] تي فوت ٿيو. آخوند حاجي عبدالمنعم، 1- محرم الحرام 1359هه (9، فيبروري 1940ع) ۾ چورانوي سالن جي عمر ۾

---

[239] ڪلياتِ امين، ص: 78/77/86، ڏسو شجرو 14 ۽ 15.

[240] انگريزي تاريخ مطابق تقويم هجري قلمي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

انتقال ڪيو. بنهي پائرن سائين پکن ڏٽيءَ جي حاضري دل جي عقيدت سان ڏني. حاجي عبدالغني پکن تي سندن حاضري ڏني ۽ مسافريءَ ۾ به سندن نوڪريءَ ۾ مصروف رهندو هو ۽ سندن منشي به تي رهيو. حاجي عبدالمنعم، سائين جن جي حاضريءَ تي حاضر هوندو هو. سائين پکن ڏٽيءَ سان ظهر جي نماز درگاهه تي پڙهي، پوءِ سائن راهوند تي ويندو هو. خاص ڪري سائين جن جو ڪلام، سندس ورد زبان هوندو هو. سيد حيدر شاهه جو ڪلام، سائين پکن ڏٽيءَ کي پڙهي ٻڌائيندو هو. سائين پکن ڏٽيءَ جي خط جو جواب جو نظمي صورت ۾ هوندو هو. سو سيد حيدر شاهه ۽ سيد فاضل شاهه ڏي کڻي ويندو هو. حاجي عبدالمنعم غير شادي شده هو. باقي حاجي عبدالغنيءَ کي ٻه پٽ ۽ ٽي نياڻيون ٿيون. انهن مان ٻه پٽ سندس حياتيءَ ۾ فوت تي ويا. باقي ٽن نياڻين مان، ٻن کي اولاد آهي. وڏي نياڻيءَ کي ٻه پٽ حافظ عبدالفتاح ۽ مولوي حافظ عبدالعزيز آهن ۽ ننڍي نياڻيءَ جو اولاد. آخوند محمد قاسم (مير منشي قبلهٔ حضرت مخدوم "طالب المولىٰ") ۽ مولوي حافظ ربَ ڏنو آهي.

واقعاتي تاريخ:

(1252_1269 هه/1836_1852ع)

1836ع

ڊسمبر:

حضرت مخدوم زمان رابع رحمة الله عليه جن حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جي ٻارهين پاڳاري جي حيثيت سان مسند خلافت تي ويٺا.

Gul Hayat Institute

1839ع

10_اپريل:

هاسارام سُندرداس پمناڻي روهڙي ۾ ڄائو شاعر ۽ ليکڪ هئو.

24_ ڊسمبر:

هزهائينيس مير محمد نصير خان "جعفري" سنڌ جي تخت تي ويٺو.

1840ع

20_ جنوري:

نامي گرامي بجر خان، مبارڪ بگٽي ۽ ڊومڪين ۽ جکراڻين جا 48 سردار گرفتار ٿيا.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

1843ع

15ـ فيبروري:
'چانوٽي حيدرآباد' تي حملو ڪري بلوچن جوش ۾ اچي، ميجر آئوٽرام جي قتل و غارت گري ڪئي. ميجر آئوٽرام جان بچائي ٻتيلي ۾ چڙهي وڃي پڳو.

17ـ فيبروري:
مياڻيءَ جي جنگ تي، سنڌ جي ميرن کي شڪست آئي، انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو.

21ـ فيبروري:
سر چارلس نيپئر، حيدرآباد جي قلعي ۾ داخل ٿيو ساڻس گڏ مير نصير خان ٽالپر جو ديوان مينارام، خدمتگار بهادر ۽ آخوند محمد بچل 'انور' پڻ گڏ هئا.

24ـ مارچ:
دو آبي واري جنگ تي.

10ـ اپريل:
مير صوبدار خان ۽ هيٺيان مير صاحبان باندي ٿي، جلاوطن بڻجي، "نمرود" نالي جهاز ۾ ڪلڪتي ڏانهن روانا ٿيا (10ـربيع الاول 1259هه).

1ـ مير نصير خان بن مير مراد علي خان.
2ـ مير محمد خان بن مير غلام علي خان.
3ـ مير شهداد خان بن مير نور محمد خان.
4ـ مير حسن علي خان بن مير نصير خان.
5ـ مير عباس علي خان بن مير نصير خان.
6ـ مير فتح علي خان بن مير صوبدار خان.
7ـ مير محمد علي خان بن مير صوبدار خان.

Gul Hayat Institute

23ـ اپريل:
باقي هيٺيان مير صاحب بہ ٻاهر روانا ڪيا ويا (23ـ ربيع الاول 1259هه).

1ـ مير حسين علي خان بن مير نور محمد خان.
2ـ مير محمد خان بن مير مراد علي خان.
3ـ مير يار محمد خان بن مير مراد علي خان

1844ع

23ـ مارچ:
مولانا غلام صدّيق شهدادڪوٽي چاڻو (4ـ ربيع الاول 1260هه). علامہ نور

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 139

محمد شهدادڪوٽي جو ننڍو فرزند هو.

1845ع

14_ اپريل:

هزهائينيس مير محمد نصير خان ”جعفري“ جو ڪلڪتي ۾ انتقال ٿيو. ڪيس سندس وصيت موجب ڪربلا معليٰ ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو.

1846ع

15_ مارچ:

صوفي سيد رڪيل شاهه ’رڪيل‘ ڳوٺ فتح پور گنداواهه رياست بلوچستان ۾ تولد ٿيو. سندس سلسلهٔ نسب حضرت امام حسين عليه السلام سان ملي ٿو. صوفي رڪيل شاهه، حضرت شاهه عنايت الله شهيد رحمة الله عليه جو مريد هو.

9_ جولائي:

هزهائينيس مير صوبدار خان ”مير“ جو انتقال ٿيو.

1847ع

26_ اپريل:

پير سيد علي گوهر شاهه اول جو وصال ٿيو (11_ جمادي الاول 1263هه). پير صاحب جو تخلص ”اصغر“ هئو.

1848ع

10_ جولائي:

ساڌو نولراءِ حيدرآباد ۾ ڇائو. سنڌ ۾ ’برهمو سماج‘ جو بنياد رکيائين.

Gul Hayat Institute

1849ع

31_ جولائي:

صوفي صادق فقير ’صادق‘ جو انتقال ٿيو (11_ رمضان 1265هه). صوفي صادق فقير جي ولادت 1170هه مطابق 1756_1757ع ۾ ٿي. ”صوفي صادق فقير پنهنجي وقت جو برگزيده ۽ خدا رسيده صوفي بزرگ ۽ اعليٰ مرتبت و عظيم الشان شاعر ٿي گذريو آهي. سنڌ ۾ سندس معتقد ۽ مريد وسيع ۽ ڪثير تعداد ۾ موجود آهن.“

18_ ڊسمبر:

محمد عارف شڪارپوريءَ جو وصال ٿيو (2_ صفر 1266هه). سندس تخلص

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 140

’صنعت‘ هو ڪيس امين شاهه چشتيءَ جي قبرستان ۾ دفنايو ويو.

1850ع

20۔ مئي:

راءِ بهادر ديوان تارا چند. حيدرآباد ۾ ڄائو هي صاحب ساڌو نولراءِ ۽ ساڌو هيرانند جو پياءُ هو.

1851ع

12۔ جنوري:

ميان موسيٰ مداح جو انتقال ٿيو (9۔ ربيع الاول 1267هه).

12۔ جنوري:

خليفي محمود نظاماڻي جو انتقال ٿيو (9۔ ربيع الاول 1267هه). **خليفي جي** والد جو نالو گنهور خان هو. سندس مزار ڪڙيٽي گنهور ضلعي بدين ۾ آهي جيڪا سندس پٽ لطف الله 1302هه / 1774۔1885ع ۾ تعمير ڪرائي.

22۔ جنوري:

مولانا عبدالله پيرائي جي ولادت ٿي. مولانا عبدالله بن مولانا محمد ڪامل بن مفتي محمد قريشي صدّيقي جو تعلق قمبر سان هو. سندس ولادت پير نالي هڪ ڪچي واهڻ ۾ ٿي.

15۔ سيپٽمبر:

مولوي محمد عاقل ولد آخوند الهنواز سومرو پير ڳوٺ ۾ ڄائو. سندس تخلص ’عاقل‘ هئو. 3۔ سيپٽمبر 1961ع تي وصال ڪيائين.

1852ع

25۔ آگسٽ:

حضرت مخدوم پير ميان غلام نبي عرف پنيلڏو هالن ۾ تولد ٿيو. سندس تخلص ’پنيل‘ هئو. پاڻ حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه، 12۔ سجّاده نشين جو آخري فرزند ۽ وقت جو بهترين ڪافي گو شاعر ٿي گذريو آهي.

2۔ ڊسمبر:

حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه جن جو 34 سالن جي عمر ۾ انتقال ٿيو سندن مزار حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جي قبي ۾ چوڪنديءَ کان ٻاهر الهندي پاسي آهي. (19, صفر 1269 هه).

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حضرت
مخدوم محمد امين ثالث
صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه
”پکڻ ڏٽي سائين“

(13 ـ سجَادہ نشين درگاھ شريف، هالا)

(ولادت: 1254ھ/1838ع، هالا نوان)

(سجَادہ نشيني :1269/ 1852ع)

(وصال: 1303ھ/1886ع، هالا نوان)

(مدفن: وڏو قبو، درگاھ شريف، هالا سِنڌ)

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ولادت ۽ تعليم

شادي ۽ اولاد

سجّاده نشيني

پکن ڏٽي سائين ﷫ سان حيدر شاه جي ملاقات

ست بگهاڙين جو قصّو

وصال

حضرت مخدوم امين محمد ثالث ﷫ جي فرزندن جو احوال

پکن ڏٽي سائين ﷫ جن جي شاعري ۽ ڪلام

ضميما

واقعاتي تاريخ (1269_1303ھ/1852_1886ع)

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 143

حضرت مخدوم محمد امين ثالث صدّيقي قريشي هالائي رحمة الله عليه[241]

(1254-1303ھ/ 1838-1886ع)

حضرت مخدوم محمد امين ثالث عرف پکن ڏٽي سائين رحمة الله عليه جن انهن ٻلارن بزرگن مان هئا جن جي روحاني فيض، بيشمار دلين کي اسلام جي نُور سان منور ڪيو ۽ سَوَن سينن کي عشقِ محمد صلي الله عليه وسلم سان سيراب ۽ سرشار ڪري ڇڏيو.

پکن وارا صاحب، نهايت جاذبِ نظر ۽ پُرڪشش شخصيت جا مالڪ هئا. الله ۽ رسول صلي الله عليه وسلم جو عشق، فقيري ۽ شاعري ورثي ۾ حاصل ٿين. ننڍي هوندي بادشاهن واري زندگي بسر ڪيائون جڏهن رمي راهوند ڏي هليا ته انهن مصنوعي ۽ مادي شين جي ڪا به وقعت ڪا نه رهي. راهوند تي[242] رهڻ واري دور ۾ وٽن وقت جا وڏا عالم، پير فقير رهاڻ ڪرڻ ۽ فيض حاصل ڪرڻ ايندا هئا. سندن پُر بهار هستيءَ جي طفيل راهوند جهڙو تاريڪ ۽ وارياسو علائقو به روشن ۽ آباد ٿي ويو.

وري شالَ وطن ۾ سي آديسي اچن
رنگ لڳي راهوند ۾ محبت مچ مچن

---

[241] مولانا دين محمد وفائي (ولادت: 4- اپريل 1894ع/ وصال: 11 اپريل 1950ع)، مشاهيرِ سنڌ، جلد اول ص: 174 تي، عاليجناب حضرت مخدوم محمد امين ثالث عرف پکن ڏٽي بن حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه جو ذڪر ڪندي ڪين حضرت مخدوم محمد امين ثاني بن حضرت مخدوم محمد زمان ثالث رحمة الله عليه جاٽايو آهي، جيڪو درست ڪونهي. حقيقت ۾ حضرت مخدوم محمد امين ثاني ولد حضرت مخدوم ميان پنليڏو، حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جو يارهون نمبر سجّاده نشين ۽ صاحبِ تذڪره حضرت مخدوم محمد امين ثالث عرف پکن وارن صاحبن رح جا ڏاڏا هئا، سندن انتقال 24 ڊسمبر 1836ع تي ٿيو.

[242] ڏسو ضميمو 5.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 144

طالب مولا مردسي ڏسيو اڪيون لُرن
واحدﷻ! مانَ ورن رمي اهي راهوندِ ۾.
مخدوم طالب المولي ؒ

پکن وارا صاحب پنهنجي والد حضرت مخدوم محمد زمان رابع جا مريد هئا[243] ۽ سندن تربيت جو بنياد بہ والد بزرگوار جي هدايتن تي ٻڌل هئو. سندن حلقهءِ احباب، سيد حيدر شاهہ حيدر، خواجہ عبدالرحمان نقشبندي (وصال: 98_1897ع) ۽ سيد فاضل شاهہ[244] جهڙن بزرگن، عالمن ۽

---

[243] علامہ دائود پوٽي (ولادت: 25 مارچ 1896_ وصال: 22 نومبر 1958ع) ڪتاب "سرها گل" ۾ لکيو آهي تہ "پير ميان امين محمد، حضرت مخدوم نوح ؒ جي اولاد مان وڏي هدايت وارو بزرگ ٿي گذريو آهي. خواجہ عبدالرحمان نقشبندي وٽان امانت مليس". پروفيسر محبوب علي چنا (ولادت: 12 مارچ 1922_ وصال: 22 نومبر 1977ع) ماهوار رسالي فردوس جي "حضرت مخدوم نوح نمبر" ص: 30 تي ان جي جواب ۾ لکي ٿو تہ "حضرت مخدوم صاحب، خواجہ عبدالرحمان صاحب جن جا مريد هئا؟ اهڙي ڪا بہ ثابتي حضرت مخدوم صاحب جنجي ڪتابن خواه روايتن مان نٿي ملي". مون (مصنف) ٻئي ڳالهيون پڙهڻ بعد تاريخ 14 اپريل 1992ع تي عاليجناب حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولي سائين ؒ جن کان ان بابت پڇيو هئو. پاڻ ان وقت سندن وڏي بنگلي تي هئا ۽ جيڪو جواب ڏنائون اهو مندرجہ ذيل آهي:

"پکن وارا صاحبَ پنهنجي والد جا مريد هئا. سندن تربيت جو بنياد بہ سندن والد جي هدايت تي ٻڌل هئو. جيڪڏهن پاڻ خواجہ صاحب جا معتقد هجن ها تہ متن يعني پکن وارن صاحبن تي خواجہ صاحب جي مشرب وغيره جو اثر هجي ها. جنهن جي ڪا حقيقت ڪانهي".

[244] سيد محمد فاضل شاهہ ؒ (1836_1901ع):

سيد محمد فاضل شاهہ بن سيد حيدر شاهہ بن سيد اسماعيل شاهہ، 1252هہ مطابق 1836ع ۾ حيدرآباد ۾ ڄائو. فارسيءَ جي تعليم مولوي ولهاريءَ کان ورتائين. مولوي محمد حسن وٽ عربيءَ جي تحصيل حاصل ڪيائين (ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڪافيون جلد 1 ص: 408). فاضل شاهہ جڏهن مڪتبن ۽ مدرسن جي محدود گهيري مان نڪتو تہ ڪيس پيٽ گذر لاءِ گولا ڪرڻي پئي علمي مرڪزن ۽ مجلسن ۾ حصو وٺڻ، تقريرون ڪرڻ، همعصرن سان تحريري مقابلو ڪرڻ ۽ شعر ٺاهڻ سندس شروعاتي مشغوليون هيون (ڊاڪٽر غلام علي الانہ، منتخب ديوان فاضل ص: 6). سائين فاضل شاهہ، انگريزن جي اڳياڙي واري زماني جو جيد عالم مفتي، مفسر، فقيهہ ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس تعلق ٿن متشرع طريقن سان هو جن مان حضرت مخدوم نوح ؒ هالن واري جو سهروردي طريقو بہ اچي وڃي ٿو (پروفيسر محبوب علي چنا، ڪلياتِ امين ص: 51). سيد محمد فاضل شاهہ، حضرت مخدوم محمد امين ثالث ؒ جو معتقد ۽ گهاٽو دوست هئو سائن بيحد محبّت ڪندو هئو. شروع ۾ حضرت مخدوم امين محمد ۽ سندن مشرب کان

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 145

نقيرن تي مشتمل هوندو هئو ۽ اهڙن ئي الله وارن سان سندن رهاڻيون ٿينديون هيون.

ڏسي عين الک جا ‌ ‌ ‌ ٿيا لاهوتي لالَ
صُمٌّ بُڪْمٌ عُمْيٌ ‌ ‌ ‌ جوڳين ٿيا جمالَ
نانگن ڪي ناسوت ۾ ‌ ‌ ‌ ٿيا قربَ ڪمالَ
حاضر ڏٺا حالَ ‌ ‌ ‌ ويراڳين وصال جا
پکن ڏٺي ﷬

ولادت[245] ۽ تعليم:

حضرت مخدوم محمد امين ثالث رح 7 شعبان المعظم 1254هه مطابق 26

سخت احتزاز ڪندو هئو ۽ نهايت خراب سمجهندو هئو. جڏهن حيدرآباد شهر جو قاضي مقرر ٿيو تہ اتفاقاً پکن وارن صاحبن سان راهہ هلندي ملاقات ٿيس. اُتي ڪافي پيا ماڻهو بہ موجود هئا. پاڻ پکن وارن صاحبن کي بيهاري ڪانئن تصوف جا ڪي پيچيده سوال پڇيائين. حضرت مخدوم امين محمد ﷬ جن هڪ هڪ سوال جو نهايت مفصل ۽ ٺورن لفظن ۾ جواب ڏنو ۽ تشريح ڪئي. سيد فاضل شاهہ تي ڏاڍو اثر ٿيو ۽ زارو زار روئڻ لڳو. اڳتي وڌي اچي پکن وارن صاحبن سان مليو ۽ هميشہ لاءِ سندن قرب ۾ قابو ٿي ويو (راوي سيد علي احمد شاهہ اجناڻي). حضرت مخدوم امين محمد صاحب عليہ الرحمہ سان بہ سائين فاضل شاهہ جو گهرو عقيدت منداڻو رستو هئو. حضرت مخدوم صاحب جن سائين فاضل شاهہ جن جي پاڙي ۾ اوستي الياس نيروتي جي اوطاق تي گهڻي قدر اچي رهندا هئا ۽ سائين فاضل شاهہ بہ گهڻي حب سان هالن ۾ وڃيو حضرت مخدوم صاحب جن جي صحبت جو فيض حاصل ڪندو هئو. جڏهن حضرت مخدوم صاحب، دنيا جا لڳ لاڳاپا ڦٽا ڪري، هالا شهر کان پري راهوند مڪان ۾ وڃي زهد ۽ رياضت ۾ مشغول ٿيا هئا، تڏهن سائين فاضل شاهہ بہ دنيا جا سڀ ڪم ڪار ڦٽا ڪري ساڻدهہ ٻارهن مهينا مسجد جي ڪنڊ وسائي ويٺو (محمد صديق مسافر، ديوان فاضل ص: 50_51) سيد محمد فاضل شاهہ ﷬ جو انتقال 67 سالن جي ڄمار ۾ 21 شعبان 1319هہ (گنجينۂ اسرار سروريہ) مطابق 3 ڊسمبر 1901ع تي ٿيو.

"فرض فاضل ڪر فقيري فخر سان۔ مڪر جا قانون ڪر مسمار مچ."

[245] حضرت مخدوم محمد امين ثالث ﷬ جي ولادت جي تاريخ گنجينۂ اولياءُ قلمي جي ص: 198 ۽ 250 تي 14 رمضان المبارڪ 1256 هہ مطابق 9 نومبر 1840ع ڄاڻائي ويئي آهي. هتي ڪچڪول شاعر ۽ پيغام نوح ۾ ڏنل ولادت جي تاريخ کي وڌيڪ مستند سمجهي ڏنو پيو وڃي. گنجينہ اولياء، حضرت غوث الحق مخدوم نوح ﷬ جن جي پندرهين سجاده نشين صاحب شريعت حضرت مخدوم ظهير الدين ﷬ جن جي حڪم ۽ نگراني هيٺ 1341هہ مطابق 1923/22ع تي پراڻن قلمي نسخن تان پيٽي مرتب ڪيو ويو هئو.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 146

آڪٽوبر 1838ع تي جمعه جي ڏينهن هالا ۾ ڄاوا. مٿن پنهنجي ڏاڏي جو نالو "محمد امين" رکيو ويو راهوندڙ تي پڪا ٺاهي وڃي رهيا ان ڪري مٿ مائٽ ۽ جماعت وارا کين "پکن ڌڻي" ۽ "پکن وارا صاحب" سڏيندا هئا. آسائش سان ڀرپور زندگي کي ڇڏي فقيري آستانو وسائڻ جي سبب قديم قلمي ڪتابن ۾ سندن ذڪر "عارف باالله" ۽ "ابراهيم ادهم ثاني" جهڙن القاب سان ڪيو ويو آهي. محمد امين کان علاوه سندن بانگ جو ٻيو نالو "اميد علي" هئو. پراڻي خانداني دستور مطابق اُستي گلاب سومري[246] جي والده ماجده کين کير ڏنو. حضرت مخدوم محمد امين ثالث رحمة الله عليه جو ننڍپڻ هالا ۾ گذريو ابتدائي تعليم به هالا ۾ ورتائون. قرآن پاڪ جو علم درگاهه حضرت مخدوم نوح عليه الرحمت جي مجاور آخوند حافظ محمد قاسم[247] وٽ پڙهيا. حضرت امين

---

[246] اُستو گلاب ڪتي (1843ـ1964):

اُستو گلاب سومرو عرف اوستو گلاب ڪتي 1259هه/1843ع ڌاري هالا ۾ ڄائو. اڃا ننڍو هئو ته سندس والد حاجي پريل سومرو گذاري ويو تنهن ڪري ٻاراڻي وهي ۾ گهر جو سڄو بار مٿس آيو. ڀوه جوانيءَ ۾ حيدرآباد (سنڌ) مان شادي ڪيائين. 9 فرزند ۽ ٽي نياڻيون ٿيس. سندس اهليه ۽ ٽي فرزند سندس حياتي ۾ وفات ڪري ويا. باقي پٽ ۽ به نياڻيون ڪانئس پوءِ دارالبقا ڏي راهي ٿيا. هن وقت سندس هڪڙي نياڻي حيات آهي. جنهن جي شادي حيدرآباد ۾ ٿيل آهي. اُستو گلاب، حضرت مخدوم محمد امين ثالث رحمة الله عليه جن جو ٽيچ شريڪ ڀاءُ هئو عمر جو وڏو حصو سندن حاضري ڏنائين. ساڻن گڏ اٿيو ويٺو ڏينهن ۽ راتيون گذاريئين. ڪيس پکن ڌڻي رحمة الله عليه جن جا ڪيئي واقعا ۽ ڳالهيون چٽيون ياد هونديون هيون ۽ اڪثر اهي ٻڌائيندو رهندو هئو. حضرت مخدوم محمد زمان سرڪار رحمة الله عليه، حضرت مخدوم ظهير الدين رحمة الله عليه، حضرت مخدوم ميان فتح محمد رحمة الله عليه ۽ ٻيا حضرت مخدوم صاحبان سندس تمام گهڻي عزت ڪندا هئا. ڪيس مال ڌارڻ جو شوق هئو ونس هر وقت اٽڪل 50 مينهون ۽ 100 کن اعليٰ قسم جون ٻڪريون هونديون هيون. اُستي گلاب، حضرت مخدوم نوح سرور رحمة الله عليه جي پنجن سجّاده نشينن جو زمانو ڏٺو هو. زندگي جي آخري وقت ۾ به سندس نظر بلڪل چٽي هئي ۽ هر ڳالهه صاف ٻڌندو هئو پوين سالن ۾ گردي ۾ پٿري ٿي پيس. جنهن جي آپريشن ڪراچيءَ مان ڪرايائين. سندس انتقال 12 جمادي الثاني 1384هه/19 آڪٽوبر 1964ع تي سومر ڏينهن هالا ۾ ٿيو. سندس عمر 125 سال هئي.

[247] آخوند حافظ حاجي محمد قاسم (وصال: 1897):

درگاهه شريف جو مجاور آخوند محمد قاسم بن آخوند حافظ محمد حاصل. پکن وارن صاحبن جو استاد هئو. قرآن شريف جي تعليم پنهنجي والد صاحب کان ورتائين ۽

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 147

محمد سائين ؒ وڏي جهد ۽ رياضت سان علوم متزاول جي تحصيل ڪئي. ان دور جي درس نظاميه ۾ مقام تحصيص حاصل ڪيو. پاڻ قرآن، حديث، فقهه ۽ تصوف جي دقيق مسئلن کي حاصل ڪرڻ ۾ خاص مرتبو حاصل ڪيائون[248]

شادي ۽ اولاد:[249]

پاڻ چار شاديون ڪيائون. پهرين شادي نور پور وارن پيرن مان پير علي حسن وارن وٽان ڪيائون[250] هي پير صاحبان حضرت غوث الحق مخدوم

سڄي حياتي هالا ۾ رهيو. حافظ عبدالستار ولد حافظ نور محمد وارن مان شادي ڪيائين. ڪيس ٽي فرزند ٿيا، جن جا نالا هي آهن: 1_ آخوند حافظ حاجي علي محمد 2_ آخوند حافظ ولي محمد 3_ حافظ مولوي شفيع محمد، قاضي شهر هالا. آخوند محمد قاسم پاڻ خود به وڏو ديندار، نيڪ، پرهيزگار ۽ صوم و صلواة جو پابند هئو ۽ ٽنهي فرزندن کي به قرآن شريف پڙهائي حافظ ڪيائين. سندس وصال 20_ جمادي الثاني 1315هه (گنجينئه اسرار سروريه قلمي ص: 49) مطابق 16 نومبر 1897ع تي ٿيو. آخوند صاحب کي درگاهه حضرت غوث الحق مخدوم نوح ؒ جي پاهران الهندي طرف سندس وڏن جي مقام "حضرت مخدوم ميئين نوندي" ۾ دفنايو ويو.

248 پروفيسر محبوب علي چنا. ڪلياتِ امين. ص: 18

249 ڪلياتِ امين ص: 19 تي ڏنل معلومات اڻپوري آهي.

250 نورپور وارا پير صاحبان: ڳوٺ نور پور ضلعي نوشهروفيروز جا پير. حضرت غوث الحق مخدوم نوح ؒ جن جي پهرئين سجاده نشين حضرت مخدوم محمد امين اوّل ؒ جي ٻئي نمبر فرزند حضرت پير ميان عبدالغني ؒ جو اولاد آهن. اسان هالا وارن ۽ اچ شريف وارن جو ڏاڏو حضرت مخدوم ابو محمد ابوالخير ؒ ۽ نورپور وارن جو ڏاڏو حضرت ميان عبدالغني ؒ سڳا ڀائر هئا. نورپور جا پير صاحبان اڳ هالا ۾ رهندا هئا بعد ۾ هجرت ڪري موجوده ڳوٺ ۾ سڪونت اختيار ڪيائون. سندن هجرت ڪڏهن ٿي؟ اهو دريافت ڪرڻ لاءِ آئون 30 شعبان المعظم 1413هه / 23_ فيبروري 1993ع تي نورپور ويس. في الوقت جيڪا معلومات ميسر ٿي سگهي انهيءَ مطابق هينئر پير ميان شير محمد عرف "شير سائين" جو فرزند پير علي نواز سيني پيرن جو وڏو آهي. "شير سائين" جي پڳ مٽس آهي. سندس چاچو پير ميان امام بخش عرف "ايمن سائين" ۽ ان جا ٻه فرزند پير علي حسن ۽ پير علي گوهر به ساڻس گڏ رهن ٿا. پير علي نواز شادي شده آهي البته سندس ٻئي سوٽ غير شادي شده آهن. پير ميان شير محمد عرف "شير سائين" جو انتقال 1976_1977ع ڌاري نورپور ۾ ٿيو. چون ٿا ته اُها اسلامي تاريخ 5 شعبان هئي. نورپور وارن پيرن جو مقام سندن حويليءَ جي اُتر طرف ٿوري مفاصلي تي آهي جتي ڪنهن به مزار تي ڪتبو لڳل نه هئو. ڪن مزارن جي چاڙهه ملي جيڪا پير

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 148

نوح رحمة الله عليه جو اولاد آهن. حضرت مخدوم محمد امين عرف پکن ڌڻي رحمة الله عليه جن کي ٽي نياٽيون ۽ ڇهه فرزند تولد ٿيا. سندن فرزندن جا اسمائي گرامي هي هئا:

حضرت مخدوم محمد زمان سرڪار سائين رحمة الله عليه
(1861_1913ع)

حضرت مخدوم ظهير الدين سائين رحمة الله عليه
(1863_1927ع)

حضرت پير ميان جان محمد رحمة الله عليه
(1868_ء)

حضرت پير ميان منن رحمة الله عليه
(1870_ء)

حضرت پير ميان فتح محمد رحمة الله عليه
(1872_1922ع)

حضرت پير ميان نبي بخش رحمة الله عليه
(1879_1888ع)

حضرت مخدوم محمد زمان سرڪار صاحبِ شريعت حضرت مخدوم ظهير الدين، ميان فتح محمد، ميان جان محمد ۽ ميان منن پهرئين گهر مان هئا. ميان نبي بخش ٽيئن گهر مان تولد ٿيا. حضرت پير ميان نبي بخش رحمة الله عليه جن جي ولادت کان پوءِ پکن وارا صاحب جلدئي راهوندڙ ڏي اُسريا ۽ فقيري اختيار ڪيائون.

ميان علي نواز صاحب ڏني. گنجينهٔ اوليا موجب پير ميان جمن رحمة الله عليه ۽ پير ميان ربَ رکيو رحمة الله عليه سن 1880ع ۾ بقيد حيات هئا ۽ نورپور ۾ ئي رهندا هئا. پير ميان ربَ رکيي جا ٻئي فرزند پير ميان علي حسن ۽ پير ميان غلام علي بہ حيات هئا. حضرت مخدوم محمد امين ثالث رحمة الله عليه ۽ سندن فرزند حضرت ميان فتح محمد صاحب رح جي شادي خانہ آبادي انهن پير صاحبان وٽان ٿي. منهنجي ملاقات پير ميان امام بخش عرف ايمن سائين سان نہ ٿي سگهي جو سندس طبيعت ناساز هئي، باقي ٽنهي پير صاحبن، پير ميان علي نواز، پير ميان علي حسن ۽ پير ميان علي گوهر سان چڱي ڪچهري ٿي، ان کان سواءِ پير صاحبن جي مقام تي رهندڙ فقير شهمير مورو بہ مليو ان وٽان بہ معلومات ورتي وئي. مون سان پير مختيار علي شاهہ، پير ميان منصور علي، پير ميان بشير ۽ محمد صالح جت ڊرائيور گڏ هئا. اسين نورپور ۾ ٻپهرن کان ٽورو اگ پهتاسين ۽ ٻني ڪلاڪ ترسڻ بعد واپس ٿياسين، پروگرام مطابق رئيس علي نواز خان اُنڙ وٽ قاضي احمد ۾ ٻپهرو ڪري رات جو 8 بجي هالا پهتاسين (مصنف).

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 149

سجّاده نشيني:

"والد بزرگوار ۽ مرشد حق آگاهه جي وفات سندن جواني ۾ غم انگيز جهوراٽو پيدا ڪيو. حضرت مخدوم محمد زمان رابع ﷫ عين عنفوانِ شباب ۾ رحلت فرمائي ويا. امين سائين هن جهوري کي حوصلي ۽ استقلال سان برداشت ڪيو. درگاهه فلڪ پائگاهه جو انتظام، جماعت سروري جي تربيت جو اهتمام سندن ڪُلهي تي آيو".[251]

حضرت مخدوم محمد امين ثالث ﷫ ٻارهن سالن جي ننڍي عُمر ۾ 19 صفر 1269هه/ 2/1 ڊسمبر 1852ع تي حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمت جن جا سجّاده نشين ٿيا. ننڍي عُمر جي باوجود وڏي تحمل ۽ بردباري سان پنهنجون سڀئي ذميداريون انجام ڏنائون. سندن سَجادگي جو عرصو 33 سالن ۽ ڪجهه مهينن تي محيط هئو انهيءَ سڄي دور جو وڏو حصو خدمت خلق ڪندي گذاريائون. زندگيءَ جا پويان چار پنج سال دنيا کي ڇڏي وڃي راهوند تي منزل انداز ٿيا.

سندن دستاربندي جي ڏينهن ۾ انگريزن کي سنڌ تي قبضو ڪندي نوَ سال گذري چُڪا هئا. لارڊ ڊلهوزي (1812_1860ع)[252] سنڌ جو گورنر هئو. جيڪو 1847ع کان 1856ع تائين ان عهدي تي فائز رهيو. انگريز ۽ سندن حڪومت جا ڪارندا وڏي سوچيل منصوبا بنديءَ سان سنڌ جي زبان، معاشي سماجي نظرين ۽ علمي، ادبي، سياسي مڪاتبِ فڪر تي پنهنجاٿپ جو انداز رکندي اثر انداز ٿيڻ لڳا هئا. انهن پنهنجا نوان رواج ۽ دستور قائم ڪيا، جن جي ڇاپ اڃا تائين سنڌ جي معاشري ۽ ثقافت تي نمايان آهي.

پڪن ڏٽي سائين ﷫ سان حيدر شاهه جي ملاقات:

"مرحوم حاجي حيدر شاهه هڪ شريعت جو پابند عالم هو. جڏهن ڪيس معلوم ٿيو تہ سندس ڳوٺ "اڄن شاهه" جي ويجهو راهوند واري ڊِب ۾

[251] ڪلياتِ امين، ص: 18.

[252] The New Columbia Encyclopaedia, P: 712.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 150

حضرت مخدوم محمد امين صاحب جن دنيا کي ترڪ ڪري فقير ٿي اچي
چلہ ڪشي ۾ ويٺا آهن. تڏهن شاهہ صاحب انهيءَ گس کان هالن ڏي اچڻ
ڇڏي ڏنو جو خيال ڪيائين تہ بدعتي ماڻهن جو ڏسڻ بہ گناهہ آهي ۽ اتي
غير شرعي رسمون هونديون. حقيقت تہ هئي بلڪل ان جي برعڪس. هالن
کان جيڪو شهدادپور رستو وڃي ٿو، ان رستي سان "اجن شاهہ" ۾ ملڻ
کان مٿي آهي ۽ هالن کان وچون رستو جيڪو راهوند کان آهي، ان رستي
وسيلي "اجن شاهہ" هڪ ميل مس ٿيندو. ان ڪري اڪثر اجن شاهہ جا
ماڻهو راهوند واري گس کان هالن ڏي ايندا ويندا هئا. پڪن وارن صاحبن
پنهنجو پڪو انهيءَ گس جي قريب هنيو. هڪ دفعي شاهہ صاحب هالن ڏي
اچي رهيو هو، ان ڏينهن اُٺ تي جَت هو نئون. جنهن کي هي معلوم ئي ڪونہ
هو تہ ڪو شاهہ صاحب راهوند کان هالن ڏي ڪو نہ ايندو ويندو آهي. سو
هليو آيو راهوند کان. شاهہ صاحب بہ ان ڏينهن هو ڪنهن پنهنجي ڌن ۾، سو
ڪو بہ ڌيان ڪو نہ ڏنائين. اچي پڪن جي ويجهو پهتو ۽ ذڪر "لا اله الا الله"
جو آواز ڪن تي پيس. اتي پاڻ سنڀاليائين تہ ڪٿي اچي ويو آهيان! اٺ
واري کي چيائين تہ هاڻي اُٺ تکڙو هڪلي نڪري هل ۽ پاڻ چادر سان
ڪٽي جهنڊ هنيائين. انهيءَ خيال سان تہ انهن فقيرن تي نظر نہ پوي، متان
گنهگار ٿجي. هوڏانهن پڪن وارا صاحب بہ فقراءَ سميت اچي ڪچهري واري
ٿلهي تي سويرو ئي ويٺا ۽ فقراءَ کي ٻڌايائون تہ اڄ اسان جو دوست اچي ٿو.
جڏهن شاهہ صاحب اچي ٿلهي جي برابر ٿيو تہ پڪن وارن صاحبن چيس تہ
"حاجي حيدر شاهہ! اسين اوهان کي ڏاڍو ياد ٿا ڪريون." اهي لفظ شاهہ
صاحب جي ڪن تي پوندا ويا ۽ شاهہ صاحب هلندي اُٺ تان پاڻ ڪٽي ڇڏيو
۽ ڊوڙندو روئندو اچي حضرت مخدوم صاحب جي قدمن لڳو ۽ گوڏا پيچي
واريءَ ۾ ويهي رهيو. جَت کي چيائين تہ .ابا. هاڻي توکي موڪل آهي آءٌ منزل
تي پهتس." شاهہ صاحب بيان ڪندو هو تہ جڏهن هو صاحب حج لاءِ روانو
ٿيو هو تڏهن حرم شريف ۾ نماز بعد سلام ورائڻ وقت هي آواز ٻڌندو هو تہ
"حاجي حيدر شاهہ! اسين اوهان کي ڏاڍو ياد ٿا ڪريون". حيران ٿيندو هوس
تہ هي آواز ڪٿان آيو. اڄ اهو ئي آواز ۽ اهي ئي لفظ ٻڌم. شاهہ صاحب جا
وڏا تہ اصل کان حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جا مريد هئا. پاڻ بہ ان

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 151

وٽ ٿي بيعت ڪري ذڪر جي تلقين ورتائين. سندس وهاڻ اڄ ڏينهن تائين سڀيئي درواڙي جا سلامي آهن.

ست بگھاڙين جو قصو:

هڪڙي ڏينهن پکن وارا صاحب خدمت بنا ٻڌائڻ جي هالن مان نڪري ڪنهن طرف ٿي ويا هليا. سڀني مٽن ماڻهن خادمن کي پريشاني ۽ فڪر ٿيو ڪنهن ماڻهو کين ڳولهڻ لاءِ جدا جدا طرفن ڏانهن نڪري پيا. انهن ڳولهيندڙن جي هڪڙي ٽولي جي پيچ تي ڪنهن راهگير ٻڌايو ته اسان رڻ ۾ هڪڙو ماڻهو ڏٺو آهي جيڪو واريءَ ۾ ويٺل هئو. راهگير کان ڏس پتا پڇي ان هنڌ تي ويا ڏسن ته پکن ڌڻي خدمت صاحب هيٺ ڪيو واريءَ تي ويٺا آهن ۽ سندن چوطرف ست بگھاڙين ڏاڍو ماٺو ويٺيون آهن. بگھڙن جي ڪيمي انسان سان دشمني مشهور هئي، اهو منظر ڏسي سڀني ماڻهو بگھاڙين تي هڪدم ڪندا جيئن ئي اڳتي وڌيا ته ستئي بگھاڙين گڏجي مٿن حملو ڪيو ۽ پکن واري صاحب جي ڏسندي ئي ڪجهه نه ٿيو آخر سڀني ٽولا جي پاڻ ۾ ڳالهيون ۽ سڀني ڪهاڙيون کي بگھاڙين کي مارڻ لاءِ نڪتا اچا ٿورو اڳتي وڌيا ته معلوم ٿيو ته پکن ڌڻي خدمت صحيح سلامت ڳوٺ پهچي ويا آهن

مِيان امين محمد اُجرا دلبر دل جا يار
پڻين خداوند خلقيون پاڪ پروردگار
توکي نوازيو عالم جي سرڪار
تنهن ڀاڳيل پنجن تن جو ساٿيون ڏيهه ڏني ڏاتار

حضرت مخدوم طالب المولیٰ ڪليات امين ص: 44-46. مضامين طالب المولیٰ
سيد حيدر شاهه حيدر اجناڻي خدمت جي ولادت 1831ع ڌاري ٿي. سندس انتقال 19 آڪٽوبر 1885 مطابق 10 محرم 1303هه تي ڳوٺ اجن شاهه ۾ ٿيو. 22 مئي 1994ع تي نصر ناز ڪراچي ۾ سيد احسن الهاشمي سيد علي احمد شاهه ۽ سيد خورشيد احمد شاهه سان سندن خاندان بابت تفصيلي گفتگو ٿي جنهن ۾ ڪافي معلومات مليون سيد احسن الهاشمي صاحب ٻڌايو ته سندس ڏاڏي سيد حيدر شاهه حيدر جي عمر انتقال وقت 55 سال کن هئي في الحال انهيءَ معلومات کي مستند سمجھي سيد حيدرشاهه حيدر جي ولادت جو سن 1831ع ڄاڻايو اٿم (مصنف). ڏسو ضميمو: 6.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 152

توکي دعا دستگير جي
تنهنجي مدد محمد ﷺ ڪارڻي
ڪج مهر منٺار سان
آهين وڏو آڌار

ميان ملڪ ڏٺي مختار
۽ چڱا چارئي يار
سائين ڏيھ ڏٺي ڏاتار
ڪنڊي ڏينهن قيام جي

منٺار فقير راڄڙ[254]

وصال:

قطبِ دوران، عارف الوقت عاليجناب حضرت مخدوم محمد امين ثالث ؒ جن جو انتقال 26 رمضان 1303ھ[255] بمطابق 29 جون 1886ع تي اڱاري جي ڏينهن هالا ۾ ٿيو. ساڳئي ڏينهن سج لٿي کان پوءِ قدر جي رات 27 رمضان 1303ھ/ 29 جون 1886ع تي کين صاحب الفيض والفتوح غوث الحق حضرت مخدوم نوح عليہ الرحمت جن جي پيرانديءَ کان درگاه شريف جي وڏي قبي ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو.

---

[254] رسالو رهنمائي، ڏهر نمبر 2، ص: 48.

[255] گنجنهٔ اوليا، ص: 199/ گنجينهٔ اسرار سروريہ، ص: 14.

مولانا دين محمد وفائي، تذڪره مشاهيرِ سنڌ جلد 1، ص: 175 تي ۽ پروفيسر محبوب علي چنا، ڪلياتِ امين جي ص: 40 تي ۽ ڪچڪول ۾ ڏنل حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمت جي سجاده نشينن واري فهرست ۾ غلط فهميءَ کان حضرت مخدوم محمد امين ثالث ؒ جن جي وصال جي تاريخ 27، رمضان 1303ھ ڄاڻائي آهي ۽ ساڳئي طرح پروفيسر محبوب علي چنا صاحب مذڪوره اسلامي تاريخ جي عيسوي تاريخ وري 29 جنوري 1886ع بروز اربع لکي آهي جنهن کي تذهوڪي ۽ بعد جي مؤرخن ۽ محققن پنهنجي تصنيفات ۾ ورجايو آهي جيڪو درست ناهي. حقيقت ۾ حضرت مخدوم محمد امين پڪن ڏٺي ؒ جن جو انتقال 26 رمضان 1303ھ تي سج بيلي ڏينهن ڏٺي جو ٿيو هئو پر سندن تدفين سج لهڻ بعد تي هئي، اسلامي دستور موجب سج لٿي کان بعد تاريخ متجيو تي وڃي. سيني شعرا حضرات پنهنجي شعرن ۾ 27 رمضان 1303ھ چئي آهي جيڪا پڪن وارن صاحب جي وصال جي نہ پر سندن تدفين جي تاريخ آهي. گنجينهٔ اوليا ۽ گنجينهٔ اسرارِ سروريہ ص: 16 تي پڪن وارن صاحبن جي وفات جي تاريخ، وقت ۽ ڏينهن واضح لکيل آهي جيڪو هن طرح آهي: "وصال حضرت مخدوم امين محمد ثالث ؒ 26 رمضان 1303ھ، بروز سہ شنبہ وقت کیا س۔" اهائي ساڳي تاريخ سندن مزار جي پيرانديءَ کان لڳل تختيءَ تي پڻ درج آهي، تقويم هجري مطابق 26 رمضان 1303ھ، 29 جنوري 1886ع نہ پر 29 جون 1886ع ٿئي ٿي ۽ ڊاڪٽر بلوچ "ڪافيون" ۾ پڻ اها تاريخ لکي آهي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 153

ناڪئو نِگهبانُ معلم مُنجي خبرون
جِن ساري ڪنيو سمنڊ تي سفر جو سامان
لطف ساڻ لطيف چئي تِن لنگهيو طوفانِ
سنياري سبحـــانُ وجي عادَتِئون اُڪتا
شاهه عبداللطيف ﷫

وڏائون وحدت جا دل اندر درياهه
بابو ڪاهين بر ڏي سامي سنجهه صباح
وٽي ويراڳين ڪي صبر جي صلاح
تن آديسين کي آهه اٿئي پهر الک جي
مخدوم امين محمد پکن ڏٺي ﷫

قاضي عبدالمعالي، حضرت مخدوم محمد ابراهيم نقشبندي نٿوي[256] منتي سعد الله انصاري، ماستر عبدالله نٿوي، آخوند الله بخش انصاري ۽ ٻين شاعرن سندن وصال پر ملال تي قطعات ۽ بيت لکيا هئا جن مان ڪجهه هتي ڏجن ٿا.[257]

---

[256] حضرت مخدوم ابراهيم نقشبندي (1827_1900ع):
حضرت مخدوم محمد ابراهيم بن مخدوم عبدالڪريم بن مخدوم غلام حيدر بن مخدوم عبدالڪريم بن مخدوم محمد زمان بن مخدوم عنايت الله بن مخدوم امين محمد بن مخدوم ڪرم الله ماهه جمادي الاول 1243هه (نومبر 1827ع) ۾ ڄائو. شاعريءَ ۾ تخلص پهريائين "مسڪين" پوءِ "خليل" هئس. سندس شاعريءَ جو زمانو 1296هه (79_1878ع) هو. حضرت مخدوم صاحب علم عرفان ۾ وڏي عظمت جو مالڪ هو. جوانيءَ جي وقت ۾ صوفياڻ تعليم ۽ تربيت پوري ڪري طريقت جو مرشد ورتائين. حضرت مخدوم صاحب سڄي زندگي نثر نويسي ۽ شعر و شاعري ۾ گذاري. ديندار واهلِ دل بزرگ هو. هن جي تصنيفن مان "مقالات الشعراءِ" مشهور آهي. هن بزرگ 74 سالن جي عمر ۾ سن 1317هه (1899_1900ع) ۾ وفات ڪئي. حضرت مخدوم محمد ابراهيم خليل پنهنجي دور جو عالم ۽ فاضل، قادر الڪلام شاعر ۽ نقاد هو. هيءُ بزرگ حضرت مخدوم محمد هاشم نٺوي جي ڏهٽاڻ مان آهي، سندس والده ماجده جو نسب نامو هن ريت آهي: بيبي بتول بنت مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد ابراهيم بن مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم نٺوي المتوفي 1174هه (61_1760ع). (ڪلياتِ علوي ص: 100/101. عيسوي سن ۽ تاريخون تقويم هجري احمد چند. قلمي تان ورتل آهن).

[257] تفصيل لاءِ ڏسو "ڪليات..." [illegible]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

شهِ ما ز دُنيا چو تشريف برد
خدايش مڪاليد جنت سپرد
به هاتف رَسيده ندائی چنيں
شهنشاهِ جنت محمد امين
(1303هه)
مفتي سعد الله انصاري

موچاري مخدوم جو ماڳ تيو ملڪوت
آڳي آهي عطا ڪيو نرمل ڪي ناسوت
لائق لطف سان لڌو لعل وڃي لاهوت
جاءِ ڪري جبروت واريءَ ۾ ويهي رهيو
آخوند الله بخش انصاري

دلا گريه را دم گير از رگ ابر، | کِه اينجا عزائی محمد امين است
بيا موز از رعد يرتقب فرياد | که ماتم که اين سالك رشد دين است
درين وقت ڪنهبوئی دين فارغ آمد، | باين ترك دنياش صد آفرين است
ز رمضان چوشش بودا فزدن عشرين | برحلت غم افزائی روئی زمين است
حضرت مخدوم ابراهيم نقشبندي

حضرت مخدوم امين محمد ثالث رحمة الله عليه جي فرزندن جو احوال:

Gul Hayat Institute

حضرت مخدوم محمد زمان سائين سرڪار رحمة الله عليه

(1861_1913ع)

حضرت مخدوم محمد زمان سرڪار 1861ع ۾ تولد ٿيا. پڪن وارن صاحبن جا وڏا فرزند هئا ۽ سندن وصال بعد 1886ع ۾ چوڏهين سجّاده نشين جي حيثيت ۾ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه جن جي مسندِ خلافت تي ويٺا. سندن انتقال 1913ع ۾ ٿيو.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 155

حضرت مخدوم ظهير الدين سائين رحمة الله عليه

(1863_1927ع)

صاحبِ شريعت حضرت مخدوم ظهير الدين رح 1863ع ۾ تولد ٿيا ۽ پکن ڏٽي رحمة الله عليه جن جا ٻيو نمبر فرزند هئا. حضرت مخدوم محمد زمان سرڪار رحمة الله عليه 1913ع ۾ لاولد انتقال ڪيو سندن جاءِ تي حضرت مخدوم ظهير الدين پندرهين سجّاده نشين طور مسندِ خلافت تي ويٺا. سندن انتقال 1927ع ۾ ٿيو.

حضرت پير ميان جان محمد رحمة الله عليه

(1868_؟)

حضرت پير ميان جان محمد، پکن وارن صاحبن جا ٽيو نمبر فرزند هئا. سندن ولادت مبارڪ سن 1285ھ[258]/1868_69ع ۾ هالن ۾ ٿي. اندازو آهي تہ پاڻ ڪمسنيءَ ۾ انتقال ڪيائون. ڪين درگاھ شريف جي حضرت مخدوم نعمت الله رحمة الله عليه واري چوڪنديءَ ۾ سپردِ خاڪ ڪيو ويو. سندن مزار ميان الھبچايو عرف مير سائين رحمة الله عليه ولد حضرت مخدوم ظهير الدين رحمة الله عليه جي پير ۾ آهي.

حضرت پير ميان مٺن رحمة الله عليه

(1870_؟)

سندن ولادت 1287ھ[259] / 1870_1871ع ۾ هالا ۾ ٿي. پاڻ پکن ڏٽي رحمة الله عليه جا چوٿون نمبر فرزند هئا. پکن وارن صاحبن. مٺن پنهنجي والد جناب حضرت مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه جي چاچي جو نالو رکيو هئو. پير ميان مٺن رحمة الله عليه پنهنجي ڀاءُ پير ميان جان محمد رحمة الله عليه وانگر ڪمسنيءَ ۾ هن دورنگي دنيا کي ڇڏي وڃي جنّت الفردوس جا مڪين ٿيا. سندن وفات جي تاريخ هٿ اچي نہ سگهي آهي، ڪين درگاھ شريف ۾ سيد منگيلڏي شاھ جي پير سان اپرندي طرف سپرد خاڪ ڪيو ويو.

---

[258] تحفتہ الاوليا قلمي، گنجينۂ اسرارِ سروريہ قلمي، گنجينۂ اولياءَ، ص: 252.

[259] تحفتہ الاوليا قلمي / گنجينۂ اسرا سروريہ قلمي / گنجينۂ اولياءَ، ص: 252.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حضرت پير ميان فتح محمد رحمة الله عليه

(1872 - 1922ع)

حضرت غوث الحق مخدوم نوح فقير عليه الرحمت جن جي خاندان ۾ هن نالي وارا ٻه ٻيا بزرگ حضرت مخدوم ميان فتح محمد بن حضرت مخدوم محمد امين اول بن حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليه پنهنجي وقت جا وڏا عالم ۽ شاعر هئا سندن تصنيف "رسالو فتحي" حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه ۽ سندن اولاد و اجداد جي تاريخ جو قديم ماخذ آهي[260]

صاحب تذڪره سائين فتح محمد، حضرت مخدوم محمد امين ثالث رحمة الله عليه جن جا پنجون نمبر فرزند دلبند هئا. 8 ذيقعد 1288هه[261] بمطابق 19 جنوري 1872ع تي جمعتہ المبارڪ جي ڏينهن هالا ۾ تولد ٿيا. پنهنجي والد بزرگوار وانگر نهايت خوش لباس، خوش خصال، باادب ۽ بامروت انسان هئا. هڪري شادي ڪيائون. جيڪا سندن ناناڻن نورپور وارن پيرن مان ٿي. فتح محمد سائين رحمة الله عليه جن جي رهائش ڪوٽ جي خانگاهه بنگلي

---

[260] حضرت مخدوم فتح محمد صدّيقي قريشي رحمة الله عليه:

حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليه الرحمت جن جي پهرئين سجّاده نشين حضرت مخدوم محمد امين اول جي فرزند حضرت مخدوم فتح محمد جو شمار وقت جي عالمن ۾ ٿئي ٿو پاڻ پنهنجي دور جا بلند پايه شاعر به ٿي گذريا آهن. سندن تخلص "فقير" هو. تحفتہ الاوليا ص: 242 تي سندن نالي جي پويان "شاعر" لکيل آهي. حضرت مخدوم فتح محمد جن جا ننڍا ڀاءُ حضرت مخدوم لطف الله عرف "لاکو لطف الله" بذات خود وڏي ڪمال جا بزرگ ۽ شاعر هئا. ٻئي صاحبزاده حضرت مخدوم محمد امين اول جي ٻئي حرم مان هئا. حضرت مخدوم لطف الله جو مزار پُر انوار ٺٽي ۾ آهي ۽ سندن پڳ هن وقت پير ميان محمد هاشم صدّيقي قريشي سيري واري تي آهي. (ڏسو مهاڳ) حضرت مخدوم فتح محمد جو "رسالو فتحي". حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه بابت اولين ۽ مستند ماخذ آهي. حضرت مخدوم فتح محمد "فقير" رحمة الله عليه جي ولادت ۽ وصال جي تاريخن جي في الحال ڪا ڄاڻ ملي نه سگهي آهي. البتہ سندن يادگار تصنيف "رسالي فتحي" جي تاليف واري سن 1019هه (مطابق 26 مارچ 1610ع کان 15 مارچ 1611ع) مان سندن زماني جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. الله جي فضل سان حضرت مخدوم فتح محمد رحمة الله عليه جن کي تمام گهڻو اولاد ٿيو جن مان هڪڙا پير صاحبان مڪان شريف هوسڙي تعلقہ حيدرآباد ۾ به رهن ٿا.

[261] گنجينہ اسرار سروري، ص: 3/ گنجينہ اولياء، ص: 252/ ڪمالات ... ن، ص: 25

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 157

۾ هوندي هئي.

هڪڙي پيري پنهنجي والد صاحب جي حڪم تي پنهنجي وڏي ڀاءُ حضرت مخدوم ظهير الدين سائين رحمة الله عليه جن سان گڏ مسافريءَ تي اُسريا جتي پڪن وارن صاحبن رحمة الله عليه پنهنجن هٿن سان لکيل خط ڏانهن موڪليو هو اهو خط هاڻي خاندان جي نوادرات ۾ شامل آهي. فتح محمد سائين رحمة الله عليه جن کي اولاد ڪو نہ ٿيو سندن انتقال (تقريباً) 52 سالن جي عمر ۾ 20 شوال 1340هـ[262] بمطابق 17 جون 1922ع تي ڇنڇر جي ڏينهن هالا ۾ ٿيو. سندن وصال وقت، عاليجناب حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سائين رح جنجي عمر اڍائي سال ڪن هئي. حضرت فتح محمد سائين رحمة الله عليه جن کي درگاهه شريف ۾ حضرت مخدوم نعمت الله رحمة الله عليه واري چوڪنڊي ۾ سندن ننڍي چاچي حضرت پير ميان پنيلڏي "پنيل" صدّيقي قريشي رح جنجي پرسان اپرندي پاسي دفنايو ويو.

حضرت پير ميان نبي بخش رحمة الله عليه

(1879_1889ع)

پاڻ حضرت مخدوم محمد امين ثالث رحمة الله عليه جن جا سيني ۾ ننڍا فرزند ۽ آخري اولاد هئا. سندن ولادت 1297هـ[263] / 80_1879ع ۾ هالا ۾ ٿي. ميان نبي بخش سائين جا ناناڻا ذات جا شورائي هئا. سندن ولادت کان پوءِ جلد ئي پڪن وارا صاحب فقيري اختيار ڪري راهوند تي رهڻ لڳا. ميان نبي بخش جي حياتي جو وڌيڪ احوال ملڻ جي توقع آهي. پاڻ ڏهن سالن جي عمر ۾ پڪن ڏٺي رحمة الله عليه کان بہ سال ڪن پوءِ سن 1306هـ[264] مطابق 89_1888ع ۾ انتقال ڪيائون. اُن وقت سندن وڏا ڀاءُ حضرت مخدوم محمد زمان سرڪار رحمة الله عليه سجّاده نشين هئا ۽ حضرت مخدوم غلام محمد عرف گل سائين رحمة الله عليه پڻ جاول هئا.[265] حضرت پير ميان نبي بخش سائين رحمة الله عليه جن کي درگاهه شريف ۾ حضرت مخدوم نعمت الله واري چوڪنڊيءَ ۾ سپردِ خاڪ ڪيو ويو.

---

[262] گنجينهٔ اسرار سروريہ، ص: 3.

[263] گنجينهٔ اوليا، ص: 252.

[264] گنجينهٔ اسرار سروريہ، قلمي.

[265] ڏسو حصو "حضرت مخدوم غلام محمد رحمت الله عليه".

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 158

پکن ڏٽي سائين رحمة الله عليه جن جي شاعري:

حضرت مخدوم محمد امين ثالث پکن ڏٽي رحمة الله عليه پنهنجي دور جا مقبول ترين ۽ پخته گو شاعر هئا. سندن وٽندڙ ۽ پرسوز ڪلام همعصرن ۾ بہ اوترو ئي مقبول هو جيترو هن وقت پسند ڪيو تو وڃي، بالخصوص سندن هي ڪافي "سڄڻ جا ساريو سانگ" اڄ بہ وڏي شوق ۽ چاهت سان پڙهي ويندي آهي. پکن وارن صاحبن جو ڪلام فصاحت ۽ سلاست جو اعليٰ نمونو آهي، جنهن ۾ جماليات، عشق مجازي، نعتيہ رنگ جابجاءِ نظر اچي ٿو ان کان علاوه پاڻ واقعات ۽ محاورن کي پڻ انتهائي خوبصورت پيرائي ۾ استعمال ڪيو اٿن، سندن هيءُ قطعو ان جو هڪڙو مثال آهي:

آتشِ عشق تو در سینهٔ من "بڻي" شد
هرکه شیرین جهان بود همه "کتي" شد
جان و دل دادم و باقی چه دگر می طلبی
دلبرا: راست بگو عشق نه شد "چٽي" شد.

راقم الحروف پنهنجي استاد عاليجناب حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولي سائين رحمة الله عليه جن جي اجازت سان حضرت پکن ڏٽي رحمة الله عليه جن جي مٿئين قطعي جو سنڌي ۾ منظوم ترجمو ڪيو جيڪو هي آهي:

عشق جي باھ بَري سيني اندر بڻي ٿي،
جا بہ دنيا جي مني شي آهي سا ڪتي ٿي،
جان و دل ڏيئي ڇڏيم باقي مون کان ڇا ٿو گهرين،
اي پرين! سچ ٿو چوان عشق نہ ٿيو چٽي ٿي.

"امين محمد سائين جو ڪلام بيان ۽ انداز جي لحاظ کان سنڌي ٻوليءَ لاءِ سونهن آهي، اهڙو پاڪيزه ۽ شيرين ڪلام سنڌي ٻوليءَ لاءِ ايئن آهي جيئن خواجہ فريد[266] جو ڪلام سرائڪي ٻوليءَ ۾ آهي. اهو ئي سبب آهي

---

266 خواجہ غلام فريد (1845_1901ع):
حضرت خواجہ صاحب 26 ذوالحج 1261ھ/26 ڊسمبر 1845ع تي چاچڙان شريف ۾ ڄائو پکن وارن صاحبن کان پنج سال ڪن ننڍو ۽ سندن همعصر صوفي شاعر هو. خواجہ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 159

جو مخطوط ديوان امين محمد والاسرار [267] ۾ آهي. ڪلام جو اهو نسخو ڪوڙ سنڌين جي مراد پور سنڌ ۾ خواجہ جي باغ ۾ آهي.

مخطوط ديوان محمد امين ۾ اها ڳالهه ثابت ڪئي وئي آهي جنهن ۾ آهي ته قافي ڪلام والڪر سنڌين جي ڪلام "باڳا" جو متعدد نسخن جي مطالعي بعد ثابت ٿئي ٿو. ڏاڍي مشهور ۽ مقبول ٿي درگاهه شريف وارن جي سجاده نشين پير سيد صالح شاهه جيلاني (1870 - 1943 ع) [268] انهيءَ ڪلام جي نسخي ٿي ڪلامي لکي ۽ خط جي ذريعي مرزا قليچ بيگ (1856 - 1929 ع) [269] ڏانهن ڏياري موڪليو ۽ کيس دعوت ڏنائين ته پاڻ به ان تي ڪلامي لکي. مرزا قليچ بيگ ان ڪلاميءَ جي تتبع تي پنهنجو ڪلام نامي پير سيد صالح شاهه "صالح" ڏانهن سنڌس خط جي پٺ تي لکي موڪليو هو. مذڪوره ٻئي يادگار خط طالب المولیٰ لائبريري ۾ موجود آهن ۽ مون پڻ ڏٺا آهن.

سنڌي ڪلام فرحت انجام معنيٰ خيز اٿاهه ساگر سمان آهي، جنهن مان سهڻن ٻيٽن جي ورهيا ويندا، موتي ملن ٿا. سنڌي غير موزون شاعريءَ ۾ بيت، ڏوهيڙا، ڪافيون، مولود، حمد، مرثيه، لوليون ۽ سي حرفيون اچي وڃن ٿا. موزون شاعريءَ جي دائري ۾ به قدم رکيو اٿن. سنڌي مولود حب رسول ﷺ سان ٽمٽار آهن، جن مان هيءَ نتيجو آسانيءَ سان ڪڍي سگهجي ٿو ته پاڻ فنا في الرسول ﷺ هئا. [270]

غلام فريد لاڏو جو ڪلام پنجاب جيترو ئي سنڌ ۾ به مقبول آهي. سنڌس سلسلہ نسب خليفه دوئم حضرت عمر فاروق رضہ جن سان ملي ٿو پر هڪڙي هنڌ (شايد غلط فهميءَ ڪان) سنڌس شجرو حضرت ابوبڪر صديق رضہ جن سان جوڙيو ويو آهي. جيڪو هن طرح آهي: غلام فريد بن خواجہ خدا بخش بن خواجہ احمد علي بن غوث الفيوث حضرت خواجہ عاقل محمد بن حضرت خواجہ محمد شريف بن حضرت مخدوم محمد يعقوب بن حضرت مخدوم نور محمد بن حضرت مخدوم زڪريا قوم قريشي از اولاد سيد الڪل بعد الانبيا حضرت ابابڪرن الصديق رضہ" وڌيڪ ڏسو: ملتان کے ادبی و تہذيبی زندگی میں صوفیا کرام کا حصہ

[267] پروفيسر محبوب علي چنا، صطلبات امين، ص: 14.

[268] ڏسو ضميمو 7

[269] ڏسو ضميمو 8

[270] پروفيسر محبوب علي چنا، ماهوار فردوس، مخدوم نوح نمبر، ص: 30، 31.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 160

پکن وارا صاحب عالم ۽ شاعر هنن سان گڏ وڏا علم پرور ۽ سخن شناس
پڻ هئا ان جو مثال سندن حلقئہ احباب ۾ شامل بزرگن، عالمن، اديبن ۽ شاعرن
مان ملي ٿو، جن ۾ سيد حيدر شاهہ حيدر اجنائي[271]، سيد فاضل شاهہ "فاضل"
حيدرآبادي[272]، سيد فتح محمد شاهہ اجنائي[273]، قاضي يار محمد هالن پراڻ
وارو[274]، خواجہ عبدالرحمان نقشبندي مانجهوءَ وارو سيٺ وشنداس، مفتي سعد
الله انصاري[275] حافظ الله بخش انصاري[276]، حافظ آخوند عبدالغني ۽ آخوند

[271] ڏسو ضميمو 6.

[272] ڏسو حوالو 244، ص: 120.

[273] ڏسو ضميمو 20.

[274] ڏسو ضميمو 9.

[275] **مفتي سعد الله انصاري** (1870_1943ع):
مفتي صاحب جي ولادت 18 ذيقعد 1286هہ (تذڪره مشاهير سند، ص: 20) مطابق 20
فيبروري 1870ع تي ٿي. پاڻ هڪ وڏو عالم، فاضل ۽ ديندار شخص هو. اسلامي تعليم
تدريس کان سواءِ حڪمت بہ ڄاڻندو هو ۽ سنو شاعر بہ هو. سندس تخلص "رياض"
هو. مفتي سعد الله انصاري جي تصنيفات ۾ توبِ محمدي ﷺ ۽ گلشن رياضي قابل
ذڪر آهن. حضرت مخدوم مولوي غلام حيدر رحمة الله عليه جن جي خواهش تي سندن
تصنيف "سفينة النوح" جو فارسيءَ مان سنڌيءَ ۾ نهايت اعليٰ نموني جو ترجمو
ڪيائين جيڪو هن وقت طالب المولىٰ لائبرري ۾ "سڪينة الروح في تذڪرة
حضرت مخدوم نوح رحمة الله عليه" جي نالي سان موجود آهي. مفتي صاحب کي هڪ ئي وقت
چار حرم هوندا هئا. پاڻ ڪُل 18 شاديون ڪيائين جن مان صرف ٻن گهرن مان اولاد
ٿيس. پناڻس منجهان ڪيل شادي مان ٽي فرزند تولد ٿيس جيڪي سندس حياتيءَ ۾
گذاري ويا. ٻروهين مان هڪڙي شادي ڪئي هئائين جنهن مان هڪڙي نياڻي ۽
فرزند ٿيس ۽ سندس سلسلو اڳتي وڌيو. سندس انهن ٻنهي فرزندن جا نالا هي آهن
محمد عبدالله ۽ محمد جمال الدين. مفتي صاحب، حضرت مخدوم محمد امين ثالث
جن جي حلقئہ احباب ۾ شامل هو. ساڻن بيحد قرب ۽ محبّت هوندي هيس. سندن وفات
1886ع بعد هالن مان لڏي وڃي ڪراچيءَ ۾ ساڪن ٿيو. جتي مولانا محمد صادق ک
واري (ولادت: 15_ مارچ 1874/وصال: 18_ جون 1953ع) سان گڏ ڪڏي مدرسي
شاگردن کي تعليم ڏيندو هو. مفتي صاحب بعد ۾ خيرپور ميرس ۾ مفتي مقرر ٿ
خدمات انجام ڏيڻ بعد پينشن تي لٿو. سندس انتقال جنوري 1943ع تي خيرپور ۾
سندس مزار پير رامپور جي درگاهہ، واقع سائده ڳوٺ خيرپور شهر ۾ آهي.

[276] ڏسو ضميمو 10.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.